Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

२७ ३६६

કેળવણી ખાતાના નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે

વાર્તામંજરી

[માધ્યમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગોમાં ઝડપવાચન માટે]

સંપાદકો

પુરુષોત્તમ છ. શાહ

રમણભાઈ લા. ઉમરવાડિયા

★

રૂ. ૧-૧૨-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

684/54

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या 684ग
५८

पञ्जिका संख्या २४३६६

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

पुस्तक सं. 68 अ ५८४
आगत सं. 27396
गुरुकुल कांगड़ी पुस्तकालय

CHECKED 1973
Initial

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણી ખાતાના નવા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે

વાર્તામંજરી

[માધ્યમિક શાળાઓના ઉપલા વર્ગોમાં ઈતરવાચન માટે]

સંપાદકો

પુરુષોત્તમ છ. શાહ

રમણભાઈ લા. ઉમરવાડિયા

★

રૂ. ૧-૧૨-૦

એન. એમ. ત્રિપાઠી લિમિટેડ

બુકસેલર્સ : પબ્લિશર્સ

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ : મુંબઈ-૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

: પ્રકાશક :

પરમસુખ પંડયા
એન. એમ. ત્રિપાઠી લિ.
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઇ ૨

પહેલી વાર
૧૯૫૨

: મુદ્રક :

નાથાલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય.
સૌરાષ્ટ્ર રોડ, રાણપુર.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર્તામંજરી

સંપાદકીય નોંધ, લેખક પરિચય અને વાર્તા-
ઓની સમીક્ષા પુસ્તકના અંતે આપેલાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમ

	વાર્તા	લેખક	પૃષ્ઠ
૧	પોસ્ટ ઑફિસ	ધૂમકેતુ	૧—૧૨
૨	'માડી, હું કેશવો!'	મેઘાણી	૧૨—૨૩
૩	એ બહેનોની કથા	લી. મુનશી	૨૪—૩૫
૪	ખરી મા	રમણલાલ	૩૬—૪૬
૫	દળી દળીને	ગુ. બ્રોકર	૪૭—૫૭
૬	નવું રેલવે સ્ટેશન	ચુનીલાલ વ. શાહ	૫૮—૬૯
૭	ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ	ક. મા. મુનશી	૭૦—૭૬
૮	અગ્નિ સ્નાન	નાથાલાલ દવે.	૭૭—૯૧
૯	રવિવારની રજા	ધ. મહેતા	૯૨—૯૭
૧૦	પંદરમી ઑગસ્ટ	વાસુદેવ ભટ્ટ	૯૮-૧૧૬
૧૧	મહેણાંની મારેલી	પન્નાલાલ પટેલ	૧૧૭-૧૩૧
૧૨	લોહીની સગાઈ	ઈ. પેટલીકર	૧૩૨-૧૪૬
૧૩	પૅકાર્ડનો પ્રવાસ	સુન્દરમ્	૧૪૭-૧૬૨
૧૪	પદમડી વહુ	ક. મા. મુનશી	૧૬૩-૧૭૦
૧૫	વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાની	પુરુષોત્તમ શાહ	૧૭૧-૧૭૬

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોસ્ટઑફિસ

પાછલી રાત્રિનું ભૂરું આકાશ, માનવજીવનમાં અનેક સુખદ યાદગીરી ચમકી રહે તેમ, નાનામોટા તારાઓથી ચમકી રહ્યું હતું. ઠંડા પવનના સૂસવાટાથી પોતાના જૂના અને ફાટેલા ઝભ્ભાને શરીરે વધારે ને વધારે લપેટી લેતો એક વૃદ્ધ ડોસો શહેરના મધ્ય ભાગમાં થઈને જતો હતો. સ્વાધીન અવસ્થા ભોગવતાં કેટલાંક ઘરોમાંથી આ વખતે ઘંટીનો મધુર લાગતો અવાજ, સ્ત્રીઓના ઝીણા સ્વર સાથે, આવતો હતો. એકાદ કૂતરાનો અવાજ, કોઈક વહેલા ઊઠ-નારનાં પગરખાંનો છેટેથી સંભળાતો શબ્દ કે કોઈ અકાળે જાગેલા પક્ષીનો સ્વર : એ સિવાય શહેર તદ્દન શાંત હતું. લોકો મીઠી નિદ્રામાં ઘેરાતા હતા, અને શિયાળાની ઠંડીથી રાત્રિ વધારે ને વધારે ગાઢ બનતી હતી. કહે નહિ છતાં કતલ કરી નાખે એવા મીઠા મનુષ્યના સ્વભાવ જેવી શિયાળાની ઠંડી, કાતિલ હથિયારની માફક પોતાનો કાબૂ સર્વત્ર ફેલાવી રહી હતી. વૃદ્ધ ડોસો ધ્રૂજતો ને શાંત રીતે ડગમગ ચાલતો, શહે[illegible] દરવાજા બહાર થઈ, એક સીધી સડક પર આવી પહોંચ્યો, ને ધીમે ધી[illegible] ડાંગના ટેકાથી આગળ વધ્યો.

સડકની એક બાજુ ઝાડોની હાર હતી, ને બીજી બાજુ શહેરનો બાગ હતો. અહીં ઠંડી વધારે હતી, ને રાત્રિ વધારે 'શીમણી'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનતી હતી. પવન સોંસરવો નીકળી જતો હતો; ને શુક્રના તારાનું મીઠું તેજ, બરફ પડે તેમ પૃથ્વી ઉપર ઠંડીના કટકા જેવું પડતું હતું. જ્યાં બ.ગનો છેડો હતો ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી ઢબનું એક રોનકદાર મકાન હતું, ને તેની બંધ બારી તથા બારણાંમાંથી દીવાનો ઉજાસ બહાર પડતો હતો.

ભાવિક મનુષ્ય દ્દાતારનું શિખર જોઈ જેમ શ્રદ્ધાથી આનંદ પામે, તેમ વૃદ્ધ ડોસો આ મકાનની લાકડાની કમાન જોઈ આનંદ પામ્યો. કમાન પર એક જરીપુરાણા પાટિયામાં નવા અક્ષર લખ્યા હતા: ' પોસ્ટઑફિસ. '

ડોસો ઑફિસની બહાર પડથાર પર બેઠો. અંદરથી કંઈ ચોક્કસ અવાજ આવતો ન હતો, પણ બેચાર જણ કામમાં હોય તેમ વ્યાવહારિક ' ગુસપુસ ' થતી હતી.

' પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ! ' અંદરથી અવાજ આવ્યો. ડોસો ચમક્યો, પણ પાછો શાંત બની બેઠો. શ્રદ્ધા અને સ્નેહ આટલી ઠંડીમાં એને ઉષ્મા આપી રહ્યાં હતાં.

અંદરથી અવાજ પર અવાજ આવવા લાગ્યા. કારકુન અંગ્રેજી કાગળનાં સરનામાં બોલી બોલી પોસ્ટમૅન તરફ નાખતો જતો હતો.

કમિશ્નર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, દીવાનસાહેબ, લાઇબ્રેરિયન, એમ એક પછી એક અનેક નામ બોલવાનો અભ્યાસી કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળો ફેંક્યે જતો હતો..

એવામાં અંદરથી એક મશ્કરીભર્યો અવાજ આવ્યો: ' કોચમીન અલી ડોસા ! '

વૃદ્ધ ડોસો હતો ત્યાંથી બેઠો થયો, શ્રદ્ધાથી આકાશ સામે જોયું, ને આગળ વધ્યો, અને બારણા પર હાથ મૂક્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગોકળભાઈ!'

'કોણ?'

'કોચમીન અલી ડોસાનો કાગળ ફાળો નાં?...હું આવ્યો છું!'

જવાબમાં નિષ્ઠુર મજાકભરેલું હાસ્ય આવ્યું.

'સાહેબ! આ એક ગાંડો ડોસો છે. એ હંમેશાં પોતાનો કાગળ લેવા પોસ્ટઑફિસે ધક્કો ખાય છે.'

કારકુને આ શબ્દો પોસ્ટમાસ્તરને કહ્યા, ત્યાં તો ડોસો પોતાના સ્થાન પર પાછો બેસી ગયો હતો. પાંચ વર્ષ થયાં એ જગ્યાએ બેસવાનો એને અભ્યાસ હતો.

અલી મૂળ હોશિયાર શિકારી હતો. પછી ધીમેધીમે એ અભ્યાસમાં એવો કુશળ બન્યો હતો કે હંમેશાં જેમ અફીણીને અફીણ લેવું પડે તેમ અલીને શિકાર કરવો પડે. ધૂળની સાથે ધૂળ જેવા બની જતા કાબરચીતરા તેતર પર અલીની દૃષ્ટિ પડે કે તરત તેના હાથમાં તેતર આવી જ પડયું હોય! એની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ સસલાની ખોમાં જઈ પહોંચતી. આસપાસના સૂકા, પીળા 'કાગડા'ના કે રાંપડાના ઘાસમાં સંતાઇને સ્થિર કાન કરી બેઠેલા ચતુર સસલાના ભૂરા મેલા રંગને ક્યારેક ખુદ શિકારી કૂતરા જુદો ન પાડી શકતાં આગળ વધી જતા ને સસલું બચી જતું; પરંતુ ઈટાલીના ગરુડ જેવી અલીની દૃષ્ટિ બરાબર સસલાના કાન પર ચોંટતી અને બીજી જ પળે તે રહેતું નહિ. વળી ક્યારેક અલી મચ્છીમારનો મિત્ર પણ બની જતો.

પણ જ્યારે જીવનસંધ્યા પહોંચતી લાગી, ત્યારે આ શિકારી અચાનક બીજી દિશામાં વળી ગયો. એની એકની એક દીકરી મરિયમ પરણીને સાસરે ગઈ. એના જમાઈ ને લશ્કરમાં નોકરી હતી તેથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પંજાબ તરફ તેની સાથે ગઈ હતી; અને જેને માટે તે જીવન નિભાવતો હતો તે મરિયમના છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં કાંઈ સમાચાર હતા નહિ. હવે અલીએ જાણ્યું કે સ્નેહ અને વિરહ શું છે. પહેલાં તો એ તેતરનાં બચ્ચાંને આકુળવ્યાકુળ દોડતાં જોઈ હસતો. આ એનો–શિકારનો આનંદ હતો.

શિકારનો રસ એની નસેનસમાં ઊતરી ગયો હતો; પરંતુ જે દિવસે મરિયમ ગઈ ને તેને જિંદગીમાં એકલતા લાગી, તે દહાડાથી અલી શિકારે જતાં શિકાર ભૂલી, સ્થિર દૃષ્ટિથી અનાજનાં ભરચક્ક લીલાં ખેતર તરફ જોઈ રહેતો ! એને જિંદગીમાં પહેલી વખત સમજાયું કે કુદરતમાં સ્નેહની સૃષ્ટિ અને વિરહનાં આંસુ છે ! પછી તો એક દિવસ અલી એક ખાખરાના ઝાડ નીચે બેસીને હૈયાફાટ રોયો. ત્યારપછી હમેશાં સવારમાં ચાર બજ્યે ઊઠીને એ પોસ્ટ-ઑફીસે આવતો. એનો કાગળ તો કોઈ દિવસ હોય નહિ; પણ મરિયમનો કાગળ એક દિવસ આવશે એવી ભક્તના જેવી શ્રદ્ધામાં ને આશાભર્યા ઉલ્લાસમાં તે હંમેશાં સૌથી પહેલો પોસ્ટઑફિસે આવીને બેસતો.

પોસ્ટઑફિસ—કદાચ જગતમાં સૌથી રસહીન મકાન—એનું ધર્મક્ષેત્ર—તીર્થસ્થાન બન્યું. એક જ જગ્યાએ ને એક જ ખૂણે તે હંમેશાં બેસતો. એને એવો જાણ્યા પછી સૌ હસતાં. પોસ્ટમૅન મશ્કરી કરતા ને કયારેક મજાકમાં એનું નામ લઈ, એને એ જગ્યા પરથી પોસ્ટઑફિસના બારણાં સુધી, કાગળ ન હોય છતાં, ધક્કો ખવરાવતા. અખૂટ શ્રદ્ધા ને અનંત ધૈર્ય હોય તેમ એ હંમેશાં આવતો ને દરરોજ ઠાલે હાથે પાછો જતો.

અલી બેઠો હતો એટલામાં એક પછી એક પટાવાળાઓ પોતપોતાની ઑફિસના કાગળો લેવા આવવા લાગ્યા. ઘણું કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પટાવાળા એ વીસમી સદીમાં અધિકારીઓની સ્ત્રીઓના ખાનગી કારભારી જેવા છે; એટલે આખા શહેરના દરેકે દરેક ઑફિસરનો ખાનગી ઇતિહાસ અત્યારે વંચાતો !

કોઈના માથા પર સાફો, તો કોઈના પગમાં ચમચમાટી કરે તેવાં બૂટ—એમ સૌ પોતાનો વિશિષ્ટ ભાવ દર્શાવતા હતા. એટલામાં બારણું ખૂલ્યું. દીવાના અજવાળામાં, સામેની ખુરશી પર તૂંખડા જેવું માથું ને હમેશનો દિલગીરીભર્યો ઉદાસીન જેવો ચહેરો લઈ પોસ્ટમાસ્તર બેઠા હતા. કપાળ પર, મોં પર કે આંખમાં ક્યાંય તેજ ન હોય ત્યારે માણસ ઘણું કરીને ગોલ્ડસ્મિથનો 'વિલેજ સ્કૂલ માસ્તર' આ સદીનો કારકુન કે પોસ્ટમાસ્તર હોય છે !

અલી પોતાની જગ્યાએથી ખસ્યો નહિ.

'પોલીસ કમિશ્નર !' કારકુને બૂમ પાડી, ને એક થનથનાટ કરતા જુવાને પોલીસ કમિશ્નરના કાગળ લેવા હાથ આગળ ધર્યો.

'સુપરિન્ટેન્ડન્ટ !'

બીજો એક પટાવાળો આગળ આવ્યો—અને આમ ને આમ એ સહસ્રનામાવલિ વિષ્ણુભક્તની જેમ કારકુન હમેશાં પઢી જતો.

અંતે સૌ ચાલ્યા ગયા. અલી ઊઠ્યો, ને પોસ્ટઑફિસમાં ચમત્કાર હોય તેમ તેને પ્રણામ કરી ચાલ્યો ગયો ! અરે ! સૈકા પહેલાંનો ગામડિયો !

'આ માણસ ગાંડો છે ?' પોસ્ટમાસ્તરે પૂછ્યું.

'હા—કોણ ? અલી નાં ? હા, સાહેબ; પાંચ વરસ થયાં ગમે તેવી ઋતુ હોય છતાં કાગળ લેવાં આવે છે ! એનો કાગળ ભાગ્યે જ હોય છે !' કારકુને જવાબ આપ્યો.

'કોણ નવરું બેઠું છે ? હંમેશ તે કાગળ ક્યાંથી હોય ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'અરે ! સાહેબ, પણ એનું મગજ જ ચસકી ગયું છે ! તે પહેલાં બહુ પાપ કરતો; એમાં કોઈક થાનકમાં દોષ કર્યો ! ભાઈ, કર્યાં ભોગવવાં છે !' પોસ્ટમૅને ટેકો આપ્યો.

'ગાંડા બહુ વિચિત્ર હોય છે.'

'હા, અમદાવાદમાં મેં એક વખત એક ગાંડો જોયો હતો. તે આખો દિવસ ધૂળના ઢગલા જ કરતોઃ બસ, બીજું કાંઈ નહિ. એક ગાંડાને હંમેશાં નદીને કાંઠે જઈ સાંજે એક પથ્થર પર પાણી રેડવાની ટેવ હતી !'

'અરે ! એક ગાંડાને એવી ટેવ હતી કે આખો દિવસ આગળ ને પાછળ ચાલ્યા જ કરે ! બીજો એક કવિતા ગાયા કરતો ! એક જણ પોતાને ગાલે લપાટો જ માર્યા કરતો, ને પછી કોઈક મારે છે એમ માનીને રોયા કરતો !'

આજે પોસ્ટઑફિસમાં ગાંડાનું પુરાણ નીકળ્યું હતું. હંમેશાં આવું એકાદ પ્રકરણ છેડી એના પર બેચાર મિનિટ વાત કરી આરામ લેવાની ટેવ લગભગ બધા જ નોકરવર્ગમાં દારૂની ટેવની જેમ પેસી ગઈ છે. પોસ્ટમાસ્તર છેવટે ઊઠયા ને જતાં જતાં કહ્યું:

'સાળું, ગાંડાની પણ દુનિયા લાગે છે ! ગાંડા આપણને ગાંડા માનતા હશે અને કદાચ ગાંડાની સૃષ્ટિ કવિની સૃષ્ટિ જેવી હશે !'

છેલ્લા શબ્દ બોલતાં પોસ્ટમાસ્તર હસીને ચાલ્યા ગયા. એક કારકુન વખત મળ્યે જરા ગાંડાઘેલાં જોડી કાઢતો, ને એને સૌ ખીજવતા. પોસ્ટમાસ્તરે પણ છેલ્લું વાક્ય એટલા માટે હસતાં હસતાં એના તરફ ફરીને કહ્યું હતું. પોસ્ટઑફિસ હતી તેવી શાંત બની રહી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક વખત અલી એ ત્રણ દિવસ સુધી આવ્યો નહિ, પોસ્ટ ઑફિસમાં અલીનું મન સમજી જાય એવી સહાનુભૂતિ કે વિશાળ દૃષ્ટિ કોઈનામાં ન હતી. પણ એ કેમ ન આવ્યો, એવી કૌતકબુદ્ધિ સૌને થઈ. પછી અલી આવ્યો, પણ તે દિવસે એ હાંફતો હતો, ને એના ચહેરા પર જીવનસંધ્યાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન હતાં.

આજે તો અલીએ અધીરા બનીને પોસ્ટમાસ્તરને પૂછ્યું: 'માસ્તરસાહેબ, મારી મરિયમનો કાગળ છે?'

પોસ્ટમાસ્તર તે દિવસે ગામ જવાની ઉતાવળમાં હતા, ને તેમનું મગજ આ સવાલ ઝીલી શકે એટલું શાંત ન હતું.

'ભાઈ, તમે કેવા છો?'

'મારું નામ અલી!' અલીનો અસંબદ્ધ જવાબ મળ્યો.

'હા, પણ અહીં કાંઈ તમારી મરિયમનું નામ નોંધી રાખ્યું છે?'

'નોંધી રાખોને, ભાઈ! વખત છે ને કાગળ આવે, ને હું ન હોઉં તો તમને ખપ આવે!' પોણી જિંદગી શિકારમાં ગાળી હોય એને શી ખબર કે મરિયમનું નામ એના પિતા સિવાય બીજાને મન એ પૈસા જેટલી કીમતનું છે!

પોસ્ટમાસ્તર તપી ગયા: 'ગાંડો છે કે શું? જા, જા, તારો કાગળ આવશે તો કોઈ ખાઈ નહિ જાય!'

પોસ્ટમાસ્તર ઉતાવળમાં ચાલ્યા ગયા અને અલી ધીમે પગલે બહાર નીકળ્યો. નીકળતાં નીકળતાં એક વખત ફરીને પોસ્ટઑફિસ તરફ જોઈ લીધું! આજે એની આંખમાં અનાથતાનાં આંસુની છાલક હતી; અશ્રદ્ધા ન હતી, પણ ધૈર્યનો અંત આવ્યો હતો! અરે! હવે મરિયમનો કાગળ ક્યાંથી પહોંચે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક કારકુન એની પાછળ આવતા લાગ્યો. અલી તેના તરફ ફર્યો: 'ભાઈ!'

કારકુન ચમકયો; પણ તે સારો હતો.

'કેમ?'

'જુઓ, આ મારી પાસે છે.' એમ કહી પોતાની પાસે એક જૂની પતરાની દાબડી હતી તેમાંથી અલીએ પાંચ ગીની કાઢી. કારકુન ભડકયો.

'શું?'

'આ ઉપર શું દેખાય છે?' અલીએ શૂન્ય આકાશ સામે આંગળી ચીંધી.

'આકાશ.'

'ઉપર અલ્લા છે તેની સાક્ષીમાં તમને આ પૈસા આપું છું. તમારે મારી મરિયમનો કાગળ આવે તો પહોંચાડવો.'

કારકુન આશ્ચર્યમાં સ્થિર ઊભો: 'કયાં? કયાં પહોંચાડવો?'

'મારી કબર ઉપર!'

'હેં?'

'સાચું કહું છું, આજ હવે છેલ્લો દિવસ છે! અરેરે છેલ્લો! મરિયમ ન મળી—કાગળ ન મળ્યો.' અલીની આંખમાં ઘેન હતું. કારકુન ધીમે ધીમે તેનાથી છૂટો પડી ચાલ્યો ગયો. તેના ખીસામાં ત્રણ તોલા સોનું પડયું હતું!

*

પછી અલી કોઈ દિવસ દેખાયો નહિ. અને એની ખબર કાઢવાની ચિંતા તો કોઈને હતી જ નહિ. એક દિવસ પોસ્ટમાસ્તર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જરાક અફસોસમાં હતા. એમની દીકરી દૂર દેશાવર માંદી હતી, અને તેના સમાચારની રાહ જોતા એ શોકમાં બેઠા હતા.

ટપાલ આવી ને કાગળનો થોક પડ્યો, રંગ ઉપરથી પોતાનું કવર છે એમ ધારી પોસ્ટમાસ્તરે ઝપાટાબંધ એક કવર ઊંચકી લીધું પણ એના ઉપર સરનામું હતું : 'કોચમીન અલી ડોસા !'

વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ એમણે તે નીચે નાખી દીધું ! દિલગીરી અને ચિંતાની થોડી ક્ષણમાં એમનો અધિકારીનો કડક સ્વભાવ જતો રહી માનવસ્વભાવ બહાર આવ્યો હતો. એમને એકદમ સાંભર્યું કે આ પેલા ડોસાનું જ કવર—અને કદાચ એની દીકરી મરિયમનું.

'લક્ષ્મીદાસ !' એમણે એકદમ બૂમ પાડી.

લક્ષ્મીદાસ તે જ માણસ હતો કે જેને અલીએ છેલ્લી ઘડીએ પૈસા આપ્યા હતા.

'કેમ સાહેબ ?'

'આ તમારા કોચમીન અલી ડોસા...આજે હવે ક્યાં છે એ ?'

'તપાસ કરશું.'

તે દિવસે પોસ્ટમાસ્તરના સમાચાર ન આવ્યા. આખી રાત્રિ શંકામાં વિતાવી. બીજે દિવસે સવારે ત્રણ વાગ્યામાં તે ઑફિસમાં બેઠા હતા. ચાર વાગે ને અલી ડોસા આવે કે, હું પોતે જ તેને કવર આપું, એવી આજ એમની ઇચ્છા હતી.

વૃદ્ધ ડોસાની સ્થિતિ પોસ્ટમાસ્તર હવે સમજી ગયા હતા. આજ આખી રાત તેમણે સવારે આવનાર કાગળના ધ્યાનમાં ગાળી હતી, પાંચપાંચ વર્ષ સુધી આવી અખંડ રાત્રિઓ ગાળનાર તરફ એમનું હૃદય આજે પહેલવહેલું લાગણીથી ઊછળી રહ્યું હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરાબર પાંચ વાગ્યે બારણા પર ટકોરો પડ્યો. પોસ્ટમેન હજી આવ્યા ન હતા; પણ આ ટકોરો અલીનો હતો, એમ લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તર ઊઠ્યા. પિતાનું હૃદય પિતાના હૃદયને પિછાને તેમ આજે એ દોડયા, બારણું ખોલ્યું.

'આવો અલીભાઈ! આ તમારો કાગળ!' બારણામાં એક વૃદ્ધ દીન ડોસો લાકડીના ટેકાથી નમી ગયેલો ઊભો હતો. છેલ્લાં આંસુની ધાર હજી એના ગાલ પર તાજી હતી, ને ચહેરાની કરચલીમાં કરડાઈના રંગ પર ભલમનસાઈની પીંછી ફરેલી હતી.

તેણે પોસ્ટમાસ્તર સામે જોયું. ને પોસ્ટમાસ્તર જરાક ભડક્યા. ડોસાની આંખમાં મનુષ્યનું તેજ ન હતું!

'કોણ સાહેબ? અલી ડોસા...?' લક્ષ્મીદાસ એક બાજુ તરફથી સરીને બારણા પાસે આવ્યો.

પોસ્ટમાસ્તરે તે તરફ લક્ષ ન આપતાં બારણા તરફ જ જોયા કર્યું, પણ ત્યાં કોઈ ન લાગ્યું. પોસ્ટમાસ્તરની આંખ ફાટી ગઈ! બારણામાં હવે કોઈ જ હતું નહિ, એ શું? તે લક્ષ્મીદાસ તરફ ફર્યા.

'હા, અલી ડોસા કોણ? તમે છો નાં?'

'જી, અલી ડોસો મરી ગયેલ છે! પણ એનો કાગળ લાવો મારી પાસે!'

'હેં! કે દી? લક્ષ્મીદાસ?'

'જી, એને તો ત્રણેક મહિના થઈ ગયા!' સામેથી એક પોસ્ટમૅન આવતો હતો તેણે બીજો અરધો જવાબ વાળ્યો.

પોસ્ટમાસ્તર દિઙ્મૂઢ બની ગયા. હજી મરિયમનો કાગળ ત્યાં બારણામાં પડ્યો હતો! અલીની મૂર્તિ એમની નજર સમક્ષ તરી રહી. લક્ષ્મીદાસે, અલી છેલ્લે કેમ મળ્યો હતો તે પણ કહ્યું. પોસ્ટ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસ્તરના કાનમાં પેલો ટકોરો ને નજર સમક્ષ અલીની મૂર્તિ બંને ખડાં થયાં! એમનું મન ભ્રમમાં પડ્યું: મેં અલીને જોયો, કે એ માત્ર શંકા હતી, કે એ લક્ષ્મીદાસ હતો!

પાછી રોજનીશી ચાલી: 'પોલીસ કમિશ્નર, સુપરિન્ટેન્ડન્ટ, લાઈબ્રેરિયન–' કારકુન ઝપાટાબંધ કાગળ ફેંક્યે જતો હતો.

પણ દરેક કાગળમાં ધડકતું હૃદય હોય તેમ પોસ્ટમાસ્તર એકીનજરે એ તરફ જોઈ રહ્યા છે! કવર એટલે એક આનો ને પોસ્ટકાર્ડ એટલે બે પૈસા એ દૃષ્ટિ ચાલી ગઈ છે. ઠેઠ આફ્રિકાથી કોઈ વિધવાના એકના એક છોકરાનો કાગળ એટલે શું? પોસ્ટમાસ્તર વધારે ને વધારે ઊંડા ઊતરે છે.

મનુષ્ય પોતાની દૃષ્ટિ છોડી બીજાની દૃષ્ટિથી જુએ તો અરધું જગત શાંત થઈ જાય.

*

તે સાંજે લક્ષ્મીદાસ ને પોસ્ટમાસ્તર ધીમે પગલે અલીની કબર તરફ જતા હતા. મરિયમનો કાગળ સાથે જ હતો. કબર પર કાગળ મૂકી પોસ્ટમાસ્તરને લક્ષ્મીદાસ પાછા વળ્યા.

'લક્ષ્મીદાસ! આજે સવારે તમે જ સૌથી વહેલા આવ્યા કાં?'

'જી, હા.'

'—અને તમે કીધું, અલી ડોસા...'

'જી, હા.'

'પણ—ત્યારે...ત્યારે, સમજાયું નહિ કે...'

'શું?'

'હાં ઠીક. કાંઈ નહિ!' પોસ્ટમાસ્તરે ઉતાવળે વાત વાળી લીધી. પોસ્ટઑફિસનું આંગણું આવતાં પોસ્ટ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માસ્તર લક્ષ્મીદાસથી જુદા પડી વિચાર કરતા અંદર ચાલ્યા ગયા. એમનું પિતા તરીકેનું હૃદય અલીને ન સમજવા માટે ડંખતું હતું ને આજે હજી પોતાની દીકરીના સમાચાર ન હતા, માટે પાછા સમાચારની ચિંતામાં તે રાત્રિ ગાળવાના હતા. આશ્ચર્ય, શંકા ને પશ્ચાતાપના ત્રિવિધ તાપથી તપતા એ પોતાના દીવાનખંડમાં બેઠા, ને પાસે કોલસાની સગડીમાંથી મધુર તાપ આવવા લાગ્યો.

—ધૂમકેતુ

સ્વાધ્યાય

૧. દરેક વાર્તામાં કોઇને કોઇ ઘટના રજૂ થયેલી હોય છે. આ વાર્તામાં શી ઘટના બને છે?

૨. શિયાળાની પાછલી રાત્રિનું વર્ણન આ વાર્તાને કેવી રીતે અસરકારક બનાવે છે?

૩. અલી ડોસાની છેલ્લી ઇચ્છા શું હતી? તમારા શબ્દોમાં એનાં ચારિત્ર્યનું રેખાચિત્ર દોરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

‘ માડી, હું કેશવો ! ’

આઠેક વર્ષ ઉપર જામનગરનો એક લત્તો તુલસીની મંજરી-ઓથી મહેકી ઊઠતો. નગરના બ્રાહ્મણવાડાને ગોતવા જવાની જરૂર નહોતી. અજાણ્યો મહેમાન આવતો તો કોઈ ભોમિ-યાની વાટ જોતો નહોતો ઊભો રહેતો. મહેક મહેક થતા તુલસીના મોર એ મહેમાનને જાણે કે સુગંધે સુગંધે દોરી જતા.

ચાલીસેક વર્ષની એક આધેડ બાઈ આ બ્રાહ્મણવાડાની સાંકડી ચોખ્ખી શેરીઓ વચ્ચે રાતના પહેલા પહોરે અટવાતી હતી. એના એક હાથમાં દિવેલ તેલના ઝાંખા દીવાનુ ચોખંડું ફાનસ હતું. એના બીજા હાથમાં ખોખરી પાતળી લાકડી હતી. ગોળ મૂંડેલા માથા ઉપર કાળો સાડલો સરખો કરતી એ બાઈ આંગણે આંગણે ખડકી ખખડાવતાં, ખડકીનાં કમાડ ખુલ્લાં થતાં ત્યારે અંદરથી સો બસો પાંચસો કિશોર-કંઠોના સંસ્કૃત ધ્વનિઓ ખડકી બહાર ધસી આવતા. બાઈ એ ધ્વનિઓના જૂથમાંથી જાણે કે કશીક શોધ કરતી હતી.

‘ કેમ ભાભુ ? ’ ખડકીએ આવીને કોઈ પૂછતું.

‘ મારો કેશવો છે આંહીં ? ’ બાઈ પૂછતી.

‘ ના, એ આંહીં નથી ભણતો. ’ એવો એને જવાબ મળતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ત્યારે પીતાંબર શાસ્ત્રીજીની પાઠશાળાએ તો હું જઈ આવી, ત્યાંયે નથી, ક્યાં ગયો હશે રોયો ?' એટલું કહીને બાઈ એક ઓટલેથી ઊતરી બીજે ઓટલે ચડતી. પ્રત્યેક ઓટલો ચંદને લીંપ્યા જેવો ભાસતો હતો. ચાંદનીને પણ પોઢવાનું મન થાય તેવી એ છાણમાટીના ઓળીપાની ધવલ કુમાશ હતી. ખડકીઓનાં રેતી-પાથર્યાં આંગણાંની અંદર હારબંધ અર્ધઉઘાડાં બાળ-શરીરો પલાંઠી ભીડીને બેઠાં હતાં. ખભે ધનુષ્યો ચઢાવ્યાં હોય તેની પણછ જેવી જનોઈ દોરીઓ ચાંદનીમાં સ્વચ્છ દેખાતી હતી. મુંડાવેલ માથાંની ચકચકિત ફરસબંધી પર મલબારી અગરબત્તીઓનાં અણચેતાવ્યાં ઝૂમખાં ગોઠવ્યાં હોય તેવી તેઓની ચોટલીઓ ટટાર ઊભી હતી.

ને એ સર્વ બટુકોનાં મોંમાંથી લઘુકૌમુદી વગેરે વ્યાકરણના ઘોષ ગવાતા હતા. સંસ્કૃત વાણી વ્યાકરણ જેવા કઠોર વિષયમાં પણ પોતાના સંગીતનું મધુ સીંચી રહી હતી.

આવાં સો-પચાસ આંગણાંને ખૂંદતી એ સ્ત્રીને ઠેકાણે ઠેકાણેથી નકાર મળ્યો. ફરીવાર એ પીતાંબર શાસ્ત્રીની પાઠશાળા પર ગઈ. ઘૂમટો કાઢીને એણે ઘોઘરા અવાજે સાદ કર્યો : 'પંડિતજી, મારો કેશવો તે મૂવો ક્યાં હશે ? મને ગોત્ય તો કરી દ્યો ! આ બધા કેવા રૂડા વાણી કરી રહેલ છે, ને મારા કેશવાની અક્કલમાં તે કેમ લાલબાઈ મુકાઈ ગઈ ?'

ટપાક ટપાક ચાખડીઓ વાગી. ચાખડીઓનું લાકડું સીસમનું હતું, ને તેના ઉપર હાથીદાંતની નકશી હતી. મદડોલન્ત પગલે ખડકી પર આવી ઊભેલ પીતાંબર શાસ્ત્રીજી નગરના સરસ્વતી સરોવરમાં ઝૂલતો જાણે કે માનવહંસ ખોટો હતા. નગરને બીજા કાશીનું બિરદ અપાવનાર એ અડીખમ બ્રાહ્મણ હતા. ચોસર્યો ડોલર એમના ગળા ફરતા વીંટળાએલ વિદ્વત્તાસુંદરીના ગૌર ગૌર બાહુ જેવો રમ્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાગતો હતો; કેમ કે તે દિવસનું નગર નર્યું સરસ્વતીનું જ નહિ, ફૂલોનું ય ધામ હતું. સાંજના સમીર તે દિવસોમાં નગરને ટીંબે દીવાના થતા. નગરનાં નીચ ઊંચ હરેક લોકોને હૈયે તે સમયની સંધ્યાએ સંધ્યાએ ફૂલમાળાઓ પડતી. હાર પહેરવાનો રિવાજ હજુ નિંદાયો નહોતો.

'કેશવો!' શાસ્ત્રીજી હસ્યા. ડોલર ફૂલોનું જૂથ પણ એમની ખુલ્લી પહોળી છાતી પર થનગન્યું. 'તમારા કેશવાને ગોતવા માટે તો બાઈ, તમારે આને બદલે કોઈ બીજે સ્થળે જવું પડશે.'

'ક્યાં?'

'બાવાઓની ધૂણીઓ નગરમાં જ્યાં જ્યાં ઝગતી હોય ત્યાં.'

'ગરીબની મશ્કરી કાં કરો, બાપા!'

'મશ્કરી હું નથી કરતો, બહેન!' શાસ્ત્રીજીના બોલ જામનગરી બોલીનાં મોતી જેવા પડ્યા. 'કેશવાને ગાંજાની લત લાગી છે. બાવાઓની ચલમો ભરતો એને મારા વિદ્યાર્થીઓએ વારંવાર પકડ્યો છે. તારો કેશવો ભણી રહ્યો, બહેન!'

બાઈનું માથું નીચે ઢળ્યું હતું. એ માથાના કાળા-ધોળા કેશના ઝીણા ઝીણા કાંટા તરફ શાસ્ત્રીજીના પચીસ-પચાસ જુવાન શિષ્યો પણ જોઈ રહ્યા હતા.

'બ્રાહ્મણ તો ખરો, પણ સારસ્વત બ્રાહ્મણ ને બાઈ!' શાસ્ત્રીજીના બોલ જાણે કે દાઢ વચ્ચે ભીંસાઈને નીકળતા હતા. 'ફેર એટલો ફેર!'

બાઈએ દુભાઈને ઊંચું જોયું. એણે શાસ્ત્રીજીની આજુબાજુ પચાસ જનોઈધારી વિદ્યાર્થીઓની કીર્તિમાન કાયાઓ દીઠી. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાજી નહાયેલી કાયાઓ પરથી ગ્રીષ્મનો પવન જાણે કે ચંદન, ભસ્મ અને તુલસીનાં સુગંધ-કેસરો વાળતો હતો.

'સારસ્વતને વિદ્યા ક્યાંથી વરે, બહેન ! એ તો ક્રિયાકાંડમાંથી ચ્યુત થએલા બ્રાહ્મણો ખરા ને !'

શાસ્ત્રીજીની સામે એ રાંડીરાંડ બ્રાહ્મણી વધુ વાર ન જોઈ શકી. આ પચાસમાંથી કોઈ જ શું પોતાનો કેશવો નથી ? કેશવો જાણી-બૂજીને તો મને ટગાવતો નથી ? ને કાળા મેશ જેવા કેશવાનું અંગ ઓચિંતાનું આવો ઊજળો વર્ણ તો નથી પહેરી બેઠું ને ? એવા તરંગોમાં ડૂબકીઓ ખાતી એ બ્રાહ્મણીને ભાન ન રહ્યું કે શાસ્ત્રીજી તેમ જ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાંથી ક્યારના ખસી ગયા હતા. ફક્ત પવન જ તુલસીની મંજરીઓનાં માથાં ધુણાવતો અને બ્રાહ્મણ-ઘરની મિશ્ર ફોરમની લૂંટાલૂંટ કરતો બ્રાહ્મણના ઝાંખા દીવાને ધમકીઓ આપતો હતો.

'માજી !' બ્રાહ્મણીને કાને કોઈકનો છૂપો સાદ પડ્યો.

કેશવાની મા થડકી ઊઠી: 'કોણ, મારો કેશવો !'

'ના, ના, એ તો હું ગીરજો છું.'

'અરે ગીરજા, કેશવો ક્યાં ?'

'માજી,' ગીરજા નામના વિદ્યાર્થીએ જે સમાચાર આપ્યા તેની અંદર કેશવા નામના બ્રાહ્મણપુત્રના જીવનનો ચિતાર હતો. 'માજી, કેશવો ઘણું કરીને તો મોટા હડમાને તમને જડશે.'

'ત્યાં કેમ ?'

'આજ શનિવાર છે ને !'

'હા.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો કેશવો ઘરમાંથી કંઈક વાસણ નથી લઈ ગયો?'

'વાસણ શા માટે?'

'તેલ લઈ આવવા માટે.'

'શેનું તેલ?' બ્રાહ્મણી આ બાળકના બબડાટમાં કંઈ સમજતી નહોતી.

'એ તો એમ, માજી!' ગીરજો થૂંકના ઘૂંટડા ગળતો બોલ્યો. 'આજે શનિવારે હનુમાનજીને તેલ ચડે છે ને, હેં ને, એ તેલની આખી કૂંડી હનુમાનજીની હેઠળ ભરાઈ જાય છે. અમે એક વાર એક લોટો ભરીને ઉપાડી આવ્યા હતા. પણ મને બાવાએ પકડીને અડબોત લગાવી હતી, એટલે તે દિવસથી હું નથી જતો. કેશવો તો હોશિયાર છે, એટલે લઈ આવતો હશે!' એમ કહીને ગીરજો રવાના થઈ ગયો.

'હાય હાય, પીટયો! આ તે બ્રાહ્મણનો અવતાર કે કોઈ આડોડિયાનો!'

કપાળ કૂટતી બ્રાહ્મણી ત્યાંથી ચાલી નીકળી.

બ્રાહ્મણીએ ગામ આખાને પગ તળે કાઢયું. કેશવાની ભાળ જડી નહિ. સ્મશાન ગોત્યું, વાવ-કૂવા જોયા, તળાવની પાળે પણ બે-ત્રણ દિવસ ઉપરાછાપરી જઈ આવી, પણ તળાવનાં પાણીએ કેશવાનું શબ પાળ પર હાજર ન કર્યું.

'કેશવાની મા!' કોઈકે ભાળ દીધી. 'રંગમતીને કાંઠે ખાખીઓનો પડાવ છે ત્યાં તારો કેશવો પડયો હતો.'

બાઈએ બાવાઓના બિહામણાં અખાડામાં ધ્રૂજતે હૈયે પ્રવેશ કર્યો. એને અરધાપરધા ભાંગ્યાતૂટયા શબ્દોમાં બાવાઓએ ખબર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપ્યા કે, 'આયા થા સાલા કોઈ રંડીકા લડકા! બિના ગાંજા કોઈ બાત નહિ! ઘોકા મારકે નિકાલ દિયા દુષ્ટકો.'

જ્યાં જ્યાંથી ભાળ જડી, અરે સાચા-ખોટા પણ સમાચાર જડ્યા, ત્યાં ત્યાં બધે બ્રાહ્મણી માથે પોટકી મૂકીને દોડાદોડ કરી આવી, પણ કેશવો હાથમાં આવ્યો નહિ. બાઈએ ઘેર આવીને કેશવાના નામનું એક છાનું રુદન કરી લીધું.

પ્રભાત પછી પ્રભાત પડતાં જાય છે. પાછલાં પરોઢને હૈયે હજારો વિદ્યાર્થીઓના મંત્ર-ઘોષ ઘેરાય છે. રંગમતી નાગમતી નદીઓના કિનારા તરફ તારા-સ્નાન કરવા જતા પ્રત્યેક પાઠશાળાના બાળકો આ સારસ્વત બ્રાહ્મણીના અર્ધઝંખ્યા અંતરમાં ભણકારા જન્માવે છે, ને બાઈ ભૂલભૂલમાં જાણે કે પુત્રને જગાડે છે: 'ઊઠયો કેશવા? ઊઠ માડી, ઊઠ! આ બધા અસ્તાન કરવા પહોંચ્યા. ઊઠ તો, નીકર બ્રાહ્મમુરત વિના વિદ્યા ચડશે નહિ; ને બાપ, શાસ્ત્રીજીનું તે દી'નું મેણું મારાથી નથી ખમાતું. સારસ્વતનો દીકરો શું સરસતી માતાનો અણમાનેતો જ રહેશે?'

બબડાટ કરતી બ્રાહ્મણી જાગી જતી, ત્યારે જોતી કે પોતે જેને પંપાળતી હતી, તે પોતાનો કેશવો નહોતો: પણ પોતાના ગોદડાનો ગાભો જ હતો.

(૨)

પછી તો એ રંગીલા નગરના રંગીલા રાજવી વીભા જામને અંગે વીશેક વર્ષોનાં તેલો-અત્તરો ઢોળાયાં. રંગમતી નાગમતીનાં ભરપૂર જળોએ ધોબીઓની ધોણ્યોમાંથી ફૂલમાળોની ફોરમો, કંકુની મદગંધીલી લાલપો, બાંધણીઓની મીઠી મીઠી રંગ-રાગણીઓ અને ચંદનના સુકાયલા લેપો ચૂસ્યા કર્યા. જામ વીભો હજુય રાજભુવનની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આરસીઓની સામે કલપ લગાવેલી મૂછોના વળ દેતો દેતો પોતાની રાણીઓને હાકલ પાડતો હતો કે, ‘ આવો આવો રજપૂતાણિયું, જુઓ, મર્દ કેવો લાગે છે !’

પાઠશાળામાંથી પાકતા પાકતા નામાંક્તિ પંડિતો બહાર નીકળતા રહ્યા. જામ વીભાનાં વિદ્યા–પ્રેમની પાઘડીઓ એવા કંઇકને માથે બંધાતી રહી. ઊંચા પ્રકારનાં ઔષધિ–દ્રવ્યો નગરના લોક–જોબનને તેમ જ રાજજોબનને બહેલાવતાં રહ્યાં. ફૂલો તો નગરમાં અખૂટ રહ્યાં. વિદ્યા નગરીમાં અપરાજિતા રહી. બ્રાહ્મણવાડો નગરને સોરઠનું વારાણસી બનાવીને અણડાર્યો ઊભો રહ્યો. વીભાના રંગ–બાગો બહેક બહેક જ રહ્યા.

એક દિવસ સમાચાર આવ્યા કે વારાસણીના એક પ્રતાપી સભાજિત પંડિત દ્વારિકાજીની યાત્રાએ ચાલ્યા આવે છે. એમના રાજ–પડાવોનાં વર્ણનો ઉપરાછાપરી આવવા લાગ્યાં. એની જોડે તો હાથીઓ ને ઘોડાં છે. પાંચસો જેટલા શિષ્યો છે. છત્ર, ચામર ને છડીનો ધારનારો એ કોઈ દરજ્જાદાર સરસ્વતી–પુત્ર છે.

વારાસણીના પંડિતના ડેરા–તંબૂ એક દિવસ નગરીના ટીંબે નખાયા. ડંકા–નિશાન બજી ઊઠયા. શંખોએ ધ્વનિ કાઢયા. ઘોડાની હાવળો પડી. રાજપંડિતનો માવત હાથીને નગરમાં ફરવા લઈ ગયો ત્યારે એની ઝૂલ્યના ટોકરાએ રાજ વીભાની ગજશાળામાં કેટલાયે કાનનાં સૂપડાં ઊંચાં કરાવ્યાં.

જામ વીભાની કચેરીમાં કહેણ આવ્યું: ‘વારાણસીના હિન્દી પંડિત નગરના વિદ્યારત્નોને વાદમાં ઊતરવા આહ્વાન આપે છે.’

‘ આહ્વાનનો અનાદર કાંઈ જામ વીભાનું કાશી કરી શકશે ?’ વીભાએ શાસ્ત્રીઓને રંગ ચડાવ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને નગરના સરસ્વતીપુત્રોને આવા કોઇ નોતરાની નવાઈ નહોતી. હિંદુસ્તાનના પંડિતનાં ડંકાનિશાન અને છડીછત્ર–ચામર ઉતરાવી લેવાની આકાંક્ષાએ નગરની બહાર રણાંગણ સચાવ્યું.

પાંત્રીશેક વર્ષના પરદેશી વિદ્વાને નગરના વિદ્યારત્નોને ભૂ પાઇ દીધું. કાવ્યો–નાટકોની રસ–શ્રી આ પરોણાની જીભેથી અનરાધાર વરસી રહી. વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર અને તર્કની સૂક્ષ્મતાઓમાં તો અતિથિ નાનો કોઇ ભ્રમર બનીને જાણે ઊતરી ગયો. એના ગળાની હલકે અને એની સંસ્કૃત વાણીના પ્રવાહે નગર પર વશીકરણના મંત્રો છાંટયા.

એણે પણ નગરના બ્રાહ્મણોની વિભૂતિ સ્વીકારી. વિજેતા મહેમાનને વાજતે ગાજતે નગરમાં પધરાવવાની તૈયારીઓ બે દિવસ સુધી ચાલી.

આવા પ્રિયવાદીની જોડે વાતો કરવાની પણ મીઠી લહાણ મનાઈ. નગરના વિદ્વાનો બે દિવસ એની પાસે પડયાપાથર્યા રહ્યા.

'કયાં કયાં ગોત્રો અને કુળો આ નગરીને શોભાવે છે?' અતિથિએ પૂછપરછ આદરી.

પંડિતોએ નામો ગણાવ્યાં: સારસ્વતોનો પણ ઉલ્લેખ કીધો.

'સારસ્વતો! વિદ્યાપ્રાપ્તિ કરે છે? શું સરસ્વતી ચડે છે સારસ્વતોને?

'નહિ રે મહારાજ!' પંડિતોએ હસવું આદર્યું. 'નગરને ઝાંખપ આપનાર એક એ જ કુલ રહ્યું છે. મારા દીકરા ગંજેડી ને ભંગેડી બની ગયા. બાવાઓને કુસંગે ચડી ગયા. એક હતો કેશવો નામે, રંડવાળ્ય માને રઝળાવીને ચાલ્યો ગયો.'

'અરેરે! બ્રાહ્મણનો પુત્ર! શિવ શિવ!' મહેમાને વિસ્મય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બતાવ્યું. 'એની માતાનું તો પાલન થાય છે ને? માતા જીવન્ત છે કે?'

'એ પડી ડોશી. અર્ધી ગાંડી જેવી એના ઓરડામાં પુરાઈ રહે છે દિવસ બધો.'

'પણ છે તો બ્રાહ્મણ–નિવાસમાં ને?'

'છે તો બ્રાહ્મણવાડાની અંદર; પણ ન હોવા બરાબર'

'એવાં નિરાધાર બ્રાહ્મણોનું પાલન કરતા રહો એ જ હું તો માગું છું.'

પછી તો સવારી ચડી. સભાજિત અતિથિ હાથી–અંબાડીએ ચડયા અને નગરપતિ જાસવીભા સરસ્વતીનો દીપદ ધરીને પગપાળા આગળ ચાલ્યા. ખંભાળિયા નાકે થઇને સવારી નગરમાં દાખલ થઇ.

'શી વાત! શી મહત્તા!' બેય બાજુ તોરણોની માફક બંધાઈ ગયેલી લોકોની કતારોમાં વાત ચાલતી હતી. 'રાજા જેવો રાજા જેની મોખરે પગે ચાલ્યો આવે છે!'

'અને ચાલ્યો તો આવે છે, પણ પાછો કેવો મલકાતો આવે છે. વાહ રે વાહ, કાંઇ માન વિદ્યાનાં!'

હાથીની આગળ ને પાછળ, આજુ ને બાજુ, હજારો બ્રાહ્મણ-બટુકોના સ્તોત્ર–લલકાર લહેરાય છે. બુઢ્ઢા શાસ્ત્રીઓએ પણ ગળે ફૂલહાર નાખીને શોભા કરી છે. પોથીના પાટલા માથે ઉપાડીને નગરની નારીઓ ધોળ ગાતી પછવાડે મલપતી આવે છે.

'આ બધો બ્રાહ્મણવાડો.' મહેમાનને પંડિતોએ પોતાનો મહેક મહેક નિવાસ બતાવ્યો.

'આ બાજુથી લેવરાવીએ સવારી,' અંબાડીએ બેઠેલ મહેમાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક નાની ગલી તરફ આંગળી કરીને પોતાના અનુચરને સૂચના આપી. હાથી જરા અટક્યો. વિદ્વાને બતાવેલો એ માર્ગ રાજમાર્ગ ન હતો. એ એક ભૂખલેણુ લત્તો હતો. માટીનાં ખોરડાં ત્યાં કોઈકની રાહ જોતાં જોતાં જાણે સૂઇ ગયા હતાં. એક જ ખોરડું હજુ ઊભું ઊભું ઢળી પડવાની તૈયારી કરતું હતું.

વિદ્વાનની આંખો આ ખંડેરોમાંથી કશોક ઉકેલ કરતી હતી. એણે કહ્યું :

'અહીંથી ચાલશું.'

'પણ—પણ—'

'કંઈ નહિ, ચાલોને !' વિદ્વાને આગ્રહ પકડ્યો. સૌએ માન્યું કે સરસ્વતીના ધામ બ્રાહ્મણવાડાને નીરખવાની મહેમાનને હોંશ હશે.

જામ વીભા એ બાજુ મરડાયા. સવારી આગળ ચાલી.

જમણા હાથ પર એકનું અટૂલું ખોરડું ઊભું હતું. સવારી ત્યાં પહોંચી. વિદ્વાને કહ્યું : 'હાથી થંભાવો.'

હાથી થંભ્યો. ખોરડાની ઓશરીમાં એક જ વસ્તુ જીવન્ત હતી : તુલસીનો ક્યારો.

'નિસરણી પાડો.'

નિસરણી છૂટી મુકાઈ, અતિથિ નીચે ઊતરી ગયા, અને જામ વીભાને જાણુ થાય તે પૂર્વે તો એણે એ એકલવાયા, ખોરડાની ખડકીએ ચડીને શુદ્ધ સોરઠી ઉચ્ચાર કાઢ્યો ; 'માડી, ખડકી ઊઘાડો !' સવારીમાં ચૂપકીદી પડી.

'કોણ છે માડી ?' અંદરથી કટકા કટકા થઈ ગયેલો અવાજ આવ્યો : ને ખડકી ખૂલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓડા માથાળી એક ડોશીનું જર્જરિત કલેવર ત્યાં ઊભું હતું. ચૂંચી આંખો પર હાથની છાજલી કરીને એણે પૂછ્યું :

'કોણ છો માડી?'

'એ તો હું છું, માડી, હું તમારો કેશવો!' એટલું કહીને અતિથિ ડોશીના પગમાં પડી ગયો!'*

—સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

સ્વાધ્યાય :

૧. આ વાર્તાનું મુખ્ય પાત્ર માડી કે કેશવો?

૨. વાર્તામાં આવતાં જૂના જામનગરનું ચિત્ર તમારા શબ્દોમાં આપો.

૩. માડીના પાત્રની અગત્ય સમજાવો.

---

* જૂના જામનગરના અનેક વિદ્યા-રત્નોને નિપજાવનાર એ કેશવજી શાસ્ત્રીનું નામ સોરઠી ઇતિહાસમાં વિખ્યાત છે. એમના જીવનના મૂળ એક પ્રસંગ પરથી ઉપજાવેલ આ કથા છે. મૂળ પ્રસંગ શ્રી દામોદરભાઇ વ્યાસ નામના એક કોચીનવાસી વૃદ્ધ વિદ્વાન બ્રાહ્મણની પાસેથી જડેલો છે. દામોદરભાઇ વ્યાસ પોતે જૂના કાળમાં જામનગરમાં જ ભણતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બે બહેનોની કથા*

૧

પૂર્વે કૌશાંબી નગરીમાં જિનદત્ત નામા એક વ્યવહારીઓ હતો. તે ભગવાન વીરનો ધર્મ પાળતો અને રાત્રિ-દિવસ જીવદયા ચીંતવતો. ચાર કોટી દ્રવ્યનો તે ધણી હતો.

તેને ચંદ્રની કળાના સરખી, ઘણી લાવણ્યમયી બે પુત્રીઓ. અનુક્રમે સુકલા અને સુમાલા નામે હતી. બંનેનાં રૂપ, કળા ને ચાતુર્યથી આકર્ષાઈ દેશ-વિદેશના શ્રેષ્ઠિપુત્રો તેમનાં પાણિગ્રહણ કરવાને આતુર હતા. પણ રૂપગર્વિતા એવી તે બંને બહેનોના મનમાં કોઈને વિશે પ્રીતિ જામતી નહિ.

હવે તે જ સમયમાં શ્રેણિક નામે રાજા મગધ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તે અતિ પરાક્રમી, સર્વ વિદ્યાનો જાણ અને વિદ્વાનોનો આશ્રયદાતા હતો. દશે દિશારૂપી નટીઓ તેનાં કીર્તિગાનથી દિગંત ગજાવતી હતી. એના નામમાત્રના શ્રવણથી શત્રુસ્ત્રીઓનાં વલયો ગળી પડતાં હતાં. અને જેને અભયકુમાર મંત્રીશ્વર નામા, આઠ બુદ્ધિનો ધણી એવો, મહાવિચક્ષણ પુરુષ મંત્રીપદે હતો, જેનું રૂપ

* આ કથાનું મૂળ વર્ષો પહેલાં વાંચેલી એક જૈન કથામાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામદેવને પણ જીતે એવું હતું, એવો આ રાજા મિત્રોના આનંદ અને શત્રુઓના ત્રાસના કારણ બની સુખેથી રાજ્ય કરતો હતો.

આ રાજાનાં બળ, પરાક્રમ અને સ્વરૂપનાં વર્ણનોથી જેના કર્ણો પુરાઈ ગયા છે એવી તે વ્યવહારીઆ જિનદત્તની મોટી પુત્રી સુકલા તે રાજાને પરણવાનો નિશ્ચય કરતી હતી.

એકદા પિતાના પ્રાસાદની સાથે લાગેલા ઉપવનને વિશે સુકલા તેની ભગિની સુમાલા સાથે પુષ્પકંદુક વડે ક્રીડા કરતી હતી. એવામાં કંઈ સાંભરી આવ્યું હોય તેમ સુમાલાને કહેતી હતી : 'હે બહેન! મારા મનને અતિ પ્રિય એવી તને મારે એક ગુપ્ત વાર્તા કહેવી છે, જે તું સાવધાન થઈને સાંભળ.'

મોટી બહેનનું આ કહેવું સાંભળી આશ્ચર્યચકિત થયું છે જેનું મન એવી સુમાલા, વીણા સમા મીઠા અર્થાત્ અત્યંત આનંદકારી સ્વર થકી કહેવા લાગી : 'હે બહેન ! એવી તે શું વાત છે કે જે તેં મારાથી અત્યાર સુધી ગુપ્ત રાખી હોય ? બાલપણથી તે અત્યાર લગી જુદા દેહવાળાં પણ એક આત્મા જેમનામાં વસતો હોય એવાં આપણે પરસ્પર પ્રત્યે સ્નેહભાવ રાખી રહ્યાં છીએ, છતાં તારા અંતઃકરણમાં કોઈક ગુપ્ત વાત પ્રચ્છન્નપણે તેં રાખી છે તેથી મને આશ્ચર્ય થાય છે અને તે જાણવાનું મને અત્યંત કુતૂહલ થાય છે. માટે હે ભગિની ! તે વાત તું મને સત્વર કહે.'

પોતાની ભગિનીની આવી આતુરતા જોઈ, અત્યંત મૃદુ હાસ કરી સુકલા બોલવા લાગી : 'હે બહેન ! શ્રેષ્ઠિ કુળમાં જન્મેલી એવી આપણે બંને યૌવનને પ્રાપ્ત થયેલી છીએ. આપણાં રૂપ–ગુણથી આકર્ષાઈને દેશ–વિદેશના શ્રેષ્ઠિપુત્રોની કરેલી યાચના વડે આપણા પિતાના કાન બધિર થયા છે. અને યૌવનને પ્રાપ્ત થયેલી એવી આપણને જોઈને એ પણ આપણાં લગ્ન કરવાની ઉતાવળમાં પડ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પણ પ્રિય સખી સમી હે ભગિની! મારું મન કોઇ શ્રેષ્ઠિપુત્રમાં આસક્ત થતું નથી. પુરુષોમાં ઉત્તમ એવા શ્રેણિક સિવાય બીજા કોઈ વરને વરવાની મારી ઇચ્છા નથી. માટે હે સુમાલે! નરશાર્દૂલ મહારાજ શ્રેણિકને હું વરીશ કે કાષ્ઠ ભક્ષણ કરી દેહને પાડીશ એમ તું નિશ્ચયથી જાણ.'

ભગિનીનાં આવાં વચનો સાંભળી આશ્ચર્યયુક્ત થયું છે મન જેનું એવી સુમાલા કંઈ પણ બોલવાને અશક્ત થઈ. એવામાં આથમતા સૂર્યનાં કિરણોથી બીડાતી કમલિનીને જોઇ સુકલા ઉતાવળી થઈ બોલી :

'હે બહેન! કામીઓમાં શ્રેષ્ઠ એવા મહારાજ શ્રેણિકને મારો મનોભાવ જણાવતો સંદેશો મેં પાઠવ્યો હતો. મને તેણે આજ રાત્રિના પહેલા પ્રહરમાં આવી અને લઈ જવાનો સંદેશો કામકળા નામની ચતુર દૂતી મારફતે કહેવરાવ્યો છે. એમના આવવાનો નિયત સમય લગભગ થવા આવ્યો છે. માટે પ્રાસાદમાં જઈ મારા રત્નાભરણનો દાબડો હું લઈ આવું ત્યાંસુધી તું અહીંયાં થોભ, અને મારી ગેરહાજરી દરમિયાન જો તે અહીં આવે તો મારા આગમનની ખબર આપી તેમને તું અહીં રોકજે. હું અવિલંબે અહીં પાછી આવી પહોંચું છું.'

આમ કહી સુકલા સ્ત્રીસ્વભાવને વશ થઈ, વિસ્મિત સુમાલાને એકાકિની મૂકી, રત્નાભરણનો દાબડો લેવા ઉતાવળી ઉતાવળી પ્રાસાદ તરફ ગઈ.

તેના ગયા પછી સુમાલા મોટી બહેને મશ્કરીની વાત કરી હોય તેમ હસતી હસતી આમતેમ ફરવા લાગી. મનોહારિણી તે બાળાની ગતિ જોવા બાલ ઇન્દુ આકાશની અટારીમાં સ્તબ્ધ થયો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તેમ જરી ઊભો રહ્યો. ઓષ્ઠ પર તર્જની મૂકી તે બાળા કંઈ ઊંડો વિચાર કરવા લાગી.

એવામાં જાણે અંતરીક્ષમાંથી આવતો હોય એવો વેગવાન અશ્વોવાળો એક રથ કોઈક દિશા તરફથી ધૂળના ગોટા ઉડાડતો આવ્યો અને સુંદર–રૂપવતી તે બાળાની સમક્ષ ઊભો રહ્યો. અંદરથી સ્વરૂપવાન એવો એક પુરુષ નીકળ્યો અને તે બાળાનું મનોમુગ્ધકર રૂપ જોઈ આનંદ પામ્યો હોય તેમ તેને ક્ષણવાર જોઇ રહ્યો. રથમાંથી ઊતરી તે, બાળા પાસે આવ્યો અને વશ કરે એવી વાણી વડે કહેવા લાગ્યો : 'હે સુંદરી! આ રથમાં તું બિરાજ. તારે જ કાજે આટલો શ્રમ વેઠી હું અત્રે આવ્યો છું. જોઈને મારું આવવું મને સફળ લાગે છે.'

તે વારે તે બાળા કંઈક બોલવા ગઈ પણ તેને વારીને, વિલંબ થવાના ભયે, તે પુરુષ તેને ઊંચકીને રથમાં બેસાડતો હવો અને ભયભિત મૃગલીની જેમ તે બાળા પણ શબ્દ બોલવાને અશક્ત થતી હવી.

હવે તે રથની ઊડેલી ધૂળના ગોટા પણ પૂરા શમ્યા ન હતા એવામાં રત્નાભરણના દાબડા સહિત સુકલા ત્યાં આવી પહોંચી. કંઈ અમંગળ થયું હોય એમ એનું જમણું નેત્ર ફરકતું હતું. પોતાની બહેનને ન જોતાં તેને ફાળ પડી અને વધારે ધ્યાન પૂર્વક જોતાં કોઇ પુરુષનાં પગલાં, રથમાં લીસોટા વગેરે નિશાનીઓ જોતાં અનુમાનથી થયેલો બનાવ તેણે કલ્પી લીધો.

પાંખો કપાયેલી હોય એવી પંખણીની માફત તે ભૂમિ પર પડી ધૂળમાં આળોટવા લાગી, અને અત્યંત કરુણ સ્વરે આક્રંદ કરવા લાગી: 'હા ધિક્! હા ધિક્! ભગિની, મેં તારો વિશ્વાસ કર્યો ત્યારે તું જ વિશ્વાસઘાતિની થઈ મને છેહ દઈને ચાલી ગઈ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેમમાં છેતરાવા જેવું સ્ત્રીને બીજું કોઈ પણ દુઃખ નથી. હે પ્રિયતમ ! તું પણ બીજી સુંદર સ્ત્રીને જોતાં તારા પર જીવન ટકાવનારી એવી મારી વાટ જોવા પણ ઊભો રહ્યો નહીં ?' સુક્લાના આવા આક્રોશથી માળામાં ભરાયેલાં પંખીઓ પણ અસ્વસ્થ થઈ રડવા લાગ્યાં અને કેટલાંક ભયભિત બચ્ચાંઓને આશ્વાસન દેવા લાગ્યાં.

'અહા ! આ જગતને ધિક્કાર છે કે જેમાં સ્વાર્થને વશ થઈ પોતાના પ્રિયજનને પણ છેહ દેતાં લોકો શરમાતાં નથી. મારા જેવી વિશ્વાસુ ભોળી બાળાનું જીવન નષ્ટ કરનાર એ બંનેનું કોઇ કાળે કલ્યાણ થનાર નથી. હા વિધાતા ! મારી ભગિનીના હાથે જ મારા જીવનને વિષમય કરાવવા કરતાં જન્મતાં જ મારો પ્રાણ તેં કેમ હરી ન લીધો ?'

આમ અત્યંત શોકથી વ્યાકુળ થયું છે મન જેનું એવી તે સુક્લા વારંવાર મૂર્છા પામવા લાગી અને મૂર્છા ઊતરતાં ફરી ફરીને રુદન કરવા લાગી.

ધીરે ધીરે અતિ નિરાશાના પરિણામે તેના ચિત્તમાં કોપનો સંચાર થયો. અને કોઈ પ્રકારે પોતાને થયેલા અનર્થનું વૈર લેવાનું તે ચીંતવવા લાગી.

'હે બહેન ! નિર્દોષ અને વિશ્વાસુ એવી મને તેં છેતરી તેથી તું સુખ પામવાને યોગ્ય નથી. વળી હે પ્રિયતમ ! તારા માટે જીવન ધારણ કરનારી મારી સાથે કપટ રમીને તું શું સુખ પામવાનો હતો ? હા દૈવ ! તું આવો અન્યાય કેમ સાંખી શકે છે ?'

સુક્લાના રુદનથી અત્યંત દુઃખ પામી હોય તેવી રાત્રિનો અંધકાર ધીરે ધીરે ઓગળવા માંડ્યો. ઉડુગણ પણ નિસ્તેજ થઈ મુખ સંતાડવા લાગ્યા. દયાથી ભીનું થયું છે હૃદય જેનું એવો મલયાનિલ પોતાના મૃદુ કરસ્પર્શથી તે બાળાને જાણે આશ્વાસન દેવા લાગ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વૈરથી જેનું ચિત્ત પૂર્ણ થયું છે એવી સુકલા પણ મૂર્છામાંથી જાગી. કોઈ કૃતનિશ્ચયને હૃદયમાં ધારતી એવી તે મગધ દેશની દિશા તરફ પ્રયાણ કરતી હતી.

હવે આ પાસ સુમાલાનું શું થયું છે તે આપણે જોઇએ. તે પુરુષ–જે મગધ દેશનો ધણી શ્રેણિકરાજા હતો તે–સુમાલાને રથમાં બેસાડી વેગથી અશ્વોને હાંકતો હતો. સુમાલા પણ વિધિના વૈચિત્ર્યથી બોલવાને અશક્ત હતી. શૂન્ય મનવાળી એવી તેને બેઠેલી જોઈને શ્રેણિક રાજા તેને નાના પ્રકારે બોલાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો : 'હે શુભ્ર અંગવાળી ! અતિ પ્રેમથી તું મને બોલાવીને હવે આમ મૌનને અવલંબી કેમ બેઠી છે ? હે સુંદર મુખવાળી ! હું તને કંઈ બળ કરીને લઈ જતો નથી છતાં તું મારી સાથે કેમ બોલતી નથી ? તારું અદ્દભુત રૂપ નીરખી આશ્ચર્યથી મારું હૃદય ભરાઇ જાય છે. મારું મન તારામાં જ આસક્ત થયું છે એમ તું માન. હે ભીરુ ! તું તારા આ ભયને ત્યજી દે અને લજ્જા છોડી મને આલિંગન કર.'

પ્રત્યુત્તરમાં સુમાલાને કંઈ પણ નહીં બોલતી જોઇને પિતૃગૃહ છોડવાના ખેદથી એનું અંતર ભરાયેલું છે એમ તે રાજન ધારતો હતો અને તેથી તેના મનોરંજનાર્થે તે કહેવા લાગ્યો:

'હે સુભ્રૂ ! બંને પાસ આવી રહેલી વૃક્ષરાજિથી શોભતો આ મગધનો રાજમાર્ગ તું જો, જાણે તારું સ્વાગત કરવા જ ન હોય તેમ તેની બંને પાસ પુષ્પો પથરાયેલાં પડયાં છે. હે ચંદ્રાનને ! તારી સ્પર્ધા કરતો પેલો બાલચંદ્ર, તારા રૂપથી શરમાઇને, સંતાવાની તૈયારી કરતો આકાશને છેડે જઈ ઊભો છે. વળી આ પ્રિયાને લઈ વિહાર કરવા નીકળેલા કામીઓ આપણા રથ તરફ ચકિત દૃષ્ટિએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જુએ છે તે તો જો. તારા જેવી અતિ સુંદર પ્રિયા ન મળવાથી પોતાના ભાગ્યને નિંદતા જણાય છે.'

આમ નાના પ્રકારના વાર્તાલાપથી લાંબી રાત્રિ ક્ષણની જેમ નિર્ગમન થઇ ગઇ. અહા ! પ્રેમમાં પડેલા જનોને સમય ક્યારે લાંબો લાગે છે ?

પવનવેગી તુરગથી જોડાયેલો રથ, પ્રભાત ઊઘડ્યું ન ઊઘડ્યું ને મગધની રાજધાની રાજગૃહી નગરીને સીમાડે ઊભો રહ્યો. છેક પ્રભાત થયું ન હોવાથી બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઊઠનારા કેટલાક ધર્મને જાણનારા જનો અને ઘંટીના રવમાં પોતાનો મીઠો રવ પૂરી ગાતી કુળવધૂઓ અને માખણ માટે છાશ વલોવતી સ્ત્રીઓ સિવાય આખું નગર મીઠી નિદ્રાને વશ હતું. સુમાલાને સુકલા ધારતો તે રાજન સૂના રાજનગરની શેરીઓમાં રથને લઇ જતાં, વચ્ચે વચ્ચે આવતાં સ્થળોના નામનિર્દેશ કરી પોતાની નવવધૂને તે બતાવતો હવો.

જ્યારે રાજ્યમાર્ગ વટાવી જતાં દૂરથી પોતાનો પ્રાસાદ દેખાયો ત્યારે તે નવવધૂને કહેતો હવો: 'સુકલે ! રૌપ્ય અને સુવર્ણનો બનાવેલો અને મણિમય કાંગરાઓથી શોભતો એવો કોટ જેની આસપાસ આવી રહેલો છે અને ઊંચી જાતનાં વસ્ત્રોની ધ્વજાઓથી જે શોભાયમાન થઈ રહેલો છે એવો આ મારો શ્વેત પ્રાસાદ જો. આકાશની સાથે સ્પર્ધા કરનારો તે જાણે તને આવકાર આપવાને ઊંચી ડોક કરી રહ્યો હોય તેવો દેખાય છે. હે બલે ! આ અપૂર્વ પ્રાસાદ અને તેના ઉદ્યાનમાં આવી રહેલાં ઉત્તમ વિહારસ્થાનો તારે ક્રીડા કરવાને અર્થે જ છે, એમ તું જાણ. તારા પિતાને ત્યાં અકલ્પ્ય એવો અનેક પ્રકારનો વૈભવ અને દેવાંગનાઓ સમી અનેક દાસીઓ તારી સેવામાં આજથી હાજર રહેશે.'

હવે આમ રાજાની પ્રીતિથી હર્ષ પામતી અને ભગિનીના વિયોગથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દુ:ખિત ચિત્તવાળી તે સુમાલા એકીસાથે મોદ અને ખેદને પામવા લાગી, અને મનમાં વિચારવા લાગી કે જેતું દર્શન મારાં નયનોને આનંદકારી છે અને જેની વાણી મારા અંતરમાં અમૃતસમી શીતળ અને સુખદ લાગે છે એવા રાજાને હું સુકલા નથી એમ કેવી રીતે કહું ? વખતે એ મને પાછી મૂકી આવશે તો હું જીવિત ધારણ કરવાને અશક્ત થઇશ. વળી રત્નાભરણ લેવા નિમિત્તે દૈવે ઠગેલી હે ભગિની, તારું દુ:ખ પણ મારાથી કલ્પ્યું જતું નથી. માટે કોઈ ઉચિત પ્રસંગે પ્રિય છે દર્શન જેતું એવા આ રાજાને સર્વ વાત વિદિત કરી મારી ભગિનીને અહીં તેડાવીશ અને સહોદર એવી બંને આમરણ સપત્ની થઈને રહીશું. ચિત્તનું આમ સમાધાન કરીને તે બાળા સુખેથી ત્યાં કાળ નિર્ગમન કરવા લાગી.

હવે દૈવે વિડંબેલી સુકલા પરિવ્રાજિકાનો વેશ લઈ રાત્રિ દિવસ શ્રેણિકરાજા પ્રત્યે પ્રેમનું ને પોતાની ભગિની પ્રત્યે વૈરનું ચિંતવન કરતી રાજગૃહી નગરીમાં ફરવા લાગી અને કોઈ ઉપાયે રાજપ્રાસાદમાં જવાય તેની યુક્તિઓ વિચારવા લાગી. એનું અસામાન્ય રૂપ જોઈ લોકો વિસ્મયથી તેના તરફ જોઇ રહેતા. કોઈ શ્રદ્ધાળુ જનો પૂજ્યભાવ દર્શાવતા તો કામીજનો તેની વિડંબના પણ કરતા. આમ દુ:ખ સહન કરતાં કંઇક કાળ વીતી ગયો. એવામાં સુમાલાની મંદારિકાનામા એક દાસી સાથે કપટથી સખીપણું કેળવવા સુકલા સમર્થ થઈ.

એકદા દૈવવશાત્ મંદારિકા દાસીને જ્વર આવ્યો તેથી તે રાજમહેલમાં જવા અસમર્થ થઈ. નોકરી જવાના ભયથી વ્યાકુળ થયું છે ચિત્ત જેતું એવી એ દાસીએ સુકલાને બોલાવીને કહ્યું. 'હે સખી ! આજે નવી રાણીની તહેનાતમાં મારો વારો છે અને હું નહીં જઈશ તો બીજી ઈર્ષાળુ દાસીઓ મારી વિરુદ્ધ જરૂર એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઈ કહેશે અને મારી નોકરી ટળાવશે. માટે મારી વતી આજે તું જશે તો તારો ઉપકાર હું કદી ભૂલીશ નહીં.'

ધારેલી તક મળવાથી હર્ષિત ચિત્તવાળી તે સુકલા ઉપરથી આનાકાની બતાવવા લાગી, પણ મંદારિકાના વારંવાર વિનંતિપૂર્વક કરાતા આગ્રહથી તે જવાને તૈયાર થઈ.

તેણે પોતાના પરિવ્રાજિકાના વેશનો ધીરે ધીરે ત્યાગ કર્યો અને મંદારિકાએ આપેલાં દાસીને યોગ્ય વસ્ત્રો પહેરી, એક તીક્ષ્ણ છૂરી વસ્ત્રોમાં છૂપાવી, રાજમહાલય તરફ જવા ચાલી નીકળી.

ત્યાં જઈ બીજી દાસીઓ આગળ તેણે પોતાનું ઓળખાણ મંદારિકાની સખી તરીકે કરાવ્યું અને પોતાના સ્વરૂપથી અને મીઠી જીભથી તે સૌને પ્રિય થઈ પડી. તેણે ધીરે રહી પોતાને કઇ સેવા કરવાની હતી તે પૂછ્યું. એક દાસી ચંદન ઘસતી હતી તેણે તે સુવર્ણ પાત્રમાં ભરી આપી, સુકલાને રાણી આગળ લઈ જવાનું કહ્યું. દાસીઓથી કુતૂહલપૂર્વક જોવાતી છદ્મવેષી તે બાળા, હસ્તમાં ચંદનપાત્રને લઇ, રાણી પાસે જવા નીકળી. તેના ગયા પછી પરસ્પર તાળી દઇ તે સર્વ પરિચારિકાઓ હસવા લાગી કે 'આપણી સ્વામિનીથીયે વધારે રૂપવતી આ બાળા પર મહારાજનો દૃષ્ટિપાત થાય તો જરૂર એનાં ભાગ્ય ઊઘડે.'

અનુરાગ અને વૈરના પરસ્પર વિરુદ્ધ ભાવોથી જેનું ચિત્ત પ્રદીપ્ત થયું છે અને તેની સિદ્ધિનો સમય પાસે આવેલો જોઈ અશાંતિથી જેનાં ગાત્ર બળે છે એવી સુકલા, હાથમાં ચંદનપાત્ર લઈ નવી રાજ્ઞીને સર્વત્ર શોધવા લાગી, પણ તેને રાજભુવનમાં ક્યાંય ન જોવાથી પ્રાસાદના ઉપવનમાં ક્રિડાસ્થાનો જોતી, આમતેમ ભમવા લાગી. એવામાં એક લતામંડપમાંથી પૂર્વપરિચિત એવો સુમાલાનો સ્વર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંભળી તે થંભી ગઇ; અને ઉદ્દીપ્ત થયું છે મન જેનું એવી એ, તે વાર્તાલાપને સાંભળતી એક વૃક્ષની ઓથમાં સંતાઈ રહી.

'હે સુંદરી! હે સુકલે! તું આજ મારા પર પ્રસન્ન કેમ થતી નથી? પ્રભાતમાં ફીકા પડેલા ચંદ્રની જેમ તારું વદન આજ કેમ નિસ્તેજ દેખાય છે?' શ્રેણિક રાજા અન્યમનસ્ક એવી સુમાલાને કહેતો હતો.

ત્યારે આંખમાં આંસુ આણી, ગદ્ગદ્ થયેલા કંઠવાળી સુમાલા બોલતી સંભળાઈ: 'હે પ્રિયતમ! મારો એક મોટો અપરાધ થયો છે. તારા પ્રેમમાં મગ્ન એવી હું, આજ સુધી તે અપરાધનો સ્વીકાર કરી શકી નથી. પણ જ્યાં સુધી તારી આગળ હું તેનો સ્વીકાર કરીશ નહીં ત્યાં સુધી મારા ચિત્તમાં શાંતિ થશે નહીં.

'હે પ્રિયતમ! હે સ્વામીનાથ! તું મને સુકલા ધારે છે, પણ હું તે નથી, પણ તેની સહોદરા સુમાલા છું. તું જ્યારે તેને લેવા આવ્યો ત્યારે તારી વાટ જોઈ રહેલી મારી તે બહેન, એક ક્ષણ પહેલાં જ, રત્નાભરણનો દાબડો લેવા ગૃહ તરફ ગઇ હતી. અને તારા પ્રતાપથી અંજાઇ ગયેલી હું, તેં જ્યારે મને રથમાં બેસાડી ત્યારે કંઇ બોલી શકવાને સમર્થ થઈ નહીં અને એટલામાં, નિમિષ માત્રમાં તો તેં રથને હાંકી મૂક્યો. હે પ્રાણનાથ! વિશ્વાસુ એવી મારી બહેને તારા અને મારા વિયોગથી જરૂર પ્રાણત્યાગ કર્યો હશે.' એમ કહી તે અત્યંત રડવા લાગી, અને થોડી વારે ચિત્ત સ્વસ્થ થયું ત્યારે પાછી કહેવા લાગી: 'હે નાથ જો મારી એ બહેન જીવતી હોય તો તું તેને લઇ આવીને તેનું પાણીગ્રહણ કર.'

ત્યારે ચમત્કારથી પૂર્ણ થયું છે મન જેનું એવો શ્રેણિક રાજા તેનું મન રીઝવવાને કહેવા લાગ્યો: 'હે મિષ્ટભાષિણી પ્રિયા! તારી બહેનથી મારે સર્યું. મારા કુળની લક્ષ્મી અને હૃદયની રાણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તું જ છે. માટે સહોદરા હોય તોયે સપત્ની રૂપી શલ્ય ઊભું કરવું તને યોગ્ય નથી. હવે એ સુકલા આવે તોયે મારે તેનું કંઈ કામ નથી. મારી સુકલા તો તું જ છે.'

પ્રચ્છન્નપણે ઊભેલી સુકલાએ આ વાર્તાલાપ સાંભળ્યો ત્યારે તે એકદમ મૂર્છિત થઈ ધરણી પર ઢળી પડી. તેનો પડવાનો અવાજ સાંભળી લતાગૃહમાં બેઠેલાં તે દંપતી એકદમ ચમકીને બહાર આવ્યાં અને સુકલાને વૃક્ષ નીચે પડેલી જોઈ સુમાલા દોડીને તેની પાસે ગઈ, સુકલાને ઓળખી ને 'હા ભગિની! હા સહોદરા! આ તેં શું કર્યું', એમ બોલતી તે, તેના પર પડી કલ્પાંત કરવા લાગી. મહારાજા શ્રેણિક આ શું થયું તે ન સમજવાથી અને સુકલાના સુસુંદર સ્વરૂપને જોઈ ને ચિત્તમાં ચમત્કાર પામી, વિમૂઢ જેવો ત્યાં ઊભો રહ્યો.

જ્યારે સુકલાની મૂર્છા વળી ત્યારે તેણે પોતાની બહેન અને પોતાના પ્રેમીને ત્યાં ઊભેલાં જોતાં તેમનો ક્ષણ પહેલાંનો વાર્તાલાપ તે સંભારવા લાગી અને તત્કાલ તેના મનમાં વૈરાગ્ય ઊપજ્યો: 'અહા! આ સંસાર કેવળ અસાર છે. બહેન, પતિ, માતા, પિતા એ સૌ સ્વાર્થનાં સગાં છે. આ સંસારમાં કોણ પ્રિય અને કોણ પતિ? અરેરે! રાગથી વશ થયેલી એવી હું, ક્ષણ પહેલાં કેવું ક્રૂર કર્મ કરવા ઉદ્યુક્ત થઈ હતી? માટે સુકર્મનો નાશ કરનાર એવા રાગાદિ કષાયો છોડી હું વીતરાગને શરણ જાઉં એ જ યોગ્ય છે.' આમ વિચારતાં સંતાડેલી છૂરી વડે પોતના ઘનશ્યામ સુંદર કેશકલાપનું તત્કાલ તેણે વપન કર્યું.

'હાં, હાં,' કહેતાં વિસ્મય પામેલા મોહમુગ્ધ રાજાએ તેને રોકવાનો કંઈક પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે પહેલાં તો આકાશમાંથી 'સુષ્ઠુ! સુષ્ઠુ!' એવો શબ્દધ્વનિ થયો અને પુષ્પવૃષ્ટિથી દેવતાઓ આવી સાધ્વી સુકલાના ચરણમાં પડયા અને સાધ્વીને યોગ્ય દેવદુકૂલોનું તેને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાન દીધું. સાધ્વીએ તેમને અને સુમાલા સહિત રાજાને સંસારની અસારતા પર દેશના દીધી. તેના વૈરાગ્યથી પ્રતિબોધિત થઇને અને તેના ઉપદેશથી બોધ પામીને રાજા રાણી ત્યાં તત્કાળ અનેક વ્રતોનો સ્વીકાર કરતાં હવા અને આખા દેશમાં અમારી–પડહ વજડાવતાં હવા.

ત્યાર પછી રાગદ્વેષને ત્યજવાથી પ્રશાંત થયેલા ચિત્તવાળી તે સાધ્વી સુકલા, ભગવાન વીરની એક પરમ સાધ્વી રૂપે, દેશ દેશ વિચરી અનેક ભવી જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા લાગી.

—શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી

સ્વાધ્યાય

૧. કથા અને વાર્તામાં શું ફેર હોય છે?

૨. આ કથાની શૈલીમાં તમને કંઇ નવીનતા જણાય છે?

૩. અંતે સુકલા સાધ્વી બને છે. એ માટે ખરેખર કોણ જવાબદાર ગણાય? સુકલા, સુમાલા, કે શ્રેણિક?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરી મા

નાનકડો કુસુમાયુધ આજે મૂંઝવણભર્યો આનંદ અનુભવતો હતો. ગમે એવી, સારાં કપડાં ધારણ કરેલી સ્મિતભરી કોઈ યુવતી ઘરમાં ફરતી હતી. કુસુમાયુધ તેનાં માતપિતાને એટલો વહાલો હતો કે તેનું નામ લાંબુ પણ નવાઈભર્યું પાડયું હતું. પરંતુ માતા એ પુત્રને લાડ લડાવવા જીવી નહિ; તેને ચાર વર્ષનો મૂકી તે સ્વર્ગ-વાસી થઈ અને ત્યારપછી બે વર્ષ વીતી ગયાં, છતાં તેની માતા પાછી આવી નહિ.

'મા ક્યાં ગઈ ?' એ પ્રશ્ન કુસુમાયુધના હૃદયમાં સતત રમ્યા કરતો હતો.

કોઈ કહેતું ; 'એ તો પ્રભુના ધામમાં ગઈ.' કોઈ કહેતું : 'મામાને ઘેર ગઈ.' કોઈ કહે : 'એ તો જાત્રા કરવા ગઈ છે.' નોકર કહેતો : 'એ તો મરી ગઈ.'

'પણ મને લીધા વગર એ કેમ ગઈ ?' કુસુમાયુધની એ આંસુભરી ફરિયાદ સૌની આંખમાં આંસુ લાવતી હતી. એક વર્ષ સુધી એ ફરિયાદ કરીકરી થાકેલા બાળકે છેવટે પ્રશ્ન બદલ્યો ; 'પણ મા પાછી તો આવશે જ ને ?'

એ પ્રશ્ન સાંભળી સૌ કોઈ તેની સામે જોઈ રહેતું, કવચિત્ આંખ ઉપર લૂગડું ઢાંકી દેતું, અને કોઈ વખત થડકતે કંઠે જવાબ આપતું :

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા હા, આવશે હોં ! જાઓ, રમો.'

એટલો જવાબ બાળકના અંગેઅંગમાં સ્ફૂર્તિ પ્રેરતો. તે દોડતો, રમતો, હસતો. ચારપાંચ દિવસે વળી પાછો એ ને એ પ્રશ્ન પૂછતો. છેવટે તેણે એ પ્રશ્ન પૂછવાનું પણ ઓછું કરી નાંખ્યું. આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યોએ કાવતરું કરી તેને તેનીમાથી વિખુટો પાડ્યો હોય એવી માન્યતા તેના હૃદયમાં જન્મી અને તે એકલોએકલો રમવા લાગ્યો. માત્ર રાત્રે ઊંઘમાં તે કોઈવાર લવી ઊઠતો : 'મા ! મા !'

તેનો પિતા ઝબકીને જાગી ઊઠતો અને તેને શરીરે હાથ ફેરવતો.

એકાએક તેણે સુંદર મુખવાળી કોઈ સ્ત્રી ઘરમાં જોઈ. માનું મુખ કોઈ પણ દેખાવડી યુવતીમાં જોવા તે મથતો. માનાસરખું લૂગડું પહેર્યું હોય એવી સ્ત્રીને તે ધારીધારીને જોતો. એવી કોઈ સ્ત્રી મળવા આવી હોય તેને ઘરમાં રહેવા આગ્રહ કરતો. માની નજરનો ભૂખ્યો બાળક આમ તેની સમજ પ્રમાણે માની શોધખોળ કર્યા કરતો હતો.

બીજી સ્ત્રીઓ આવીને જતી રહેતી. આ સ્ત્રી તો પાછી બધાંની માફક નાસી નહિ જાય ? એ વિચારે તેને ગભરાવ્યો. સૌની માફક આ યુવતીએ પણ તેને પાસે બોલાવ્યો. તેણે બેત્રણ પેટીઓ પોતાના સૂવાના ઓરડામાં ગોઠવાવી તે ઉપરથી એને લાગ્યું તો ખરું કે આ સ્ત્રી બહુ ઝડપથી નાસી નહિ જાય. છતાં ખાતરી કરવા તેણે પૂછ્યું : 'તમે અહીં રહેશો કે જતાં રહેશો ?'

પેલી યુવતીને હસવું આવ્યું. તેણે સામે પ્રશ્ન કર્યો : 'તમને શું ગમશે ? હું રહું તે, કે જાઉં તે ?'

'અહીં રહો તે જ ગમે,' કુસુમાયુધે જવાબ આપ્યો. તેને સમજ પડી નહિ કે આ સ્ત્રી તેને બહુવચનથી શા માટે સંબોધે છે.

તે સ્ત્રીએ કુસુમાયુધને થોડાં રમકડાં આપ્યાં. સારાં કપડાં પહેરાવ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માથું ઓળી આપ્યું. પોતાની સાથે જમવા બેસાડ્યો. બાળકને બહુ નવાઈ લાગી. આવી સારી સ્ત્રી કોણ હશે? કેમ આવી હશે? કુસુમાયુધ તેની આસપાસ જ ફરવા લાગ્યો.

તેને એમ પણ લાગ્યું કે પોતાની માફક પિતાને પણ આ સ્ત્રી ગમી છે ખરી. પરંતુ પિતાની આગળ તે બહુ ધીમે ધીમે કેમ બોલતી હતી? આડું કેમ જોયા કરતી હતી? આછુંઆછું હસતી કેમ હતી? આ સ્ત્રી ઘરમાં રહ્યા જ કરે તો કેવું સારું? મા પણ કેવી ઠરીને ઘરમાં રહેતી હતી?

કુસુમાયુધથી રહેવાયું નહિ એટલે સૂતા પહેલાં તેણે પૂછ્યું: 'તમે મારાં સગાં થાઓ કે નહિ?'

'હા.'

'શાં સગાં થાઓ?'

યુવતી સહજ અટકી. તેની આંખ સ્થિર થઈ. તેને સગપણની સમજ નહિ પડી હોય કે શું? તત્કાળ સ્થિર થઈ તેણે જવાબ આપ્યો: 'હું તમારી મા થાઉં.'

'મા?'

કુસુમાયુધના હૃદયમાં અનેક વિચારો આવી ગયા. સગપણ સાંભળતાં બરોબર તેને એક વખત તો એમ જ થયું કે માની કોટે બાઝી પડું. પરંતુ કોણ જાણે કેમ તે એવી ચેષ્ટા કરી શક્યો નહિ. છતાં તેણે તે સ્ત્રીનો હાથ પકડી લીધો અને પોતાના બે હાથ વડે દાબ્યો. મા કહેવરાવવા માગતી સ્ત્રી જરા હસી; પરંતુ એકલું હસવું કાંઈ બસ થાય? શા માટે તે પોતાને ખોળામાં લઈ વહાલ નથી કરતી? કુસુમાયુધે શંકા પૂછી: 'તમે મારાં ખરાં મા થાઓ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળકોની બુદ્ધિ મોટાંને તાવે છે. પરણીને આવી તે પહેલે જ દિવસે એક બાળક આ યુવતીની કપરી પરીક્ષા લેતો હતો. તે જાણતી હતી કે મારે એક બાળકને ઊછેરવાનો છે; તે જાણીને જ તેણે પોતાનાં લગ્ન થવા દીધાં હતાં. પરંતુ બાળઊછેર એ માને જ અતિવિકટ થઈ પડતો પ્રશ્ન અપરમાને ઘણો જ વિકટ થઈ પડે એવો હતો એની તેને પૂરી ખબર નહોતી. છતાં તેણે જવાબ આપ્યો : ‘હા ભાઈ! હું તમારી ખરી મા થાઉં, હોં!’

‘ત્યારે તમે મને ‘તું’ કહીને કેમ બોલાવતાં નથી?’

‘એમ કરીશ.’

‘અને હું તમને શું કહું?’

‘બહેન કહેજો.’

મા કે બા જેવો શબ્દોચ્ચાર સાંભળવાની એ યુવતીની હજી તૈયારી નહોતી. પત્ની તરીકેના કંઈકંઈ કોડ તેને પૂરવના હતા. ‘મા’ કે ‘બા’ શબ્દ તો બહુ ઘરડો પડે એમ તેને લાગ્યું.

બાળક હતાશ થયો. એ તેની ખરી મા નહોતી. નિઃશ્વાસ નાંખી તે ઊંઘી ગયો.

૨

બીજી વાર લગ્ન કરનાર પુરુષને લોકો હસે છે, મહેણાં મારે છે, ક્વચિત્ તેનો હળવો તિરસ્કાર પણ કરે છે. મોટે ભાગે સ્ત્રીઓ અને પત્નીસુખ ભોગવતા પુરુષો આ વૃતિ ધારણ કરે છે. સ્ત્રીઓની એ વૃત્તિ સકારણ છે. સ્ત્રીઓને સંસારસુખ વગર ચાલશે અને તેમણે ચલાવવું જ જોઈએ એવી પ્રથા પાડનાર પુરુષો સંસારસુખ વગર ક્ષણ પણ ચલાવી ન લે તો તેઓ સ્ત્રીઓના તિરસ્કારને પાત્ર છે જ. પરંતુ પત્નીસહ સંસારસુખ અનુભવતા પુરુષો પણ એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

તિરસ્કારવૃત્તિ દેખાડવામાં સામેલ થાય ત્યારે તેમને કોઈ જરૂર કહી શકે કે એ હક તમારો નથી.

બાળક કુસુમાયુધના પિતાએ ફરી લગ્ન કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પુરુષના એ હકનો તત્કાળ સ્વીકાર થયો અને તેનાં લગ્ન થયાં. પુરુષ સમજણો હતો; તેણે પરણવા તૈયાર થયેલી યુવતીને કહી દીધું કે ગત પત્નીના પુત્રને પોતાના પુત્ર તરીકે જ તેણે ઊછેરવો પડશે. યુવતીએ તે કબૂલ કર્યું. એક પ્રકારના ઉત્સાહથી કબૂલ કર્યું. અને ઘરમાં આવી માતૃભાવભૂખ્યા કુસુમાયુધને પોતાના જ પુત્રની સાફક ઊછેરવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન તેણે આદર્યો.

'કુસુમાયુધ! હવે ઊઠશો કે? સાત વાગી ગયા.' ધીમેથી તે બાળકને જગાડતી.

'હવે માથામાં ધુપેલ નંખાવવું જોઈએ.' બાળક તેની પાસે બેસી વાળ ઓળાવતો.

'હવે નાહી લો.' કુસુમાયુધ નાહી લેતો.

'ભાઈ! હવે ઊઠી જાઓ. બે કરતાં વધારે રોટલી ન ખવાય.' માતાની આજ્ઞા પાળી બાળક ઊઠી જતો.

'બહુ દોડવું નહિ, હોં!' બાળકના પગ આજ્ઞા થતાં અટકી જતા.

'અને ચીસ પાડીને બોલાય જ નહિ.' બાળકના અણુઅણુમાં ઉભરાતો ઉત્સાહ શમી જતો.

બાળકને રીતસર ઊછેરવાની તીવ્ર વૃત્તિ અપરમામાં જાગ્રત થઈ ગઈ. બાળક સુખી અને સારો થાય એ માટે તેણે ભારે મહેનત લેવા માંડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાળક સારો થતો ચાલ્યો, આજ્ઞાધારક થતો ચાલ્યો: પરંતુ તેને ખરેખર શંકા થવા લાગી : 'મા આવી હોય ?'

આકાશમાં ઊડતું કલ્લોલતું પક્ષી એકાએક આજ્ઞાધારી વિમાન બની જાય અને જે સ્થિતિ અનુભવે તે સ્થિતિ કુસુમાયુધની થઈ. તેનાં કપડાંમાં સ્વચ્છતા આવી; તેની ગતિમાં સ્થિરતા આવી; ગૂંચવનારી પ્રશ્નપરંપરાને બદલે ડહાપણભરી શાંતિનો તેણે સહુને અનુભવ કરાવ્યો; અને આખો દિવસ પગ ન વાળતો, ધાંધળિયો છોકરો નિશાળે જવાની પણ હા પાડવા લાગ્યો.

માત્ર તેનું શરીર સૂકાતું ચાલ્યું.

'આ કુસુમાયુધ બિલકુલ લોહી લેતો નથી. ડૉક્ટરને પૂછો ને ?' અપરમાને ચિંતા થઈ.

પિતાને વધારે ખાતરી થઈ કે મા પોતાની ફરજ બરાબર બજાવે છે. તેણે સારા ડૉક્ટરને બોલાવ્યો. ડૉક્ટરે કુસુમાયુધને જોઈ મત આપ્યો : 'કાંઈ ખાસ વિક્રિયા નથી. કૉડલિવર આપો.'

માએ કૉડલિવર કાળજીપૂર્વક પાવા માંડ્યું. બાળકને લાગ્યું કે ગંદી દવા પીવી એના કરતાં માંદા રહેવું એ વધારે સારું છે. છતાં માની શિખામણ અને આગ્રહ આગળ તેણે પોતાના મતને કચરી નાંખ્યો.

'ભાઈ! આટલી દવા પી લો; પછી રમવા જાઓ,' મા કહેતી.

'બહેન ! એ તો નથી ભાવતી.'

'ન ભાવે તો ય એ તો પીવી પડે.'

'કેમ ?'

'ડૉક્ટર સાહેબે કહ્યું છે.'

'એમના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જોઈએ ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હાસ્તો !'

'તે બધાયના કહ્યા પ્રમાણે કરવું જોઈએ ?'

'મોટાં કહે તે પ્રમાણે નાનાંએ કરવું જ જોઈએ !'

'ન કરીએ તો ?'

'માંદા પડાય.'

'હું માંદો પડ્યો છું ?'

'હા; જરાક.'

'દવા ન પીઉં તો ?'

'તો મરી જવાય.'

અપરમાએ બીક બતાવી. બાળકને તે ધમકાવતી નહિ. બાલઉછેર વિષે તેણે ઘણું વાંચ્યું હતું એટલે ધમકાવવા કરતાં વાદવિવાદ કરી બાળકને નિરુત્તર બનાવી તેની પાસે પોતાનું કહ્યું કરાવતી. આટલી લાંબી વાત કવચિત્ જ થતી; પરંતુ થતી ત્યારે બાળકને શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવ્યાનો તેને સંતોષ થતો. જો કે બાળકનો મત એ વિષે જુદો જ હતો.

'મરી જવાય તો શું ખોટું ?' શાન્ત બની કૉડલિવર પી જતા બાળકના હૃદયમાં પ્રશ્ન થયો.

'મા મરી ગઈ છે એમ કોઈ કહેતું હતું.' તેને પોતાની માતા સંબંધી ઝાંખી ભૂલાઈ જવા આવેલી વાત યાદ આવી.

'હું પણ મરી જાઉં તો માને મળાય, નહિ ?' તેના મને તર્ક કર્યો. એ તર્ક તેને પ્રમાણરૂપ લાગ્યો.

કૉડલિવર અને કાળજી છતાં કુસુમાયુધ ખરેખર માંદો પડ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

'ભાઈ તમને શું થાય છે ?' નિત્યનિયમ પ્રમાણે નાહીને જમવા આવતા બાળકને માતાએ પૂછ્યું.

'કાંઈ નહિ, બહેન !' કુસુમાયુધે જવાબ આપ્યો.

'અરે, પણ તમારી આંખો લાલ થઈ ગઈ છે !'

'મને ખબર નથી.'

'અને આ શરીર ઉપર રુંઆં ઊભાં થઈ ગયાં છે !'

'જરા ટાઢ વાય છે.'

'ત્યારે તમે નહાયા શું કરવા ?'

'નહાયા સિવાય જમાય નહિ, અને જમ્યા સિવાય તો નિશાળે કેવી રીતે જવાય ?' કુસુમાયુધે પોતાના જીવનને ઘડતા એક ગૃહનિયમનું પ્રમાણ ટાંક્યું. એમ કરતાં વધારે કંપી ઊઠ્યો. માતાએ જોયું કે કુસુમાયુધના દાંત કકડી ઊઠ્યા હતા. તેણે બૂમ પાડી : 'અરે બાઈ ! જો ને, ભાઈને તાવ તો નથી આવ્યો ?'

નોકરબાઈએ આવી બાળકના શરીરને હાથ અડાડ્યો અને કહ્યું : 'બા સાહેબ ! શરીર તો ધીકી ઊઠ્યું છે !'

'આમ એકદમ શાથી થયું ?'

'હું નવરાવતી હતી ત્યારે મને શરીર જરા ઊનું લાગ્યું હતું.'

'ત્યારે તેં નવરાવ્યો શું કામ ?'

'મારા મનમાં કે અમસ્તું જ હશે.'

'જા, જા, પથારી પાથરી ભાઈને સુવાડી દે. બરાબર ઓઢાડજે. હું ડૉક્ટરને બોલાવું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'પણ બહેન ! મારી નિશાળનું શું ?' નોકરબાઈના હાથમાં ઊંચકાતા કુસુમાયુધે પૂછ્યું.

માતાને આ બાળકની નિયમભક્તિ જોઈ દયા આવી. તે બોલી ઊઠી :

'મોઈ નિશાળ ! આવા તાવમાં જવાય ? જઈને સૂઈ જાઓ, ભાઈ, હોં ! હું આવું છું.'

નોકરબાઈ બાળકને ઊંચકી લઈ ગઈ. માતા બબડી ઊઠી : 'ભાડૂતી માણસો ! એમને શી કાળજી ? શરીર ઊંનું હતું ત્યારે નવરાવ્યો જ શું કામ ? પણ નોકરને શું ?'

થોડી વારમાં ભાડૂતી ડૉકટર પણ આવી પહોંચ્યા. ભાડૂતી બાઈના હવાલાને બદલી નાંખી તે ક્ષણપૂરતો બાળકનો હવાલો અપરમાએ લીધો. બાળકને તાવ કેમ આવ્યો, કયારે આવ્યો વગેરે હકીકત તેણે ડૉકટરને કહી. સૂવા મથતા બાળકની આંખોનાં પોપચાં ડૉકટરે ખેંચી ઉઘાડયાં; તેની બગલમાં થર્મોમિટર ખોસી દીધું; બાળકને તેમણે ચતું કર્યું, ઊંધું સુવાડયું, અને તેની છાતી, પેટ તથા વાંસામાં તડિંગ તડિંગ આંગળાં ઠોકયાં. ઊથલાઊથલી પૂરી કરી ડૉકટરે દવા લખી આપી; અને જરૂર પડયે ફરી બોલાવવાનું ધીરજપૂર્વક સૂચન કરી તેઓ ચાલ્યા ગયા.

બાળકનો તલખાટ વધી ગયો. તેનો દેહ આમતેમ તરફડતો હતો. માતાએ ડૉકટરને ફરી બોલાવ્યા. બાળકના પિતાને પણ કચેરીમાંથી બોલાવ્યા. પતિપત્ની બાળકની પાસેથી ઊઠયાં નહિ. રાત્રે માએ જમવાનું પણ માંડી વાળ્યું.

બાળકના માથા ઉપર સતત બરફ મૂકવાનો ડૉકટરનો હુકમ હતો. ડકટરો હુકમ આપતી વખતે હુકમ પાળવાની શકયતાનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ્યે જ વિચાર કરે છે. નોકરો બરફ મૂકી કંટાળ્યા, અને બાળકના માથા ઉપર જ ઝોકાં ખાવા લાગ્યા. માતાએ નોકરને સુવાડી દીધા. અને બરફ ફેરવવાનું પોતે શરૂ કર્યું. ફરજ બજાવવા મથતી માતાને એમાં કાંઈ ભારે કામ લાગ્યું નહિ. રાતના બાર વાગતા સુધી તેણે વગર આંખ મીંચ્યે બાળકને માથે બરફની થેલી ફેરવ્યા કરી. પછી તેના પતિએ આગ્રહ કરીને તેને સુવાડી અને તે પોતે પુત્રની શુશ્રૂષામાં રોકાયો.

માતાને કોણ જાણે કેમ ઊંઘ ન આવી. જરાવાર થઈ અને બાળકે ચીસ પાડી : 'ઓ મા !'

અપરમા પથારીમાંથી એકદમ ઊઠીને બેઠી થઈ ગઈ. અણઘડ પુરુષના હાથમાંથી થેલી તેણે લઈ લીધી અને તે પાછી પોતે બાળક પાસે બેઠી.

રાત્રીના એકાન્તમાં ફરી બાળક લવી ઊઠ્યો: "મા !"

'ઓ દીકરા !' એમ જીભે આવેલા શબ્દ માતાએ ઉચ્ચાર્યા નહિ; તેને જરા શરમ આવી. તેણે માત્ર એટલું જ પૂછ્યું: 'કેમ ભાઈ ! શું છે ?'

બાળકે આંખ ઊઘાડી અને અપરમા સામે જોયું.

'તમે નહિ.' કહી બાળકે આંખ મીંચી દીધી.

'બૂમ પાડી ને ?'

'એ તો માને બૂમ પાડી.' આંખ ખોલ્યા વગર બાળકે કહ્યું.

'તે હું જ મા છું ને !' માતાએ કહ્યું.

બાળકે ફરી આંખ ઉઘાડી માતા તરફ તાકીને જોયું.

'હા, પણ હું તો મારી ખરી માને બોલાવું છું.'

અપરમાનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. તેના હૃદયમાં ચીરો પડ્યો. 'હજી આ બાળકને હું ખરી માતા સરખી નથી લાગતી ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેણે કહ્યું: 'તે હું જ વળી ખરી મા છું.'

'ખરી મા મને 'તું' કહેતી હતી 'તમે' નહિ.'

'મેં ક્યારે તને 'તમે' કહીને બોલાવ્યો ?' માતા જૂઠું બોલી.

'પણ મારી ખરી મા તો મરી ગઈ છે ને ?'

'તે હું પાછી આવી, જોતો નથી ?'

'કેમ ?'

'ઓ દીકરા, તારે માટે!'

અપરમા ખરી મા બની ગઈ. તેણે બાળકના મુખ ઉપર પહેલું ચુંબન લીધું. તેના હૃદયમાં માતૃત્વનો પાતાળકૂવો ફૂટી નીકળ્યો. બાળકની નાની પલંગડીમાં તે સૂતી અને બાળકને તેણે છાતી સરસો દાબી દીધો.

બાળકને આ ઉમળકાનો ઊંડો અર્થ સમજવાની જરૂર ન હોતી. તે તો એટલું જ સમજ્યો કે આમ છાતી સરખો ચાંપીને ખરી મા જ સૂએ. ખરી માને બાઝીને કુસુમાયુધ ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો; તેના દેહને બાળતો અગ્નિ શાન્ત પડી ગયો.

હવે તેના મસ્તક ઉપર બરફ મૂકવાની જરૂર ન હોતી. આજે તે માની અમૃતભરી સોડ પામ્યો હતો.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

સ્વાધ્યાય

૧. અપર માની આટલી કાળજી છતાં કુસુમાયુધ કેમ માંદો પડે છે ?

૨. વાર્તા વાંચીને કુસુમાયુધ માટે તમે શું મત બાંધ્યો ?

૩. સાવકી મા ખરી મા કેમ બની ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દળી દળીને—

ધૂબ ધબ......ધબ ધબ......

પતિનાં પગલાં પરથી જ રાધા તેનો આનંદ પારખી ગઈ. સીવતી હતી તે બાજુએ મૂકી તે તરત પોતાની ઓરડીના બારણા તરફ દોડી. ચાલીમાંથી તેને જોતાં જ પતિ આનંદથી હસી ઊઠ્યો.

'કેમ, આજે કંઈ આટલા આનંદમાં ? ને આટલા વહેલા વહેલા ?' પતિ ઓરડીમાં દાખલ થયો ત્યાં જ રાધાએ બે પ્રશ્નો એકી સાથે પૂછ્યા. પતિનો આનંદ જોઈ તે પણ હસું હસું થઈ રહી.

'હા, હા, જલદી કરો. સિનેમામાં જાવું છે ના ?' તેની નજર ખૂણામાં રમતાં પોતાનાં બાળકો પર પડી. પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ તે ખાઈ ગયો.

એ ઓરડીના ચાર ખૂણા. એક ખૂણામાં ગાદલાં, એકમાં પાણિયારું, એકમાં રસોઈ કરવાની જગ્યા, અને છેલ્લા ખાલી રહેલા ખૂણામાં મહાન ઈજનેર પણ પડી જતા ઘરને ટકાવવાનો જેટલો પ્રયત્ન ન કરે એટલો પ્રયત્ન પોતાનાં જૂનાં થઈ ગયેલાં પત્તાંના બંગલાને ટકાવી રાખવા કરી રહેલાં ત્રણે બાળકો સિનેમાનું નામ પડતાં જ પિતા પાસે દોડી ગયાં. એ ક્ષણે જ બંગલો કડડભૂસ પડી ગયો.

પિતાને ત્રણે બાળકો એકી સાથે વળગી પડ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બાપુજી, સિનેમામાં જાવું છે?'

ત્રણેને એકી સાથે પંપાળતાં બાપુજીની આંખો હસી રહી.

'સિનેમામાં જાવું છે કે ખાવું છે?' ખીસામાંથી એક નાનું પડીકું કાઢતાં તેણે ત્રણેને પૂછ્યું.

મોટા કિશોરે ઝડપથી એ પડીકું પિતાના હાથમાંથી ખેંચી લીધું. આનંદથી નાચતાં તે એ ખોલવા ગયો.

'ઢોળાઈ જશે.' કહી, ઝડપથી ઢોળાવાની અણી ઉપર આવેલા માલને રાધાએ તેના હાથમાંથી ખેંચી લીધો. થોડી બિસ્કિટ અને સાથે જ બાંધેલાં હજીયે નાના પડીકામાંની નાની નાની પિપરમીટ ત્રણે બાળકોની નજર પોતાની સામે ચોંટાડી રહી.

'બોલો, આ જોઈએ કે સિનેમા?' બાપુજી બોલ્યા.

'મારે તો સિનેમા.' પળેક વિચારી કિશોર બોલ્યો.

'મારે પણ સિનેમા,' એનાથી નાનો પ્રસન્ન પણ બોલી ઊઠ્યો.

'માલે પણ સિનેમા.' ત્રણ વર્ષની લીલા તાળી પાડતી પાડતી બોલી, અને પછી તરત જ માતા પાસે દોડી જઈ હાથ લંબાવી બોલી:

'બા, મને પિપલમીટ આપને?'

બધાં ખડખડાટ હસી પડ્યાં.

રાધા છોકરાંઓને પિપરમીટ તથા બિસ્કિટ વહેંચતી વહેંચતી પતિ સામે જોઈ બોલી:

'પણ આજે છે શું તે તો કહો.'

પતિએ કશું કહ્યા વગર ખીસામાંથી એક પરબીડિયું કાઢ્યું અને વટથી પત્ની સામે ધરી કહ્યું:

'લે આ મારો પગાર.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાધાએ એના હાથમાંથી પરબીડિયું ખેંચી લઈ અંદરના કાગળો ગણી કાઢ્યા. એક વાર નહિ, બે વાર ગણ્યા. અને પછી કહ્યું :

'આમાં તો પાંચ રૂપિયા વધારે છે. એમ કેમ?' પ્રશ્ન પૂછતાં યે ઉત્તર જાણી ગઈ હોય તેમ તેની આંખો હસી રહી.

પતિએ પણ સ્મિતસહિત કહ્યું:

'સિનેમા જોવા માટે. ચાલ છોકરાંઓને તૈયાર કર. અને તું પણ તૈયાર થા. એટલે તો આજે વહેલો આવ્યો છું.'

રાધા પતિની એકદમ નજીક ગઈ.

'પગાર વધ્યો?' તેણે પૂછ્યું.

'નહિતર! મફતની આટલી મજૂરી કરતા હઈશું?'

બન્નેની આંખો અત્યન્ત સ્નેહથી એકબીજીમાં પરોવાઈ ગઈ. એ ગરીબડી ઓરડી પણ અમુક પળો માટે તાલેવંત બની ગઈ.

ઘેરથી એ રહેતાં હતાં એ પરાના સ્ટેશન સુધી પણ વાતાવરણ આનંદ અને કિલ્લોલનું જ રહ્યું. આખે રસ્તે પતિપિત્ની જાતજાતની યોજનાઓ ઘડતાં રહ્યાં. એંસી રૂપિયાનો પગાર, ત્રણ બાળકો અને યુદ્ધની આવી અસહ્ય મોંઘવારી. એમાં પાંચ રૂપિયા તો ઈશ્વરે મોકલેલા આશીર્વાદ સમાન જ થઈ પડે. આ વખતના તો ઠીક મઝા કરવામાં વાપરી નખાય–કેટલા બધા સમયથી સિનેમામાં તો શું ક્યાંય ફરવા પણ ક્યાં નીકળ્યાં હતાં? જો કે રાધાએ તો પતિનો ઉત્સાહ ન તૂટી જાય એ રીતે સિનેમાને બદલે જુહુને દરિયે જઈ મઝા કરવાનું સૂચવી જોયું હતું પણ પેલાએ તો છોકરાંઓને સિનેમા બતાવવાનો આગ્રહ જ જારી રાખ્યો હતો–પણ માંડમાંડ મળી રહેતા તેમના આવકજાવકના હિસાબના બન્ને છેડાઓને જરા પણ સ્પર્શ કર્યા વિના કઈ જરૂરિયાતોમાં આ વધારાના પાંચનો ઉપયોગ કરવો તે આખે રસ્તે પતિ–પત્નીની રસિક ચર્ચાનો વિષય બની ગયો.

૪

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કિશોરના બૂટ ફાટવા આવ્યા હતા, નવી જાતના—પેલા શું કહેવાય ?—બુશકોટ માટે પ્રસન્ન હંમેશાં કજિયા કરતો હતો, અને ...અને પતિ સામે જોઈને પત્નીએ ઉમેર્યું:

'તમારે માટે પણ આમ ક્યાંય બહાર જવા માટે નવા કોટની જરૂર તો ખરી જ. આ કોટ હવે જૂનો થવા આવ્યો. ભલેને આપણે સાચવીને વાપરીએ પણ જૂનો તો દેખાય છે જ.'

દર મહિને બે વધારાના પાંચમાંથી બે બે બચાવી શકાય તો વર્ષ આખરે બચેલા એ ચોવીસ રૂપિયામાંથી આવતે વર્ષે આવે ટાણે રાધા પોતા સાથે જતી હોય ત્યારે પે તે નવા કોટમાં કેટલો સરસ લાગતો હોય તે કાલ્પનિક દૃશ્ય પતિને મનોહર લાગ્યું. તેણે હસીને રાધાને કહ્યું:

'નવા કોટમાં વટ પડે, નહિ ?'

'ખૂબ.' રાધા હસી,

'પણ તારે માટે શું ? તારાં કપડાં ક્યાં......' પતિ અધું બોલે ત્યાં તો રાધા જ વચ્ચે બોલી ઊઠી :

'મારે કશું ન જોઈએ. મારે તો બધુંયે છે.' કહી તેણે એક સંતોષ અને સ્નેહભરી દૃષ્ટિમાં પતિ અને બાળકોને સમાવી લીધાં.

ત્યાં જ ટ્રેન આવી.

ભરચક ડબ્બાઓને જોતાં જોતાં જે એક ડબ્બામાં જગ્યા દેખાઇ એ ડબ્બામાં બાળકો ઘૂસી ગયાં.

'બા, બાપુજી, અહીં તો ઘણી જગ્યા ખાલી છે,' એમ બૂમ પણ મારી ઊઠયાં. ટ્રેન ઊપડવાની સિસોટી વાગી અને હાંફળાંફાંફળાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાધા અને તેનો પતિ પણ તેમાં ચડી ગયાં. ચડતાંવેંત જ રાધા બોલી ઊઠી :

'હાય, હાય. આ તો સેકન્ડ ક્લાસ છે. હવે ?'

'હવે શું ?' પતિ આજે લહેરમાં હતો. તેને આ નિરાધારીનો અવાજ ન ગમ્યો. 'બેસને. કોણ મારી નાખવાનું છે ?'

છોકરાંઓ તો માલિકી હક્કે ગાદી ઉપર બેસી ગયાં હતાં—'બા અહીં, બાપુજી અહીં આવો.' એવી બૂમો મારતાં મારતાં. પણ 'આ તો સેકન્ડ કલાસ છે, આપણે આવતે સ્ટેશને ઊતરી જવાનું છે.' તેમ કહીને રાધા તો ઊભી જ રહી. નાની લીલાને એ ન ગમ્યું. 'બા, તું અહીં આવને,' કહી તેણે પોક મૂકી. આજુબાજુનાં સફાઈદાર વસ્ત્રોવાળાં સુઘડ સ્ત્રીપુરુષો કુતૂહલ-પૂર્વક આ ટોળાને જોઈ રહ્યાં. શરમાઈને રાધા લીલાને છાની રાખતી એની જોડે બેસી ગઈ. તેના પતિએ પણ તેની જોડે સ્થાન લીધું.

'બાપુજી, આ ડબો બહુ સરસ છે હોં !' બધું શાંત પડતાં પ્રસન્ન બોલ્યો.

'હોય જ ને, પૈસા કેવા પડે છે, ખબર છે ?' બાપુજી હસીને બોલ્યા.

'બહુ પૈસા પડે આના, બાપુજી ?' કિશોરે ઉત્સુકતાથી પૂછ્યું.

'નહિતર ? મફત થાય છે ?'

'પણ સગવડ ભારી હોં, બાપુજી,' કિશોરે અહોભાવપૂર્વક કહ્યું. ત્યાં તો આગલું સ્ટેશન નજદીક આવ્યું.

'ચાલો જઈશું ને ?' કહી રાધા ઊભી થવા લાગી. તેને પ્રસન્ને છેડો પકડી બેસાડી દીધી. 'અહીં જ બેસને, બા, બહુ મઝા આવે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એવું હોય ભાઈ, દંડ થાય તો ?' રાધા ફરી ઊઠતાં બોલી.

કિશોર તથા પ્રસન્ન કાકલૂદીભરી આંખે બા બાપુજી સામે જોઈ રહ્યાં.

'કો'ક દિ'યે ન બેસાય, બાપુજી ?' કિશોરે અવાજમાં આજીજી લાવી કહ્યું.

'શા માટે ન બેસાય ? જરૂર બેસાય.' બાપુજી દયામણા જેવું હસીને બોલ્યા : 'બેસ, બેસ, હવે, કોઈ નથી ભાવ પૂછવાનું,' તેણે રાધાને કહ્યું : 'છોકરાં બિચારાં રાજી થશે.'

'પણ 'કાકો' આવશે તો ?' રાધાએ બેસતાં બેસતાં કહ્યું.

'કોઈ નથી આવવાનું. તું તારે બેસ ને.' આજુબાજુ જોઈ કોઈ 'મારતર' ચડતો તો નથીને એમ બરોબર જોઈ લઇ તેણે ધીમેકથી ઉમેર્યું : 'આજે આપણું નસીબ તેજ છે. કોઈ ભાવ પૂછવાનું નથી.'

રાધાએ એક મીઠા સ્મિતથી તેના વાક્યને આવકાર્યું.

ટ્રેન ચાલી. એક કે બે સ્ટેશન સુધી તો 'માસ્તર' આવતો નથીને તેવી સભય દૃષ્ટિ તેમણે સ્ટેશન ઉપર ગાડી ઊભી રહેતાં જ દોડાવી પણ પછી તો તે બન્ને પણ પોતાની વાતોમાં, આજના આનંદમાં, બાળકોના ઉત્સાહથી અનુભવાતી પરિતૃપ્તિમાં લીન થઈ ગયાં.

શેઠે પોતાને કેવી રીતે એમની પાસે બોલાવ્યો. પોતે તો કામમાં કંઈ ચૂક આવી કે શું તેથી બીતો બીતો, ગભરાતો ગભરાતો, કોટના બટન ઉઘાડબંધ કરતો શી રીતે એમની પાસે પહોંચ્યો, હસીને શેઠે શી રીતે એની સાથે હાથ મિલાવ્યા અને મમતાથી કહ્યું:

'નગીનદાસ, મૅનેજર તમારા કામનાં વખાણ કરતા હતા. આજથી તમને પગારમાં પાંચ રૂપિયા વધારે આપવાનું મેં એને કહ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આવું જ કામ કરતા રહેજો હોં !' અને કેવું મીઠું પોતા સામે તાકી રહ્યા એ બધી વાત તેણે જુદા જુદા શબ્દોમાં બે ત્રણ વાર રાધાને કરી. રાધા તો દર વખતે જાણે નવી જ વાત સાંભળતી હોય એટલા ઉત્સાહથી તેની સામે જોઈ રહી, હસી રહી, વાતમાં માથું ધુણાવતી રહી, પ્રશ્નો પૂછતી રહી:

'તમે રાજી તો થઈ ગયા હશો.'

'શેઠ બહુ ભલા લાગે છે!'

અને છેલ્લે છેલ્લે :

'પણ તમે એમનો ઉપકાર માન્યો કે નહિ?'

'હું તો રાધા, એટલો મૂંઝાઈ ગયો હતો કે એક શબ્દ બોલવો પણ મને સૂઝયો નહિ. નમસ્કાર કરી હું તો મારી જગ્યાએ ચાલી ગયો.' પછી જરા વાર રહી કહ્યું:

'તને સાચું કહું, રાધા?'

'કહો ને.'

'મારી આંખોમાં તો જરા ઝળઝળિયાં આવી જાય એવું લાગ્યું એટલે હું કશું બોલી જ શકયો નહિ.' આટલું કહેતામાં પતિનો સાદ તો ફરી ગળગળો થયો કે ન પણ થયો પણ એ સાંભળતાં રાધાની આંખમાં તો ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં જ.

'ભગવાન એનું સારું કરશે.' તે ધીમે સાદે બોલી. ને પછી અવાજમાં વહાલ લાવીને :

'તમે પણ રાતદિવસ કેટલું કામ કરો છો, તે કદર ન કરે! ચહેરા ઉપર લોહી રહ્યું છે જરાય?'

નગીનદાસ હસી પડયો. બોલ્યો:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ તો તને એવું લાગે, પણ હવે આપણને ઠીક રહેશે હાં, રાધા, હાથમાં જરીક છૂટ રહેશે.'

ને ફરી પાછી વાતો આ વધારાનો વધારેમાં વધારે સારો ઉપયોગ શી રીતે થાય એની વ્યૂહરચનામાં સરી પડી. એ વ્યૂહ ગોઠવતાં પતિ–પત્નીના આનંદ મહાયુદ્ધનો સફળ વ્યૂહ ગોઠવતા સેનાપતિના આનંદ કરતાં, હોય તો, કંઈક વધારે હશે, ઓછો તો નહિ જ.

ગ્રાંટરોડ આવ્યું. 'હવે આવતે સ્ટેશને તો આપણે ઉતરવાનું,' ટરી છોકરાઓને તૈયાર થઈ જવાની તેમણે સૂચના આપી. બાપુજીએ પાછાં વળતાં ફૂગો અપાવવાના આપેલા વચનને યાદ કરી નાની લીલા તેના પડખામાં ભરાઈ, 'બાપુજી માલો ફૂગો છૌથી મોટો હાં,' કહી તેની દાઢી પકડવા લાગી. રાધા સ્નેહપૂર્વક તેમને જોઈ રહી. ગાડી ઉપડવાની તૈયારી કરવા લાગી. અને 'હાશ છૂટયાં.' જેવી રાહત બન્નેએ એકીસાથે અનુભવી ન હોય તેની રીતે પતિ-પત્નીએ એકબીજા સામે જોઈ લીધું

ગાડી ઉપડી. ને સાથે સાથે જ આ લોકો બેઠાં હતાં એ ખાનામાં જ ટિકિટ–ચૅકર ચડી આવ્યો. એકી સાથે રાધા અને તેના પતિની નજર તેની ઉપર પડી અને બન્નેનાં મોં લેવાઈ ગયાં.

બીજા બેએક ઉતારુના પાસ તેણે તપાસ્યા ત્યાં તો નગીનનો ચહેરો પ્રસ્વેદબિંદુઓથી ભરાઈ ગયો. ખિસ્સામાંથી રૂમાલ કાઢી તે મોં સાફ કરવા લાગ્યો. ત્યાં તો માસ્તર તેની પાસે આવી પહોંચ્યો.

ફરી પાછું રૂમાલથી તેણે મોં સાફ કર્યું. થોડી ક્ષણો પહેલાં જ આનંદ, ઉત્સાહ, આશાથી તેના ફિક્કા ચહેરા ઉપર પણ ધસી આવેલી રતાશની ઝાંય અત્યારે તો સાવ અદશ્ય થઈ ગઈ હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભરજુવાનીમાં પણ જરાતરા પીઢ લાગતી તેની કૃશ કાયા અત્યારે જાણે વધારે સંકોચાઈ ગયેલી લાગી. તેના ચહેરા ઉપર ભય વ્યાકુળતા, અણગમાના ભાવ ફેલાઈ ગયા. આમતેમ ખીસાં ફંફોળી તેણે થોડાં આડાંઅવળાં કાગળિયાં બહાર કાઢ્યાં. માસ્તર તેની સામે જોઈ રહ્યો હતો. ભયથી મૂંઝાઈ ગયેલી રાધા તેની સામે જ તાકી રહી હતી, છોકરાં ઘડીમાં માસ્તર તરફ તો ઘડીકમાં પોતા તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં એ બધાનું એને પૂરેપૂરું ભાન હતું અને એ ભાન પાછું તેના ચહેરાને પરસેવાથી ભરી દેતું હતું.

એકએક ક્ષણુ આડીઅવળી ચૂંથાચૂંથ કરી તેણે થર્ડ કલાસનો પોતાનો પાસ તથા બાકીનાંની ટિકિટો માસ્તર સામે ધરી દીધી.

કશું બોલ્યા સિવાય માસ્તરે પોતાના ખીસામાંથી હિસાબની ચોપડી કાઢી. તેના ચહેરા ઉપર ન પરખી શકાય એવું એકાદ આછું સ્મિત આવી અને ચાલી ગયું હોય એવો નગીનને ભાસ થયો. તેણે ફરી પાછું રૂમાલથી મોં લૂછ્યું. ડબામાંનાં પેલા સુઘડ સ્ત્રીપુરુષોની દૃષ્ટિ પોતા સામે જ જડાઈ રહી છે તેનું તો આજુબાજુ કશે નજર તેણે ન કરી તો યે તેને સંપૂર્ણ ભાન હતું જ.

‘ચાર રૂપિયા છ આના.’ માસ્તરે બીજી ચોપડી ખિસ્સામાંથી કાઢી અને નગીનને કહ્યું.

રૂમાલ ખીસામાં મૂકી દઈ નગીને બીજા ખીસામાંથી રૂપિયાવાળું કવર કાઢ્યું. પાંચ રૂપિયાની એક નોટ તેમાંથી કાઢી તેણે માસ્તરના હાથમાં મૂકી ત્યારે તેનો હાથ સહેજ ધ્રૂજી ગયો. આજુબાજુ બેઠેલાંમાંથી કોઈ જરીક હસ્યું ને નગીને દાંત પીસ્યા. રાધાની સામે તેણે જોયું તો તે નીચું જોઈ ગઈ હતી.

સ્ટેશન આવ્યું. નગીન તદ્દન મૂગો થઈ ગયો હતો. બાળકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કંઈ ને કંઈ પૂછી રહ્યાં હતાં પણ તે કશું બોલતો નહોતો. બહાર નીકળતાં રાધા તેની પાસે ગઈ અને ધીમેકથી બોલી:

'આપણે એમ કરીએ તો ? ચોપાટી જઈએ. છોકરાંઓને પણ ગમશે.'

'ના, બા.' બન્ને છોકરા એકીસાથે બોલી ઊઠ્યા.

'ચાલો ને, એમ જ કરીએ.' રાધા ફરી પાછી બોલી.

'ના, રે, ના.' નગીન ધીમે સાદે બોલ્યો. ફરી પાછો રૂમાલ કાઢી તેણે પરસેવો લૂછ્યો. 'એ તો એમ જ ચાલે.' તેણે હસવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

તેનો ચહેરો જોઈ રાધા જરા આડું જોઈ ગઈ. ફરી તેણે ચોપાટી જવાનો આગ્રહ કર્યો પણ જાણે કશું સાંભળતો ન હોય તેમ નગીન આગળ ચાલ્યો. કશી વધારે વાતચીત વિના તેઓ સિનેમામાં જઈ પહોંચ્યાં.

ફિલ્મ ચાલતી હતી તે દરમિયાન પણ નગીન મૂગો જ હતો. રાધાએ હસીને તેને વાતમાં ભેળવવા પ્રયત્ન કર્યો:

'બે મહિના મોડો પગારમાં વધારો મળ્યો હતો એમ સમજશું, કેમ ?'

'હાસ્તો.' તે ફિક્કું હસી શૂન્ય આંખે સામે ચાલતાં ચિત્ર તરફ જોઈ રહ્યો.

સાઈગલ અને કાનનની બધી કળા અને કરામત તેને હસતો કરવામાં કે આનંદમાં લાવવામાં નિષ્ફળ ગયાં.

છોકરાંઓને પણ જાણે એનો ચેપ લાગ્યો હોય તેમ તે પણ મૂગાં થઈ ગયાં. પાછાં વળતાં થર્ડ ક્લાસમાં તેની બાજુમાં જ બેઠેલી રાધાએ ધીમે સાદે પણ અત્યંત સ્નેહપૂર્વક તેને કહ્યું:

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમાં આમ શું થઈ ગયા ? આજે તો આનંદનો દિવસ કહેવાય.'

'કશું નથી થયું.' નગીને તેના તરફ ફરી કહ્યું. પછી બારીની બહાર નજર નાખતાં ઉમેર્યું:

'દળીદળીને ઢાંકણીમાં.'

રાધા મૂગી બની ગઈ. ગાડીનાં પૈડાંનો ધરધર અવાજ પોતાનું સંગીત વહાવી રહ્યો.

—ગુલાબદાસ બ્રોકર

સ્વાધ્યાય

૧. આ વાર્તાનું મથાળું સાર્થ છે ?

૨. આમાં શી ઘટના બને છે ?

૩. નીચલા થરના કે મધ્યમ વર્ગના કોઇ કુટુમ્બનું ચિત્ર તમારા શબ્દોમાં આપી શકશો ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવું રેલવે સ્ટેશન

૧

સાંગલપુર ગામના પાદરમાં થઈને રેલવેના પાટા જતા હતા, અને દામુશેઠે ઘણી ય અરજીઓ કરી; પણ રેલવે-કંપનીએ સાંગલપુર ગામે નવું સ્ટેશન નાખ્યું નહિ. શેઠને અને ગામના બીજા વાણિયાઓને રૂનો બહોળો વેપાર હતો, એટલે તેમને વીરમગામ અને અમદાવાદ બીજે-ત્રીજે દિવસે જવું-આવવું પડતું. ગામથી સાણંદનું રેલવે-સ્ટેશન ત્રણ ગાઉ દૂર પડે. અમદાવાદથી સાંગલપુર સાત ગાઉ દૂર રહ્યું, અને વીરમગામ તથા સાંગલપુર વચ્ચેનું છેટું પણ છ સાત ગાઉથી ઓછું નહોતું; આથી મુસાફરીની બહુ તકલીફ પડતી. ગામમાંથી બળદગાડીમાં કે માંદલા ઘોડાના ટાંગામાં બેસીને સ્ટેશન પર જવું પડે અને ત્યાંથી રેલવેગાડીમાં બેસે તો અમદાવાદ કે વીરમગામ જવાય. પાછા ફરતાં રેલવે-સ્ટેશનથી ત્રણ ગાઉની ટાંગાની કે બળદગાડીની મુસાફરી ખરી જ. માલબાલ લાવવો હોય તો પણ ભારે અડચણ પડતી. સાંગલપુર ગામ જરા સારું રહ્યું, એક ગાડીએ રોજ પંદર-વીસ ઉતારુ ઊતરે, પંદર-વીસ બેસે અને માલના ગાડાં તો અમદાવાદ, વીરમગામ કે રેલવે-સ્ટેશન અને સાંગલપુર વચ્ચે ફરતાં જ હોય. સાંગલપુરને રેલવે-સ્ટેશન વિના ન જ ચાલે એવી દામુશેઠની ગણતરી હતી; પરંતુ રેલવે-કંપની એવી અવળચંડી હતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે અરજીઓ ઉપર તે ધ્યાન જ આપતી નહિ! શેઠે ગામલોકો અને વાણિયાઓની સહીઓ કરાવીને અરજીઓ કરેલી, પણ કોઈ દાદ દેતું નહોતું. હવે તો શેઠ અરજીઓ કરીને થાક્યા હતા અને પોતાને ગામે નવું રેલવે-સ્ટેશન ઊઘડે એવી આશા જ મૂકી હતી.

શેઠના દીકરા રણછોડને એક યુક્તિ સૂઝી હતી. પાંચ-સાત હજાર રૂપિયા રોકીને ત્રણ મોટરના ખટારા લેવા અને અમદાવાદ તથા સાંગલપુરની વચ્ચે ભાડે ફેરવવા. તેથી મુસાફરીનું દુઃખ જાય, ઉતારુઓ સારી પેઠે મળે, માલ પણ એક કલાકમાં અમદાવાદથી સાંગલપુરમાં પહોંચે; એટલે ગામને પણ સુખ થાય, પણ શેઠને એ વાત ગમી નહિ. 'ભાડે ગાડીઓ ફેરવવાનો ધંધો કરવો એ આપણા જેવા મોટા વેપારીને શોભે નહિ.' એવો શેઠનો અભિપ્રાય હતો.

એક વાર દામુશેઠ અને રણછોડ વીરમગામથી આવીને સ્ટેશન ઊતર્યા. સાંગલપુરનો અભરામ પોતાનો ભાડૂતી ટાંગો લઈને આવ્યો હતો, તેને શેઠે ગાડીના ડબ્બામાંથી ઊતરતાં જ વરદી આપી દીધીઃ 'અલ્યા અભરામ! તારી ગાડીમાં અમે બેસવાના છીએ. બે જણની જગ્યા રાખજે.'

સ્ટેશન ઉપર બળદના ચાર એક્કા અને ઘોડાના બે ટાંગા હતા. બધાં વાહન ખડખડ પાંચમ જેવાં હતાં. ઉતારુઓ વાહનોમાં ગોઠવાયા અને વાહનો સાંગલપુરની સડકે ચડ્યાં. અભરામના ટાંગામાં દામુશેઠ અને રણછોડ ઉપરાંત એક ત્રીજો ઉતારુ બેઠો હતો; તે ઉપરાંત અભરામ તો ખરો જ.

ઘોડો ઘરડો હતો, થાકેલો હતો અને ચાર જણાનો ભાર ઊંચકીને ખદક-ખદક ચાલતો હતો; ટાંગાનાં હાડપાંસળાં ક્ચુક-ક્ચુક બોલતાં હતાં. શેઠનું ભારે શરીર ટાંગામાં હચમચતું અને હાંફતું હતું. ઘોડાને ઉતાવળે ચલાવવાને અભરામ મથતો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘોડાને ચાબુક મારે, ચાબુકની લાકડીને છેડે નાખેલી આર ઘોંચે, ત્યારે પંદર–વીસ ડગલાં ઘોડો ઉતાવળો ચાલે; વળી પાછો ખદક, ખદક, ખદક !

'અલ્યા અભરામ ! ઘોડાને ચંદી આપછ કે નહિ ?'

'આપું છું, બાપા !'

'ત્યારે ઘોડો ધીમો કેમ ચાલે છે.?'

'ઘોડો જરા ખોડીલો છે, બાપા ! માર્ગે પડશે એટલે પછી પવનવેગે ઊડ્યો સમજો.' 'પવનવેગ' એ ઉતારુઓને માટે અભરામનું રોજનું આશ્વાસન હતું.

અભરામ ટાંગા ઉપરથી ઊતર્યો, ઘોડાને બે–ચાર ચાબુક લગાવી દીધી, બેત્રણ વાર આર ઘોંચી, પાંચ–સાત ગાળો દીધી અને ઘોડાની રેન પકડીને ટાંગાની સાથે થોડું દોડ્યો. ઘોડો જરા ઉતાવળો ચાલ્યો કે તરત તે પાછો ટાંગામાં ચઢી બેઠો. ભાર વધ્યો એટલે ઘોડો ધીમો પડ્યો અને ફરી પાછી અભરામની ચાબુકબાજી ચાલુ થઈ. ઘોડાએ દોડ જરા વધારી એટલામાં તેને ઠોકર વાગી, ઘોડો ઘૂંટણભેર થઈ ગયો, ટાંગો નમી ગયો, ગભરાયેલા દામુશેઠના મોંમાંથી રાડ નીકળી ગઈ; પણ અભરામે તરત છલંગ મારી ચતુરાઈથી ઘોડાને, ટાંગાને અને ઉતારુઓને બચાવી લીધા.

'અરર !' શેઠ ફફડી ઊઠ્યા ! 'અભરામ ! બિચારાં ઘોડાને એક ફેરામાં તું આટલો મારછ, ત્યારે ચાર ફેરામાં તો તું શું યે કરતો હોઈશ ! જરા દયા રાખતો હોય તો ખુદા ય રાજી રહે.'

'પણ બાપા ! મારું ને ઘોડાનું પેટ તો ભરવું ને !' અભરામે દલીલ કરી.

રણછોડ બોલ્યો : 'બાપા ! મોટર હોય તો આવું કશું જોવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડે નહિ. નહિ ઘોડાને ચાબુક મારવો કે નહિ. બળદને આર ઘોંચવી. સાચું કહો તો ઘોડાની કે બળદની ગાડીમાં બેસવું એ જ આપણા જૈન ધરમ પ્રમાણે પાપનાં પોટલાં છે. આવાં કરમ આપણાથી જોયાં જાય !'

શેઠને લાગ્યું કે ઘોડાની ગાડીમાં બેસીને ઘોડાને માર ખવરાવ-વાનું પાપ કંઈ જેવું તેવું નથી. મૂગાં પ્રાણીને માર ખવરાવવાનું પાપ મોટરથી ન લાગે એમ તો શેઠ સમજતા જ હતા.

રણછોડ આગળ બોલ્યો : 'હું તો કહું છું કે સરકારે રેલ ને મોટર કાઢીને આ મૂગાં જનાવર ઉપર ભારે દયા કરી છે. મોટરનો શોધનારો કોઈ સાચો દયાળુ માણસ હશે.'

દામુશેઠે બળદગાડીમાં અને ઘોડાગાડીમા બેસીને ઘણી યે વાર ભારવાહી જાનવરોનાં દુઃખ જોયાં હતાં. પેટ્રોલથી ચાલતી મોટર એ જાનવરોને દુઃખમાંથી છોડાવનારું વાહન હતું, એ મીમાંસા શેઠના અંતરમાં ઊતરી ગઈ.

એક અઠવાડિયાની અંદર દામુશેઠની માલિકીની ત્રણ ભાડૂતી મોટરો રણછોડની વ્યવસ્થા હેઠળ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચે ફરવા લાગી ગઈ. શેઠને લાગ્યું કે બિચારા બળદ અને ઘોડાની ખાંધેથી ધૂંસરાં છોડાવવાનું પોતે પુણ્ય કર્યું હતું. શેઠને મન તેના ધંધા કરતાં વધુ તો ધર્મ માલૂમ પડયો હતો.

૨

આજ સુધી સાંગલપુરની સમૃદ્ધિ ઠાવકી અને ગંભીર હતી, તે હવે ચમકારા મારવા લાગી. રેલવે-સ્ટેશને તો રોજ સાંગલપુરના પંદર-વીસ જ ઉતારુઓ ચઢતા-ઉતરતા; પરંતુ અમદાવાદ અને સાંગલપુરની વચ્ચેની આવ-જા હવે ખૂબ વધી પડી હતી. ત્રણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટરો ખીચોખીચ ભરાઈને રોજ બેત્રણ વાર આવ-જા કરતી. સગવડ વધી એટલે ઉતારુઓ વધ્યા હતા. સ્ટેશને ઉતારુઓ લાવવા લઈ જવાનું કામ હવે બળદના એક્કા અને ઘોડાના ટાંગાને બદલે શેઠની મોટરો ફરતી હતી. દૂધ ત્રણ પૈસે શેર મળતું, તેનો ભાવ વધીને છ પૈસા થયો. ઘી રૂપિયાનું બશેર મળતું, તેનું સવાશેર થઈ ગયું. છાશનાં દોણાં પણ મોટરમાં ચડીને અમદાવાદની પોળોમાં ઠલવાવા લાગ્યાં. પછી કણબણ પડોશણને મલકાતી કહેતી: 'બા! રોજ ચાર ડોબાંની છાશ ઊકરડે ઢોળવી પડતી, પણ હવે દામુશેઠની મોટર થઈ છે; એટલે રોજ છાશનો જ દોઢ રૂપિયો ઊપજે છે. દશ આના ભાડાના જાય, તો ય ચૌદ આના મળે ને!'

સાંગલપુર અને અમદાવાદ વચ્ચે ભાડાની મોટરો ફરવા લાગી, તેની અસર સાંગલપુર ઉપર બે પ્રકારની થઈ. લોકોની મુસાફરીની અગવડ ગઈ, દૂધ-ઘીના વધુ પૈસા ઊપજવા લાગ્યા અને પહેલાં ત્રણ દિવસે મેળવી શકાતી ચીજ હવે સાંગલપુરમાં બે કલાકમાં હાજર થવા લાગી. પછી કણબણનો કરસનિયો એક વાર માંદો પડ્યો અને તાવમાંથી ત્રિદોષ થઈ ગયો. ઘરગથ્થુ ઉપચારો કર્યા, પણ તે સાજો થયો નહિ; એટલે અમદાવાદથી મોટરમાં ડૉક્ટર બોલાવ્યો. પંદર રૂપિયા ડૉક્ટરને આપ્યા અને દવા તથા મોટર-ભાડાના બીજા પચીસ રૂપિયા થયા, પણ કરસનિયો મરતો મરતો બચ્યો; તેથી પછી કણબણ મોટરવાળા દામુશેઠ ઉપર આશિષોનો વરસાદ વરસાવતી.

સાંગલપુર ઉપર બીજી અસર થઈ, તે સાંગલપુરના લોકોના સમજવામાં આવતી નહોતી. અમદાવાદનો ચેપ સાંગલપુરના ખેડૂતો તથા વાણિયાના જુવાન છોકરાઓ ઉપર જ નહિ; પણ મોટેરાઓ અને ઘરડાઓને ય લાગતો જતો હતો. કરસનિયો છાશ વેચવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રોજ અમદાવાદ જતો અને પૈસા લાવતો; પરંતુ તે સાથે રોજ અમદાવાદની હોટેલોની મોજ ચાખતો આવતો તે તેની માને ખબર ન હતી. ગામમાં સાંગલપુરના મોચીના સીવેલા દેશી જોડાને બદલે રાતા-કાળા પાલીસ કરેલા સ્લિપર અને દોરી બાંધવાના શૂઝ થોડે થોડે દેખાતા જતા હતા. એક રૂપિયાની ચીજની જરૂર જણાતાં અમદાવાદનો ફેરો ખાનારા અને 'ભેગાભેગી' ચાર રૂપિયાની જણસો વહોરી લાવનારા તો સાંગલપુરમાં ખૂબ વધ્યા. દૂધ વેચવા જનારા ય અઠવાડિયામાં બેત્રણ સીનેમાના ખેલો જોયા વિના પાછા આવતા નહિ. દામુશેઠના રણછોડના અઢારેક વરસના ચંદુને તો ઘરની મોટર હતી, એટલે તેની અમદાવાદની સહેલગાહો ખૂબ વધી પડી હતી. ઘી, દૂધ, છાશ, ઘાસ કે એવી બીજી ચીજોના વધુ પૈસા ઊપજતા તે સાંગલપુરના ખેડૂતોને મીઠા લાગતા; પણ તે પૈસા અમદાવાદના ચેપની પાછળ ઘસડાઈ જતા હતા અને તેમના સાદા સંતોષી જીવનમાં કૃત્રિમતા તથા તૃષ્ણા લાવી મૂકતા હતા. પેટભર દૂધ ખાનારા હવે દૂધ ખાવાનું ઓછું કરતા હતા, ચાના પ્યાલા ઘેર ઘેર ખખડતા હતા અને મોટર શરૂ થયા પછી છએક માસે તો એક કણબીએ સાંગલપુરમાં હૉટલ પણ ઉઘાડી.

૩

ચંદુ ત્રણ માસ સુધી મુદતિયા તાવથી પીડાઈને માંડ માંડ સાજો થયો હતો. શેઠને દવા-દાકતર પાછળ પાંચસોક રૂપિયા ખર્ચવા પડ્યા હતા, પણ તેમ કરતાં ય ચંદુ સાજો થયો અને આજે તે જરા ઓસરીમાં આવીને બેઠો, તેથી શેઠ આનંદમાં હતા. શેઠે ઉમળકાથી કહ્યું: 'બેટા? જરા દૂધભાત ખાઈને આજ તો દુકાને ચાલ.'

ઓરડામાંથી ચંદુની વહુએ ગુમાસ્તા પાસે કહેવરાવ્યું: 'આજે ગાયે દોહવા દીધું નથી, તો ગામમાંથી દૂધ મંગાવી આપો.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'માધા ! જા, પશી કણબણને ત્યાંથી દૂધનો લોટો ભરી આવ.' શેઠે ગુમાસ્તાને ફરમાવ્યું. માધો એક કલાકે દૂધ લઈને આવ્યો. શેઠે ચિડાઈને પૂછ્યું: 'અલ્યા, આટલી બધી વાર ?'

'શું કરું બાપા ! પશી ડોશી કહે કે ઘરમાં દૂધ નથી. રાજી ભરવાડણ કહે કે દૂધ અમદાવાદ વેચાવા ગયું છે અને ઢોરાં સીમમાં ગયાં છે. મગન મહારાજ કહે કે મારી ગાય આજ વટકી ગઈ છે. એટલે દૂધ નહિ દે.'

શેઠ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. 'ત્યારે તું દૂધ લાવ્યો ક્યાંથી ?'

'ત્રણ આના આપીને હોટલમાંથી શેર દૂધ લાવ્યો.'

શેઠ વિચારમાં પડી ગયા. દૂધ માટે ત્રણ ઘેરથી નકાર મળ્યા પછી હોટલમાંથી વેચાતું દૂધ લાવવું પડયું, તે તેમને મન સાલવા લાગ્યું.

જમી લઈને શેઠ ચંદુને લઇને દુકાને ચાલ્યા. માર્ગમાં ચમારને ઘોડાનું મુડદું ઊંચકી જતા જોઇને શેઠે પૂછ્યું : 'અલ્યા, આ કોનો ઘોડો મૂઓ ?'

'અભરામ મિયાંનો, બાપા !'

'ગાડીવાળો અભરામ ?'

'હા, બાપા !'

દુકાને રણછોડ મોટરનાં ભાડાની આવકનું નામું લખતો હતો. દુકાનમાં પશી પટલાણી, રામો પટેલ, જગો મોચી અને અભરામ મિયાં બેઠા હતા. અભરામની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં. શેઠ આવતાંવેંત બોલ્યા : 'અભરામ ! તારો ઘોડો તો મરી ગયો !'

'હા, બાપા ! તમે મોટર ફેરવવા માંડી, ત્યારથી જ હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને મૂએલો તો દેખતો' તો; પણ આટલો મોડો મૂઓ અને હું ભીખભેગો થઈ ગયો.'

'અલ્યા, તેમાં મારો શો વાંક?'

'તમારો વાંક નહિ તો મારા નસીબનો તો ખરો. ઘોડો કમાતો'તો ત્યારે હું તેને ખવરાવતો અને મારું પેટિયું ય નીકળતું. આ બાર મહિનામાં ઘરનાં વાસણ વેચીને મેં ને ઘોડાએ ખાધું. આજ હવે બે મણ બાજરી આપો; નહિ તો ઘોડાની પાછળ મારું યે મોત.'

શેઠ અભરામનાં આંસુ જોઈ રહ્યા અને કશું બોલ્યા નહિ. પશી તરફ નજર કરીને શેઠ બોલ્યાં: 'પટલાણી! તમે કેમ આવ્યાં છો?'

પટલાણીએ ઘૂમટાની આડેથી કહ્યું: 'પચાસ રૂપિયા આપો, શેઠ! વ્યાજ જોઈએ તે લેજો.'

'તમારે વળી શી ખોટ પડી? હવે તો દૂધ, ઘી ને છાશની બહુએ આવક થઈ છે ને?'

'બળી એ આવક! કરસનિયો ત્રણ વાર માંદો પડ્યો અને સો રૂપિયા ખરચ થઈ ગયું! તેની વહુને આણું વાળીને લાવવી છે; એટલે તમારી પાસે આવીને વેણ નાખ્યું છે, શેઠ!' પટલાણી બોલ્યાં.

'માંદગી આવે તેમાં શું કરીએ? જેવા કરમના લેખ. અમારા ચંદુની માંદગી પાછળ પાંચસો રૂપિયા થયા.'

'માંદગી પણ જેવી તેવી? બાપલયા! પાણીના જેમ પૈસા ખરચ્યા. મારો રહ્યો રોજ અમદાવાદ જાય ને હોટલમાં ભજિયાં-પૂરી ખાય, અરધાં કાચાં અને અરધાં પાકાં. ઉપરથી રાતે નાટક જુએ ને ઉજાગરા કરે. ચાના પવાલાંનો સુમાર

૫

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નહિ. પૂછોને તમારા ચંદુને, બેઉ સાથે ફરતા ને ખાતા. પછી માંદા ન પડે તો બીજું શું થાય ?'

શેઠે ચંદુ સામે જોયું. ચંદુ શરમાઈને નીચું જોઈ રહ્યો. શેઠ બબડયા : 'આપણા ગામને ય અમદાવાદનો ચેપ લાગ્યો !'

શેઠે રામા સામે જોયું : રામો બોલ્યો : 'બાપા દાણા લેવા આવ્યો છું.'

'તારે વળી દાણા શુ કરવા છે ? હજી હમણાં જ ખળા ભરાયાં છે ને ?'

'પણ ખળામાંથી મણુ દાણો ય ઘેર આવ્યો નહિ. આ વરસે ચોમાસે તમારું બીજું ય દેણુ કરવું પડશે.'

'એમ કેમ ? તારે વળી દેણું કરવાનું હોય ?'

'કોઈ વરસ નહિ, પણ આ વરસે કરવું પડશે, શેઠ ! ખળાંમાંથી દાણો આવે કે ન આવે, પણ ઉનાળે અમે ભાડાં કરીને સારી રીતે ચલાવતા. હવે તમારી મોટરું થઈ, એટલે ભાડું મળે નહિ. શું કરું શેઠ ? મારો બળદ માંદો પડેલો, અને રાજ્ને રબારી કહે કે તેને ઘી પાઓ; પણ મારે ખાવા દાણો મળે નહિ, ને બળદને ઘી ક્યાંથી પાઉં ? એટલે એને પાંજરાપોળે મૂક્યો ને બીજાને વેચી નાખ્યો.'

શેઠે રણછોડ સામું જોયું. રણછોડ સરવાળો કરી રહ્યો હતો; તે બોલ્યો:

'બાપા ! આ મહિને સાડા સાતસોની આવક થઈ અને સવા-પાંચસોનું ખર્ચ થયું; સવાબસોનો વધારો વધ્યો.'

જગો વચ્ચે બોલ્યો: 'બાપા ! હું ય પચીસ રૂપિયા લેવા આવ્યો છું.'

'અલ્યા, ગામમાં કોઈ જોડા પહેરતું નથી કે શું ? તારે વળી શી તાણ પડી ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જોડા સૌ પહેરતા હશે, શેઠ! પણ આ વરસે મારો ધંધો બરાબર ન ચાલ્યો, કોણ જાણે શાથી!'

'દાદા! હું જઉં છું, દવા પીવી ભૂલી ગયો છું.' એમ કહી ચંદુ ઊઠયો. ક્રોમલેધરના ચકચકિત બૂટ પહેરીને તે દુકાન પરથી ઊતર્યો. શેઠનું ધ્યાન એ બૂટ તરફ ગયું અને તેમને બહુ જ ગ્લાનિ થઈ આવી. શેઠ નિસાસો નાખીને તકિયા પર પડ્યા અને બેઉ હાથે તેમણે મોઢું ઢાંકી દીધું.

'ભોં ભોં ભોં!' કરતી એક મોટર આવી ને શેઠની દુકાન સામે થોભી. માંહેથી એક યુરોપિયન અને એક પારસી ઊતર્યા.

પારસીએ પૂછ્યું: 'ડામોડર શેઠ આપનું જ નામ કે?'

'જી હા. કહો શું કામ છે?'

'તમે સાંગલપુરનું સટેશન ખોલવા રેલવે-કંપનીને અરજી કરી'તી કે?'

'જી હા, તેનું હવે શું છે?'

'તમારા ગામમાં વાનિયાનાં ઘર કેટલાં?'

'થોડાં.'

'થોડાં એટલે કેટલાં?'

'પાંચ-સાત-દસ.'

'બીજી ઊંચી કોમનાં ઘર કેટલાં?'

'ચાર-પાંચ.'

'બાકી બધા ખેતીનો ઢંઢો કરતા હોસે.'

'જી હા.'

'સાનંદને સ્ટેશને તમારા ગામના કેટલા ઉતારુ ચડતા ઊતરતા હોસે?'

'એક-બે.'

'એમ કાંય? તમો અરજીમાં લખો છો કે વીસ-પચીસ ઉતારું ઊતરે છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એ દા'ડા વહી ગયા.'

'તેનું કારન સું ?'

'અમારે ગામ મોટર ફરે છે.'

'એમ ! તો હવે તમારે નવું સ્ટેશન ખોલવાની જરૂર નથી ને ?'

'જી ના.'

પારસીએ પેલા યુરોપિયનને મોટરમાં પાછા બેસતાં કાંઈ અંગ્રેજીમાં સમજાવ્યું અને મોટર પાછી ચાલી ગઈ.

રણછોડ ખુશ થતાં બોલ્યો: 'બાપા ! તમે ઠીક જવાબ આપી દીધો. વધુ ઉતારુ કહ્યા હોત, તો હવે કંપની નવું સ્ટેશન ખોલત અને આપણો મોટરનો ધંધો પડી ભાંગત.'

'પણ મારે તો હવે મોટરે જોઈતી નથી ને નવું સ્ટેશને જોઈતું નથી; બસ, આજ તું અમદાવાદ જા અને ત્રણે મોટર વેચી નાખ.' શેઠ આવેશમાં આવી જતાં બોલ્યા.

રણછોડ આ અણધારી આજ્ઞાથી સ્તબ્ધ બની ગયો. તેણે પૂછ્યું: 'એનું કાંઈ કારણ ?'

'મારે સાંગલપુરની ખરાબી થવા દેવી નથી.'

'એમાં વળી ખરાબી શી ?'

'જોતો નથી ? ગામને અમદાવાદનો ચેપ લાગે છે, રોગનાં ઘર ઘલાતાં જાય છે, લોક દેણદાર થાય છે, ગરીબોના ધંધા ભાંગી પડે છે, લોકોનાં મન શહેરીઓનાં જેવાં ચોર થતાં જાય છે; એ બધો તારી ભાડાની મોટરનો પરતાપ.'

'બાપા, પણ આપણે છ હજાર ખર્ચ્યા છે, અને તેના હવે પૂરા ત્રણ હજાર પણ ઊપજશે નહિ.'

'બે હજાર કેમ ઊપજતા નથી ? મારે એ ન જ જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શહેરથી દૂર મારું સાંગલપુર વધારે સારું છે અને હા, એ મોટરોના જે પૈસા ઊપજે છે તે ગામમાં વગર વ્યાજે ધીરવાના છે, એ ધ્યાનમાં રાખજે.'

'તમે ફરીથી બળદની ખાંધે ધૂંસરાં નંખાવો છો ?'

'અરે, એ જ સારું છે ભાઈ! બળદનીં ખાંધે ધૂંસરાં નહિ હોય ત્યારે બળદ ભૂખે મરશે. એવું ખોટું દયાળુપણું મારે નથી જોઈતું. ઊઠ, અમદાવાદ જા !'

રણછોડ બાપાની સામે જોઈ રહ્યો. અભરામ આંસુ લૂછીને દોડતો શેઠના ખોળામાં માથું નાખીને પડયો અને બોલ્યો : 'બાપા ! સાચી દયા આજ મેં તમારામાં જ જોઈ!'

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

સ્વાધ્યાય

૧. આ વાર્તા પાછળ લેખકનો શું હેતુ છે ?

૨. અભરામ ટાંગાવાળાને મુખ્ય પાત્ર બનાવીને આ વાર્તા લખાઇ હોત તો લેખકનો હેતુ જળવાતાં છતાં વાર્તા વધારે અસરકારક બની હોત ખરી ?

૩. શહેરના સંપર્કથી સાંગલપુરમાં થએલા ફેરફારનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોમતિ દાદાનું ગૌરવ

સમાનતાની વાત કરવા તો બધા શૂરા છે. કંઈ લોકશાસનની વાતો કરી તેથી આપણું કુલાભિમાન અને જાતિઅભિમાન છોડી દેવાં ? નહીં જ. એ દોષ હોય તો પણ પ્રશંસનીય છે, 'મહાન નરનું છેલ્લું કલંક' છે. તો પછી, રા. સુમતિશંકરનું કુટુંબ આ દોષથી ભૂષિત હોય તો શો વાંધો ?

આજે બધે શું છે ? બીજા બધા બેચાર પેઢીની વાતો કરે છે; સુમતિ તો શુદ્ધ ઋગ્-વેદી, આશ્વલાયની શાખાનો અને અત્રેયસ ગોત્રનો ઊંચો અસ્પર્શ્ય બ્રાહ્મણ ! જ્યારે સુમતિનું વંશપરંપરાનું ગૌરવ જોઈએ; અને જ્યારે દહાડામાં ત્રણ વખત તરદી લઈ, નામ અને કુળ ન ભૂલાય માટે પેઢીવાર 'अत्रेयसगोत्रोत्पन्नोहं' કરી બાપ-દાદાઓ અનસૂયાના જ પેટમાંથી નીકળેલા હતા તેનો ચોખ્ખો દીવા જેવો પુરાવો જોઈએ; અને જેમ કોઈ નદી જમીનમાં થઈને, અથવા ઝાડપાનથી ઢંકાઈ વહેતી હોય અને દેખાતાં ન દેખાતાં છતાં આખરે પર્વતમાં જ એનું મૂલ છે એમ માનીએ; પેઢીનામું ખોવાતાં-ભુલાતાં, જ્યારે મૂળ પુરુષ અત્રિને પકડી શકીએ; જ્યારે તે અત્રિ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશને ખોળામાં રમાડનારના ભરથાર હોય; અને જ્યારે આમ બ્રહ્મા સુધીનો અસ્ખલિત દાખલો ચોક્કસ થાય, તો પછી કોની મગદૂર છે, કે સુમતિશંકરનું કુલાભિમાન વાસ્તવિક નથી એમ કહેવાની હિંમત કરે ?

આ ચોક્કસ પેઢીનામા આગળ ચીનના પદભ્રષ્ટ રાજાના વંશગૌરવનો પણ હિસાબ નથી. તેમાં જો સુમતનાં ફોઈ અને કાકાને અત્રિ સંબંધી વાત કરતાં સાંભળો તો તમને તો એમ જ લાગે, કે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને રુદ્રને અનસૂયાએ ખોળામાં સંતાડ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યારે સુમતિનાં ફોઈ અને કાકા બારણાં પાછળ ભરાઈ, અનસૂયા દાદીનું પરાક્રમ નિહાળી રહ્યાં હશે; અને જ્યારે કોઈ શુભાશુભ પ્રસંગે સમર્પિતનું સાત સોપારી મૂકી આવાહન થતું ત્યારે સુમતિના કાકા વિમતિશંકરની છાતી એક વહેંત ઊંચી આવતી; અત્રિ બનેલા સોપારીને ચંદનના ચાર વધારે છાંટા અને ફૂલની બે મોટી પાંખડી ચઢાવ્યા વિના તે રહેતા નહીં; તે ઉપરાંત તરત જ આમતેમ મગરૂરીમાં જોતા અને ધીરમતિ ફોઈની સામે જોઈ 'અત્રિ-સોપારી' દેખાડી 'આ આપણા દાદા' એવું કંઇક નજરથી સૂચવતા.

પણ જો કુલગૌરવનું કારણ આટલું જ હોત તો તેમાં કંઈ એટલી બધી નવાઈ નહોતી; કારણ કે બ્રહ્માના ઋષિપુત્રોથી જ હિંદના બ્રાહ્મણોની ઉત્પત્તિ થઈ છે; અને બાકી બીજા દેશોમાં તો બ્રહ્માના આંગળીએ આણેલા પુત્રોથી થઈ હોવાથી, આપણા સદ્ભાગ્યે કરોડો ભૂદેવો બારોબાર સૃષ્ટિથી જ આવેલા એ વાત સિદ્ધ છે. પણ સુમતિશંકરના કુટુંબના ગર્વનું કંઈ બીજું પણ કારણ હતું, તે અને એમના કુટુંબીઓ ધીમે, માનભર સાદે જ જણાવતા, નહીં તો માંહોમાંહે સમજતા. પહેલાં તો જાણે એમનામાં મતિ ન હોય તેમ છોકરા અને છોકરીઓ—બધાંનાં નામ પાછળ 'મતિ' રાખવામાં આવતું, સુમતિના કાકા વિમતિ, ફોઈ ધીરમતિ, બાપ શંકરમતિ, વગેરે, વગેરે.

કારણ એમ હતું, કે કોઈ એમનો પૂર્વજ 'ગૌમતિ' ઘણો પ્રતાપશાલી થઈ ગયો હતો, અને તેના વંશ જ બીજા બધા કરતાં કોઈ અજબ રીતે ચડતા હોય તેમ બધા વર્તતા. એમને ત્યાંનાં બધાં અતડાઈ અને રોફમાં રહેતાં. એમના કાકાઓ ન્યાતમાં, સ્મશાનમાં વરઘોડામાં આગળ આગળ ચાલતા. એમની ફોઈઓ કૂટવામાં ફટાણામાં બધાં કરતાં જુદે જ રાગે ને જુદી જ તીખાશથી રસ ભેળતાં. એમના છોકરાઓને બીજાની જોડે રમવા દેવાની સખ્ત મનાઈ હતી. નિશાળોમાં માસ્તરને ચોક્કસ હુકમ હતો, કે ખબરદાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારા છોકરાને બીજા સાથે બેસવા દીધો કે ફરવા દીધો તો ! કારણ કે, તેઓ 'ગૌમતિના પેટ'ના હતા. એમના કુટુમ્બનાં બધાં ઊંચી મોર જેવી ડોકી કરી ચાલતાં, અવારનવાર વાત કરતાં.

'હું ગૌમતિના પેટનો હોઉં તો' આમ અને તેમ કર્યાં કરતા. વારવાર 'ગૌમતિ'નું કુલ લજાવવાની ધાક બધાથી વધારેમાં વધારે દેખાડતાં.

સુમતિ નાનો હતો ત્યારે તેને બહુ ચિડ ચડતી; કારણ કે 'ગૌમતિ' કુલોત્પન્ન થયા છતાં એનામાં તેનો વા જરા ઓછો હતો. સમજ નહોતી પડતી, કે એનામાં એવું શું છે, કે જેથી ફળીઆનાં છોકરાં જોડે ન રમાય, નિશાળમાં સાથે ન બેસાય, તેની સાથે ન ચણામમરા ખવાય ને ન વરસાદમાં ઝીલવા જવાય. ધીરમતિ ફોઈ અને હરમતિ ફોઈ એ એને બહુ ધમકાવતાં, અને 'ગૌમતિ કુલકલંક' ઊઠવાની ભયાનક આગાહી આપતાં.

તેમાં હરમતિ ફોઈમાં કુલાભિમાન ઘણું સતેજ હતું. તેમનો ધણી જીવતો હતો; પણ સાસુ અને વર જોડે સાત વર્ષ સુધી પોતાનું કુલ મોટું છે એમ અનેક વાદવિવાદો કર્યા પછી પણ તેઓની મોભાગ્ર બુદ્ધિ 'ગૌમતિ' કુલની મહત્તા ન સમજી શકી અને તેવાં છીછરાં લોકો જોડે રહેવા કરતાં કુલદીપિકા હરમતિ ફોઈએ જીવતા ધણીએ રંડાપો વેઠી, પિયરમાં બાકીની જિંદગી પૂરી કરવાનો આગ્રહ આદર્યો હતો. ઘણી વખત ફોઈને સુમતિ પૂછતો, કે કેમ ફલાણું નહીં કરું ? પૂછતાં જ ફોઈઓનો મિજાજ જતો. છોકરાની કબુદ્ધિનો નાશ કરવા માટે ઈશ્વર પાસે યાચનારૂપે તેમની આંખો આકાશ તરફ ફરતી, અને બહુ થાય તો ધીમો ઘાંટો કાઢી ફોઈઓ પૂજાની ઓરડી તરફ આંગળી કરતી. આમ કરવાનું એક મોટું કારણ હતું.

પૂજાની ઓરડીમાં અદ્ભુત ભેદ હતો. 'ગૌમતિ'નું નામ દેતાં બધાંની નજર તેના તરફ જતી, જાણે 'ગૌમતિ દાદા' સદેહે ત્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેઠા હોય તેમ તેનો ત્રાસ લાગતો, અને વર્ષમાં એક દિવસે–વૈશાખ વદ ચૌદશે–ઘરનાં મોટાં ભેગાં થતાં, છોકરાંઓને ઓરડીમાં પૂરતાં અને ઘીનો દીવો કરી બધાં પૂજાની ઓરડીમાં જઈ કશાને નૈવેદ્ય ધરાવત.

સુમતિને તે શું છે એ જોવાનું મન તો બહુ થતું; પણ કાકાનો હુકમ તોડાય તેમ નહોતું. જ્યારે તે મોટો થયો ત્યારે તેને વાત કહેવામાં આવી, કે પૂજાની ઓરડીમાં 'ગૌમતી' દાદાનાં પહેરેલાં કપડાં, મુગટ અને શણગાર છે. કુટુંબમાં એવી પણ કહેણી હતી, કે જ્યાં સુધી એ વસ્ત્રાલંકાર આમ રહેશે ત્યાં સુધી કુટુંબની મહત્તામાં કંઈ વાંધો કદાપિ પડનાર નથી. ન્યાતના લોકો ગમે તે કહેતા, પણ તેઓમાં પણ કંઈ દંતકથા ચાલતી; અને તેથી 'ગૌમતિ' કુલતિલકો'ને ઘણું માન મળતું અને યજમાનો દક્ષિણા પણ સારી આપતા. ધીમેધીમે કોઈઓએ એને સમજાવ્યો કે જ્યારે બાવીશ વર્ષ પૂરાં થાય ત્યારે જ 'ગૌમતી' દાદાનો પહેરવેશ જોવાનો લાભ પહેલી વખત દરેક છોકરા–છોકરીને મળે.

સુમતિ જેમ જેમ મોટો થયો તેમ તેમ તે પણ કુલદીપક નીવડશે એમ લાગ્યું. એનું માથું આકાશે ગયું, એનો સ્વભાવ અતડો થયો. એ પણ 'ગૌમતિ'ના પેટને વારંવાર સંબોધતો થયો. બાવીશ વર્ષનો થાય ત્યાંસુધી પૂજાની ઓરડીમાં જવાય એમ નહોતું; પણ કલ્પનાના ઘોડા દોડાવી શો રેશમી પહેરવેશ, શાં ચમકતાં જવાહીરો, શો લચકાતો શિરપેચ, શી વૈજયંતી માલા અંદર પડયાં હશે, તેનો વિચાર કરતો. તેણે મનમાં ધાર્યું કે જરૂર, 'ગૌમતિ' દાદા વિક્રમ કરતાં તો બે ચાર દરજ્જે મોટા હશે જ. અંગ્રેજી ભણવા માંડયું ત્યારથી મેટ્રિકમાં ચાલતા રૂપિયા રૂપિયાના હિંદના ઈતિહાસો લઈ લીટીએ લીટીએ 'ગૌમતિ' શબ્દ ખોળવાનો તેણે પ્રયાસ શરૂ કર્યો તે મેટ્રિકમાં આવ્યો ત્યારે પૂરો થયો; કારણ કે તેને સમજ પડી, કે રૂપિયાના ઈતિહાસો તો અપૂર્ણ હોય છે. પાછી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રદ્ધા બેઠી અને નિશાળના પુસ્તકાલયમાંથી ‘ મિલ ’નો ઇતિહાસ ઘેર લાવી લીટીઓ તપાસવી તેણે શરૂ કરી.

એક યજમાનની ખોટી સલાહથી સુમતિને કૉલેજમાં મૂકવાનો નિશ્ચય થયો. બોર્ડિંગમાં ભ્રષ્ટાચાર હોવાને લીધે યજમાનોને ત્યાં સુમતિને મૂક્યો. અને પોતાની જ્ઞાતિ અને કુલશુદ્ધતા સાચવવા સાથે પેટને અર્થે અધર્મી પાશ્ચાત્ય કેલવણી લેવી તેણે શરૂ કરી.

અંગ્રેજી કેલવણીની અશુદ્ધતાએ સુમતિના પવિત્ર ‘ ગૌમતિ ’ સ્વભાવને બગાડ્યો. ધીમેધીમે ‘સ્વાતંત્ર્ય,’ ‘વ્યક્તિત્વ’, એવા એવા પાશ્ચાત્ય તોફાનના ભણકારા તેના કાનમાં વાગવા માંડ્યા અને ગગાની માફક એ નીચે ને નીચે પડવા માંડ્યો.

એક ઘણી ખાનગી વાત છે-એક વખત ત્રણ દિવસ લાગલાગટ સંધ્યા સુદ્ધાં તેણે ન કરી. એક વખત કૉલેજની ‘ડિબેટિંગ સોસાયટી’માં માણસ બધાં સરખાં છે એવી ચર્ચા કરવા ઊભા થવાનું નિર્લજ્જ પગલું લીધું; અને અધમતાની સીમાએ પહોંચી, એક વખત હિંમત ધરીને બાપદાદાની મોટાઈ વખાણી જીવવું એ પોતાની ક્ષુદ્રતા કબૂલ કરવા જેવું છે, એવું કહી નાખ્યું !

એના અધઃપાતની પરંપરાની હદ વળી ગઈ. ‘ગૌમતિ’ કુલમાં એ અંગાર ઊઠ્યો. સ્વર્ગમાં કે જ્યાં હોય ત્યાં ગૌમતિનો આત્મા ગાજી ઊઠ્યો. બ્રહ્મલોકમાં અત્રિ ઋષિના હાથમાંથી ગૌમુખી સરી ગઈ. તેની અર્ધાંગના અનસૂયાની આંખમાંથી આધ્યાત્મિક આંસુ ખરવા માંડ્યાં !

જેમ જેમ આ છોકરો બગડતો ગયો તેમ તેમ તેના મનમાં પૂજાની ઓરડીમાંનો ભેદ ફોડવાની આકાંક્ષા વધી; કારણ કે ક્યાંય પણ અતિહાસિક મુદ્દો હાથ નહીં લાગવાથી તે કોઈ ઠાકોર કે જમીનદાર હશે એમ તેને લાગ્યું. વીશ અને બાવીશ વર્ષ વચ્ચેનો અંતર જીવલેણ લાગ્યો. આખરે બાવીશ વર્ષ પૂરાં થવા આવ્યાં. કાકા મરી ગયા હતા એટલે ફોઈઓએ તેને આ ગૌરવનો મોટો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભેદ દેખાડવા હા કહી. ગમે તે વિચાર હોય, પણ સુમતિશંકરનું હૃદય ઊછળી રહ્યું. મન પર માનનું દબાણ થયું.

શુભ દિવસે તે ગામ આવ્યો-ઘરની વહુઓ પિયર વળાવી-નાનાં છોકરાંને પડોશીને ઘેર બેસાડ્યાં-બારણાં વાસ્યાં, ફોઈ-ભત્રીજો છાનાંમાનાં 'ગૌમતિ' દાદાનો પહેરવેશ નિહાળવા પૂજાની ઓરડી પાસે ગયાં. ત્રણેએ શ્વાસ ખાધો-માન, કૃતજ્ઞતા, પિતૃભક્તિ એ બધાંની લાગણીને મહા મહેનતે ટોચે મેળવી અત્રિ અને અનસૂયાની માનસિક આરાધના કરી. જાણે 'ગૌમતિ દાદા' અંદર ઊંઘતા હોય તેમ ધીમેધીમે બધાં અંદર ગયાં. એક ફોઈના હાથમાં ઘીનો દીવો હતો. બીજાના હાથમાં નૈવેદ્ય હતું. પૂજાની ઓરડી અંધારી હોવાથી વંદા વગેરેની વસ્તી ભરચક હતી; છતાં એક ઊંડા ગોખલામાં એક પેટી હતી તે એક ફોઈએ કાઢી.

સુમતિના કાનમાં રણશીંગાં ફુંકાયાં. બાવીશ વર્ષનાં સ્વપ્નોનું કેન્દ્રસ્થાન આજે નિહાળવાનો વખત આવ્યો. તેનો હાથ ધ્રૂજ્યો. મોંમાં થૂંક સુકાઈ ગયું. એક ફોઈએ ધીમે રહીને પેટી કાઢી; તેને બાંધેલી કટાએલી કૂંચી છોડી, લગાડી પેટી ઊઘાડી બંને ફોઈએ 'એરિસ્ટોક્રીસ્ટો'ની તિજોરી બતાવતાં હોય તેમ ગર્વભેર સુમતિને જોવા કહ્યું. અંધારામાં સુમતિએ નીચા વળી નિહાળ્યું. ખરેખર, લીલો મખમલનો પોશાક, કંઈક રૂપાનાં ચકતાં—એવું કંઈ દેખાયું. જરીનો વાઘો ને શિરપેચનાં સ્વપ્નાં ખોટાં ઠર્યાં. એક ચકતા પર કંઈ કોતરેલું દેખાયું. સુમતિ નીચો વળ્યો; કંઈ 'Surat' સૂરત જેવું વંચાયું.

'ધીરમતિ ફોઈ! આપણે બહાર કાઢી જોઈએ. આના પર કંઈ લખ્યું છે?'

'ના—ના! બહાર ન કઢાય?'

'જુઓ તો ખરાં, 'ગૌમતિ દાદા' કોણ હતા તે તો જોઈએ. ચોક્કસ થાય.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોયું ? આ અંગ્રેજી કેળવણીની અસરની પીડા. ફોઈઓએ હા-ના કરતાં હા કહી. સુમતિના મનમાં કંઈ કંઈ વિચાર આવ્યા. વખત છે, ગૌમતિ દાદા સૂરતના દીવાન હોય ! સૂરત બક્ષિસ પણ મળ્યું હોય ! ! વખત છે ને, સરકાર સામે દાવો માંડી પાછું પણ લેવાય ! ! ! વિલાયત સુધી લડવું પડે તો ભલે; પણ ગયો હક્ક તો મળે. એમ વિચાર કરતાં તેણે પેટી બહાર અજવાળામાં કાઢી. રખેને સૂરત શહેર હાથમાંથી સરકી જાય તેમ ધીરે રહીને તેણે કોટ ઊંચો કર્યો. કોટ પર રૂપાના અક્ષરો હતા. તેને અજવાળે ધર્યા–ને સુમતિની આંખે અંધારાં આવ્યાં.

'Surat Factory. Mr. Howard's Hamal.'

'સૂરતની કોઠી. મી. હાવર્ડનો હમાલ.' તેણે વાંચ્યું.

સુમતિ બેભાન જેવો થઈ ગયે, તેના હાથમાંથી પોશાક પડી ગયો. 'ગૌમતિ દાદા' શું કરતા હતા તેની ખાતરી થઈ. જરા ભાન આવ્યું અને તે ખડખડાટ હસી પડ્યો.

ફોઈઓ ખિજવાઈ; ભત્રીજાએ ભરમ ભાંગ્યો. ફોઈઓએ અને ભત્રીજાએ કુલાભિમાનને જેમ તેમ કરતાં સરખું કર્યું.

* * *

રાત્રે બે ફોઈ ને ભત્રીજો પાછલે બારણેથી બહાર નીકળ્યાં. એક પોટલી સાથે ઘંટીનું પડ બાંધ્યું અને પડોશમાં કૂવો હતો ત્યાં 'ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ' વિસર્જન કીધું !

—શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી

સ્વાધ્યાય :

૧. લેખક સાની ઉપર કટાક્ષ કરે છે ?

૨. ગૌમતિદાદા કોણ હતા ?

૩. સુમતિના કુટુમ્બના આચારવિચારનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અગ્નિસ્નાન

જયંતિલાલને ભૂખ તો ઘણી લાગી હતી પણ ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં તેણે કહી નાખ્યું : 'કાંઈ નહિ, કુંદન ! હું આવીને જમીશ.'

બાબાને હીંચોળતાં હીંચોળતાં કુંદન બોલી; 'તમે એમ શું કરો છો ? હમણાં રોટલી થઈ જશે.' અને જોરથી દોરી ખેંચતી તે બોલી :

'આ ય તે દુશ્મન પાક્યો છે. ઘડીક જંપતો જ નથી. એલી વસલી ? ક્યાં મરી ગઈ ? દોરી લેને ઘડીક.' વસુને નિશાળે જવાનો વખત થયો હતો એટલે એ સાબુથી મોં ધોતી હતી. 'એ...આવી.' તેણે જવાબ આપ્યો.

જયંતિલાલ અને કુંદન ભારે મુશ્કેલીમાં જીવન ગુજારતાં હતાં. તેમને ત્રણ બાળકો હતાં. મોટી વસંતિકા દસ વરસની હતી. પીયૂષ ચાર વરસનો હતો. નાના બાબાનો આઠ મહિના પહેલાં જ જન્મ થયો હતો. જયંતિલાલ બેન્કમાં નોકરી કરતો હતો. ટૂંકા પગારમાં ઘરનું પૂરું ન થતું એટલે સવારમાં એ ટયૂશન આપવા જતો. આજે બાબો કજિયે ચડેલો એટલે રસોઈને મોડું થયું હતું. બેન્કની શાખા નવી ઊઘડેલી હતી અને મેનેજર એટલી કડકાઈથી કામ લેતા કે જયંતિલાલને મોડા પડીને ઉપરીની આંખે ચડવું પરવડે તેમ ન હતું.

તો ય કુંદને રોટલી ઉતારી એટલે જયંતિલાલ જેમતેમ ગોટા વાળતો તે ગળે ઉતારવા લાગ્યો. એ બબડ્યો : 'આ તે કાંઈ સંસાર છે ? કેવાં માણસો પાને પડ્યાં છે ? વખત સર જમવાનું ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પામતો નથી.' કુંદન કાંઈ જવાબ આપવા જતી હતી. પણ જમવાં વખતે કકળાટ કરવાનું તેને મન ન થયું એટલે એ ચૂપ રહી. ત્યાં ઘોડિયામાં બાબાએ ઉછાળો માર્યો એટલે વસુને અરીસા પાસે વાળ ઓળતી જોઈ કુંદનલક્ષ્મીએ રાડ પાડી: 'દોરી મૂકી દીધી કે? એ મિનિટ છોકરાને રાખતી નથી. કહું છું કે હીંચકાવ એને. એમ ગરગર આંખો કરતી જોયા શું કરે છે? દોરી લે, નહિ તો હમણાં વાંસો ભાંગી ગયો સમજજે!'

વસંતિકા બીતી બીતી બાબાને હીંચકાવવા લાગી. એ દીકરી જયંતિલાલને વહાલી હતી. તેના અર્ધઓળેલા છુટ્ટાં વાળ અને પડી ગયેલું મુખ જોઈ જયંતિલાલનો જીવ બળી ઊઠ્યો. 'વસુને નિશાળે જવા દેજે. એને મોડું ન થાય.' દાદર ઊતરતાં ઊતરતાં તેણે પત્નીને ભલામણ કરી. કુંદન ઘણી વાર વસંતિકાને ઘરે રોકતી અને 'તેથી વસંતિકાનો અભ્યાસ બગડે છે' એમ જયંતિલાલ ફરિયાદ કરતો. કુંદને જવાબ આપ્યો: 'જશે એ તો. તમે તમારું કરો. બધાયને દીકરીઓ હોય છે, પણ આ તો નવી નવાઈ. કેમ જાણે છોકરી સ્વર્ગે લઈ જવાની ન હોય!'

ટ્રામ ધીમે ધીમે જયંતિલાલને કાલબાદેવી તરફ લઈ જતી હતી. પણ ક્યાં કાલબાદેવી અને ક્યાં મસ્જિદ બંદર? કેટલો ય વખત રસ્તામાં નીકળી જવાનો હતો! કોઈ વાત સાંભળે તોય હસે કે નોકરીની જગ્યાથી માણસથી આટલે દૂર તે રહેવાતું હશે? અને ખરેખર જયંતિલાલે હસવા જેવું જ કર્યું હતું. મુંબઈમાંથી પહેલાં જ્યારે સહુ ભાગ્યા ત્યારે એ પણ ચીજવસ્તુઓ વેચી કુટુંબને લઈ દેશભેગો થઈ ગયો. ત્યાં ચાર છ મહિના આંટા માર્યા ને વળી પાછો એકાર જીવનથી કંટાળીને કુંદન તથા બાળકોને મૂકી પોતે મુંબઈ આવ્યો. લૉજમાં જમવું બહુ દિવસ ફાવ્યું નહિ કારણ કે લૉજવાળાએ માણસ ખાય એવો ખોરાક આપવાનું બંધ કર્યું હતું. એટલે બેન્કમાં નોકરી મળી કે તરત તે કુટુંબને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેડી લાવ્યો. ત્યાં વળી કલકત્તા પર બોમ્બમારો થયો. જયંતિલાલ ગભરાયો અને ' વસઈનો પૂલ તૂટી જશે તો પછી દેશમાં કેમ જવાશે ? ' એ ખ્યાલથી કુંદન તથા બાળકોને તે પાછો દેશમાં મૂકી આવ્યો. આમ હે-ફેરમાં તેણે રેલવેને એટલા રૂપિયા ખટાવ્યા કે તેની બચત તણાઈ ગઈ.

પૈસા તેણે ખોયા તે તો ઠીક, પણ તેણે બીજી મૂર્ખાઈ એ કરી કે ગિરગામ પર આવેલી પોતાની ઓરડી તેણે કાઢી નાખી. હવે સ્ત્રી તથા બાળકોને પાછાં બોલાવવાં હતાં પણ રૂમ ક્યાંય મળતી ન હતી. લોકો ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા પાઘડીના માગતા હતા. છેવટે તોય રસ્તો થયો. જયંતિલાલના ગામના એક વેપારી અમીચંદભાઈ મસ્જિદ બંદર પર રહેતા હતા. સ્ટેશન પાસે મકાન હતું, તેમનું કુટુંબ ત્યાં ન હતું. પોતે એકલા હતા. તેમણે જયંતિલાલને કહ્યું: ' આવોને સહુ મારે ત્યાં. હું તો પેઢીએ પડ્યો રહું છું ને ઘર ખાલી જ છે. ' લત્તો બહુ ધાંધલવાળો હતો. પાછળના ભાગમાં ગોદી પર રાતદિવસ ધમાલ બોલતી. પણ જયંતિલાલે વિચાર કર્યો કે 'ક્યાં કાયમ રહેવું છે ? સારું મકાન મળશે એટલે ફેરવી નાખીશ.' તેણે દેશમાંથી સહુને બોલાવી લીધાં, પછી તો વરસ એક થવા આવ્યું, પણ તેને ક્યાંય ઓરડી મળી ન હતી. વધારે ભાડું તેને પોસાય તેમ ન હતું. હજી ઊંઘ અર્ધી પૂરી ન થઈ હોય ત્યાં વહેલી એ ટ્રેનની ચીસો, ટ્રામનો ઘરઘરાટ અને લશ્કરી ખટારાના ધમધમાટથી જાગી ઊઠતો અને સવારમાં ઘણી વાર ટ્યૂશન માટે દોટ મૂકતાં પહેલાં તે પોતાના પાંચ મજલાવાળા માળા સામે નજર નાખીને વિચાર કરતો. ' આ કબૂતરખાનાંમાંથી ક્યારે છૂટીશ ?'

પહેલાં તો તે આનંદી સ્વભાવનો હતો. પણ હમણાં હમણાં આર્થિક ભીંસે તેનો સ્વભાવ બદલી નાખ્યો હતો. તે ઉદાસ અને વ્યગ્ર જેવો ફર્યા કરતો. કામથી તે થાકી જતો. પગારના પૈસા ચટણીની જેમ ચાલ્યા જતા, અને તે ઘરનાં માણસો પર ચીડાયા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

કરતો. કુંદનને ઘર ચલાવતાં આવડતું નથી એમ તેને લાગતું. રેશનિંગમાં મળતા જવને તે કરડી નજરે જોતો ને કહેતો; 'શા દિવસો આવ્યા છે? કેવી વસ્તુ ખાવી પડે છે?' બાબાની રોકકળથી તેને ત્રાસ થતો. 'કયાંથી આ બધાં મારે ગળે વળગ્યાં છે? મારા પેલા ભવનાં વેરી!' એમ તે કહેતો અને પિયૂષ કાંઈ તોફાન કરે તો તેને મારી બેસતો. એક માત્ર વસંતિકાને તે કદી વઢતો નહિ. વસુ એના ખોળામાં માથું મૂકીને 'ભાઈ!' એટલું બોલે એટલે જયંતિ બધો થાક ભૂલી જતો અને વસુને તે વાર્તા કહેવા બેસતો. દૂરની નદીઓ અને જંગલ અને પરીઓની વાતો સાંભળતી સાંભળતી વસુ ઊંઘી જતી.

ઑફીસમાં તે બરાબર વખતસર પહોંચ્યો એટલે જયંતિલાલ જોરમાં આવી ગયો. મેનેજર હજી આવ્યા ન હતા. કૅલેન્ડરની તારીખ પટાવાળાએ ફેરવી ન હતી એટલે જયંતિલાલે રોફથી હુકમ કર્યો: '.અરે મોહન! તારીખ બદલાવ, તારીખ. શું કરે છે અત્યાર સુધી તું? આમ ન ચાલે. બધું તૈયાર જોઈએ. આમ બાઘાની જેમ શું ઊભો રહ્યો છે? આજ ચૌદમી તારીખ થઈ, ચૌદમી. તારીખ ચૌદમી એપ્રિલ ને શુક્રવાર.' તેણે મોહનને સમજ પાડી અને પછી ફાઈલો ફેરવવામાં એ ગૂંથાઈ ગયો.

*

ચાર વાગ્યા ત્યારે જયંતિલાલની આસપાસ રેફરન્સ બૂકો અને ચોપડીઓનો ઢગલો જમા થયો હતો. ધીમે ધીમે એ બધા મેળ મેળવતો જતો હતો. થોડી વારે જેમ ધરતીકંપ થાય એમ બેંકની દિવાલો ધણધણી ઊઠી, 'આ શું થાય છે?' એમ કહેતો એ ઊભો થયો ત્યાં એક જબ્બર કડાકો થયો. એ અવાજથી જયંતિલાલના પગ ધ્રૂજી ગયા. તેના હાથમાંથી લેજર પડી ગઈ. બારીઓમાંનાં કાચ ખડિંગ્ ખડિંગ્ કરતા ફૂટવા લાગ્યા. ઘોડીઓ પરથી ફાઈલો અને પુસ્તકો ધબોધબ કરતાં નીચે પડ્યાં. બેન્કમાં દોડાદોડ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ રહી. આખું મકાન તૂટીને નીચે પડશે એવી બીકથી નોકરો બહાર નીકળી ગયા.

પણ થોડી વારમાં બધું શાંત થયું. મેનેજર ટેલિફોનથી કાંઈક પૂછપરછ કરતા હતા. શું થયું હશે એની સહુ કલ્પના કરવા લાગ્યા. કોઈએ કહ્યું: 'જાપાની વિમાનો આવ્યાં છે. બોમ્બ પડ્યા.' કોઈએ કહ્યું: 'સબમરીને ગોળો છોડયો.' કોઈક ખબર લાવ્યું કે 'જાપાની મનવાર આવી છે ને તાજમાહાલ પર તોપમારો કરે છે.' મેનેજરે કહ્યું: 'કંઈ નથી થયું. મસ્જિદ બંદર પર આગ લાગી છે.' જયંતિલાલે ઘડિયાળમાં જોયું. સવા ચાર થયા હતા. મેનેજર કદાચ રજા ન આપે એવી તેને બીક હતી. તે એકદમ ઊભો થયો અને 'હું જાઉં છું, સ્ટેશન પાસે જ મારું ઘર છે.' એટલું કહી મેનેજર હા ના કહે તે પહેલાં એ બહાર નીકળી ગયો.

એકમાંથી બહાર આવીને જયંતિલાલે બસ પકડી. રસ્તામાં લોકોનાં ટોળાં ઊભરાતાં હતાં. દુકાનો તથા ઑફિસોમાંથી લોકો બહાર ગયા હતા. તીણી એકધારી વ્હીસલ બજાવતા બે બંબા જયંતિલાલની બસની બાજુમાં થઈને ચાલ્યા ગયા. ઠંડો હિમ જેવો પવનનો સુસવાટો આવ્યો. જયંતિલાલને થયું: 'આ શું? હવામાં આટલી ઠંડી ક્યાંથી?' ત્યાં તો સામે જાણે કે મોટો પહાડ ઊભો થયો હોય એવો ધૂમાડાનો રાખોડી ઢગલો તેની નજરે પડ્યો. ગોદી તરફથી ઘવાયેલા મજૂરોનાં ટોળાં આવતાં હતાં. કાળાંમેશ કપડામાં લોહીલુહાણ માનવાઓની કતારો ચાલી આવતી હતી. એમ્બ્યુલન્સની ગાડીઓ સરસર કરતી બાજુમાંથી પસાર થઈ. બસમાંથી જયંતિલાલ આકાશમાં જામ્યે જતા ધુમાડાના થર પર થર સામે જોઈ રહ્યો. તેને નવાઈ લાગતી હતી: 'આ તે કઈ જાતની આગ?'

જયંતિલાલ બસમાંથી નીચે ઊતરવા જતો હતો તે જ વખતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્વાળામુખી ફાટતો હોય એવો ભયાનક કડાકો થયો અને આખો રસ્તો ધમધમી ઊઠ્યો. જયંતિ ઊછળીને બસમાંથી બહાર પડ્યો અને બસ ફૂટપાથ તરફ ચડીને આડી પડી. ગોદીની પાછળથી આગની લાલઘૂમ જ્વાળાઓ આકાશમાં ચડી. ધુમાડાના એક વિરાટ ગિરિરાજના પેટાળમાં કોઈ સોનેરી સુરંગ ફાટતી હોય તેવું એ દૃશ્ય જયંતિલાલની ભયવિહ્વલ આંખો જોઈ રહી. આગની લાંબી જિહ્વાઓ આકાશને ચાટવા લાગી. પણ એ બધું જોવા જયંતિમાં શક્તિ ન હતી. તેને તમ્મર આવતાં હતાં. ધડાકાથી તેના કાનમાં કોણ જાણે શું થયું હતું ? ચારે બાજુ લોકો નાસતા હતા. દુકાનદારો, મજૂરો, ખલાસીઓ, સ્ત્રીઓ જેમ ફાવે તેમ સહુ દોડતાં હતાં. કોણ પડ્યું અને કોણ કચરાયું તે જોવા કોઈને ફુરસદ ન હતી. તૂટેલા જહાજમાંથી મુક્ત થઈ સીધી આસ્માનમાં ચડેલી લોખંડની સળગતી શિલાઓ આસપાસનાં મકાનો પર વરસતી હતી. દરિયાનો દૈત્ય અત્યારે કોપ્યો હતો અને મોટું રાક્ષસી મુખ ફાડી મુંબઈનગરી પર ધગધગતા વડવાડલની છોળો ઉડાડતો હતો. બધું એટલી ઝડપથી બની રહ્યું હતું કે જયંતિનું મગજ કંઈ ગ્રહણ કરી શકતું ન હતું. આડી પડતી ગાડીઓ, ઊંધી વળતી ટ્રામ અને બેબાકળા લોકોની કીકીયારીઓ વચ્ચે જયંતિ ઊભો થયો. દારૂની દુર્ગંધ તેના ફેફસામાં ભરાઈ. ‘ભાગો ! ભાગો ! ભાગો !’ ની બૂમો પડી અને બાજુના મકાનની આખી દિવાલ કડડભૂસ કરતી તુટી. જયંતિ ત્યાંથી નાઠો. માંડમાંડ બચ્યો. સામેના ઝાડની ઓથ લેવા દોડ્યો. ત્યાં સામેનું મકાન પણ તૂટયું. બંને બાજુએથી ઇંટ, પત્થર ને ચૂનાનો વરસાદ શરૂ થયો. એ બીજી બાજુએ નાસવા ગયો ત્યાં એક શેલ સૂસવાટ કરતી તેની પાસેથી ચાલી ગઈ. પાછળ એ ધડાકા સાથે ફાટી. ઊડતા પત્થરોથી બચવા જયંતિ ફૂટપાથ પર પડ્યો. ત્યાં કશુંક ઇંટ જેવું તેના માથામાં અફળાયું અને એ બેભાન થઈ ગયો.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલી યે વારે જયંતિલાલ જાગ્યો. ધીરે ધીરે તેણે આંખો ઉઘાડી. મગજમાં ધમ્મધમ્મ અવાજ થતા હતા હતા. શું થઈ ગયું તે તે યાદ કરવા લાગ્યો. તેણે આસપાસ નજર કરી. રેંકડીઓ, ગાડીઓ, મોટરોમાં સામાન ભરીને લોકો ચાલ્યા જતા હતા, લશ્કરી લોરીઓ દોટાદોટ કરતી હતી. જાતજાતના લોકો ટોળે મળી ઊભા હતા. પુરુષો અને સ્ત્રીઓ હાંફળાંફાંફળાં ફરતાં હતાં બાળકો રડતાં હતાં. એ બધાંયની પાછળ અભ્રવ્યાપી ધૂમાડાના એક લાંબા વાદળની નીચે મકાનોની હાર પર હારો સળગતી હતી. એક પછી એક ઈમારત અગ્નિમાં ભરખાતી જતી હતી.

જયંતિલાલને યાદ આવ્યું કે પોતાનું મકાન આગના વિસ્તારમાં જ છે. એ ઊભો થયો ત્યાં માથામાં એક આંચકો આવ્યો. પડવાથી તેના હાથપગ છોલાયા હતા અને કોણી પરથી કોટ ફાટી ગયો હતો. ધીરેથી ઊઠીને તે જમા થયેલા લોકોનાં ટોળાં તરફ ચાલ્યો. દુકાનો ખુલ્લી મૂકીને વેપારીઓ નાસી ગયા હતા. એક કંદોઈની દુકાને લોકોનું ટોળું મીઠાઈ લૂટતું હતું. પણ જયંતિલાલ એ જોવા રોકાયો નહિ.

'પોતાની પત્ની તથા બાળકોનું શું થયું હશે ?' એ જ વાત હવે તેની આગળ આવીને ઊભી રહી. 'જલ ગયા, મેરા સબ કુછ જલ ગયા !' કહીને હીબકાં ભરતા એક વૃદ્ધ મારવાડી શેઠ તેની પાસેથી પસાર થયા. ટોળાંમાંથી ધક્કામુક્કી કરતો તે રસ્તો કરીને આગળ આવ્યો. તેની કોણી એક ડોશીને વાગી એટલે 'જા ભાઈ જા, તું જોઈ લે.' કહેતાં એ ખસી ગયાં અને જયંતિ ટોળાંમાંથી આગળ જવા ગયો. પોલીસ ત્યાં કોર્ડન કરીને ઊભી હતી. જયંતિને એક બુઝર્ગ જમાદારે રોકાયો : 'હટો વ્હાંસે' તેણે બૂમ પાડી.

'મેરા ઘર, મેરી ઓરત !' જયંતિ તેને સમજાવવા ગયો ત્યાં તો તેનું ખમીસ પકડીને જમાદારે તેને એવો ધક્કો લગાવ્યો કે તે ટોળાં ભેગો થઈ ગયો. 'હટો, હટો વ્હાંસે, મર જાઓગે. દેખાતા નહિ, અભી સુરંગ ફૂટનેવાલી હે ?' અને એની વાત જયંતિને સમજાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે પહેલાં તો ધડાકા થવા લાગ્યા અને સામેની ઇમારત ધ્રૂજી ઊઠી મોટી દિવાલોમાં સીધા, લાંબા ચીરા પડ્યા અને કાગળના મહેલની જેમ આખો માળો જમીનદોસ્ત થયો. આગ આગળ ન વધે તે માટે વચ્ચેનાં મકાનો સુરંગથી તોડી પાડવામાં આવતાં હતાં. સુધરાઈના બંબા તો ધડાકામાં જ તૂટી ગયા હતા, અને પૂના તથા સૂરતથી બંબા આવી પહોંચે ત્યાં સુધી આગને વધતી રોકવાનો સરકાર પાસે બીજો ઈલાજ ન હતો.

સામેની આગનો તામ્રવર્ણો પ્રકાશ આખાં ટોળાં પર પથરાયો. પસીને ભીંજાયેલાં, ધૂળથી ખરડાયેલાં હજારો ચિંતાભર્યાં મુખો પર એની લાલ ઝલક ઝબકી રહી. એ સુરંગથી તૂટેલા મકાનને લીધે જગ્યા થઈ એટલે જયંતિલાલ પાછળનું દૃસ્ય જોઈ શક્યો. અને તેણે જે દેખાવ જોયો તે કોઈ પણ માણસને પાગલ બનાવે એવો હતો. તૂટેલી એ મોટી દિવાલો વચ્ચેથી ધૂળના ઢગલાની પાછળ જયંતિની દૃષ્ટિએ એનું મકાન ખુલ્લું થયું. જે મકાનમાં એ રહેતો હતો તે પાંચ માળની આખી ઈમારત નીચેથી ઉપર સુધી બળી રહી હતી. તાપ એકસરખો દીવીની જેમ બળતો હતો. નવશિખ આરતી પેટાવી હોય તેમ બારીએ બારીએ લાલ ભડકા થયા હતા. આખા ય માળામાં વૈશ્વાનર રમણે ચઢ્યો હતો. આકાશમાંથી ઊતરતા રાત્રિના અંધકારમાં ધૂમાડાની જટા એકાકાર કરી દઈને ઉન્મત્ત અગ્નિદેવે આ પ્રલયતાંડવ આરંભ્યું હતું, તેનો ક્યારે અંત આવશે તે કોઈ કહી શકે તેમ ન હતું.

જયંતિનું હૃદય ભયથી થીજી ગયું. પગમાં ઊભા રહેવાની શક્તિ જાણે કે ચાલી ગઈ. બીક, શંકા, અને થાકથી તેનું મુખ વિવર્ણ થઈ ગયું. મન આક્રંદ કરતું હતું: 'મારી વસુ! મારી કુંદન! મારો પિયૂષ! અરે, એ આમાંથી કોઈ રીતે બચ્યાં હોય!' બત્તીઓના આછા ઉજાસમાં લોકોનાં ટોળાં વચ્ચે આતુર આંખે પોતાની પત્ની અને બાળકોને શોધતો તે ફરવા લાગ્યો. જ્યાં જ્યાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રીઓ ઊભી હતી ત્યાં ત્યાં તે ટીકીટીકીને તેમનાં મુખ જોવા લાગ્યો. પણ આ હજારો નિરાધારોમાં એ હોય તો પણ તેમનો પત્તો શે મળે? આવી ગંજાવર અવ્યવસ્થા તેણે કદી કલ્પી ન હતી. એક પોલીસને તેણે પૃછ્યું: 'વહાં રહેનેવાલે લોગ કહાં ગયે?'

કંટાળેલા પોલીસે પૂરું સાંભળ્યું નહિ. 'ઇધર ક્યોં આયા? વહાં ખડે રહો.' તે બોલ્યો.

'મેં પૂછતા હું, વહાં રહેનેવાલે લોગ કહાં હોંગે?'

'જહાન્નમમેં. હટો યહાંસે.'

અને હજારો દુઃખાર્તોનાં ટોળાં, ઈંટ ચૂનાના ઢગલા અને સામે સળગતી મહેલાતો જોતાં જોતાં જયંતિ વિચાર કરતો હતો કે 'જહાન્નમ કાંઈ આટલું ભયંકર તો નહિ હોય, ન જ હોય તો! એ કાંઈ સામ્રાજ્ય ચલાવનારાઓનું સર્જન છે?'

પાગલની જેમ તે ફરતો હતો, સર્વનાશની કરુણ કથાઓ તેને કાને પડતી હતી અને તેમ તેમ તેની વેદના વધતી જતી હતી. મોડી રાત સુધી એ એમ ફર્યો પણ કશા સમાચાર મળ્યા નહિ. હજારોની મેદનીમાં કોઇ કોઈને ઓળખતું ન હતું, બધાં પોતાની અંગત આફતથી ઘેરાયાં હતાં. ધક્કા ખાઈ ખાઈને જયંતિ ખલાસ થઈ ગયો. છેવટે હારીને એ એક પડી ગયેલી વંડી પાસે જઈને બેઠો અને ઈંટ પથ્થરના ઢગલા પર માથું મૂકીને બેસતાં તેની આંખ મળી ગઈ. જયંતિએ આવું ઓશીકું કોઈ દિવસ જોયું ન હતું.

*

તેની ઊંઘ ઊંડી ત્યારે સવારને થોડીવાર હતી. આગ એવી ને એવી બળતી હતી. લોકોના કોલાહલે લાંબા વિલાપ જેવું સ્વરૂપ લીધું હતું. રાહત આપવા માટે આવેલા માણસો ગિરદીમાં ઉમેરો કરતા હતા. જયંતિ પાછો ભમવા લાગ્યો. સવાર પડ્યું. પડી ગયેલાં મકાનોના વિસ્તારમાં હજારો માણસો કીડીઓની જેમ કામે લાગી ગયાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનુષ્યોનો મહાસાગર ઉમટ્યો હતો. ધક્કા મારી મારીને લોકોનાં ટોળાં જગ્યા કરતાં હતાં, અને ઊભેલાં માણસો આમતેમ હડસેલાતાં હતાં. 'દૂર હટો, દૂર હટો'ના અવાજો થતા અને પોલાસથી ભરાઈને આવતી લોરીઓ માટે જગ્યા કરવી પડતી. જયંતિએ પોતાનું નામ આપ્યું. અને ઠેકાણું–ત્યાં જયંતિને યાદ આવ્યું, એને હવે ઘર ક્યાં હતું ? તો ય બેન્કમાં ખબર આપવા તેણે સ્વયંસેવકને વિનતિ કરી.

બળતા વિસ્તારમાંથી મરેલાંનાં મૃતદેહો લઈ લઈને સિપાઈઓ આવતા હતા. લોકો એમના સ્વજનનોને ઓળખવા પ્રયત્ન કરતા હતા. ત્યાં ય તે એવી જ ભીડ જામી હતી. દાઝેલાં, દટાયેલાં, વિકૃત થયેલાં એવાં શબો આવતાં હતાં કે તેમને ઓળખવાનું કામ લગભગ અશકય જેવું હતું. ઊભેલા લોકો હૃદયદ્રાવક રોકકળ કરતાં હતાં. ત્યાં ઊભો રહી રહીને જયંતિ થાકયો. મનમાં થયું : 'હાય ! આ તે દેવનો શો કોપ ? શું ખરેખર બધાં નાશ પામ્યાં હશે ? અરે, મરેલાંનું મોં પણ જોવા નહિ મળે ?'

ધૂમાડાનું વાદળ આખા શહેર પર પથરાયું હતું. તેમાંથી આવતો મેલો, પીળા રંગનો ઉજાસ આખા દૃશ્યને વધારે ભયાનક બનાવતો હતો. લાગવગવાળા ધનિકો છાપાંવાળા રજાચિઠ્ઠીઓ કઢાવીને આવ્યા હતા અને આ હોનારતની છબીઓ પાડતા હતા. તેમની મોટરો ગિરદીમાં લોકોને આમતેમ ધકેલી તેમને વધારે પરેશાન કરતી હતી.

ફેરિયાએ બૂમ પાડી એટલે જયંતિએ છાપું ખરીદવા ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. થોડું પરચુરણ પાસે હતું. છાપું, ખરીદીને તે એક હોટલમાં ગયો. ચા પીતો પીતો તે છાપું વાંચવા લાગ્યો. કઈ કઈ સંસ્થા આગમાં કેવી સેવા કરે છે તેનું તેમાં વર્ણન હતું, એ ડંફાશ જયંતિને કડવી ઝેર જેવી લાગી. પોતાની પત્ની કે બાળકોનો એમાં પત્તો લાગે તેમ ન હતું. સરકારી યાદીમાં ૬૭ માણ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સોના મૃત્યુની વાત વાંચીને જયંતિ ચીડાયો. 'શા નરાતલ જુઠાણાં ચાલે છે ?' તે બબડ્યો, અને છાપું હોટેલમાં જ પડતું મેલ્યું.

પછી એ ટેલિફોન કરવા બેઠો. બેન્કમાં તેણે ફોન કર્યો, પણ કશો જવાબ ન મળ્યો. બેન્ક બંધ હતી. ફોનવાળા પોતાના મિત્રોને ઘેર તેણે પૂછ્યું : 'કુંદન તમારે ત્યાં આવી છે ?' અને બધેયથી 'ના' નો જવાબ મળ્યો. 'હાય પ્રભુ ! આ તે શો જુલમ ?' તે વિચાર કરવા લાગ્યો : 'ફૂલ જેવાં મારાં બાળક ! શું આમ એ મૃત્યુ પામ્યાં હશે ? મારે ત્યાં જન્મીને બિચારાં કદી સુખ પામ્યાં નહિ ' લગ્ન પછી કુંદન કેવા કેવા કોડ હૈયામાં ભરીને મુંબાઈ આવી હતી ? સુખદુ:ખના દિવસોમાં બાળકોને સાચવતી એણે જયંતિની કેવી સેવા કરી હતી ? લાડકડો રમતિયાળ પિયૂષ ! અને મીઠડી વસુ ! એની વાતો, એનાં ગીતો, એનું મુગ્ધ હાસ્ય ! હાય રે ! કોઈ ઉપાયે એ પાછાં મળે ?' એક ઊંડો નિશ્વાસ એની છાતી ચીરીને બહાર આવ્યો. હજી કાલે સવારે તો સહુને ચીડવીને કંકાસ કરીને પોતે છૂટો પડ્યો હતો. શી ખબર એ આખરી મુલાકાત હશે ? ઘણી વાર તે ચીડાઈને કહેતો : 'આ સહુ મારે ગળે વળગ્યાં છે. એકાદ મરે તો ય નિરાંત પામું.' આજે તેને સમજાયું કે તે કેવી ભયંકર વાત હતી ! પશ્ચાત્તાપથી તેનું હૃદય સળગી રહ્યું. કદી ન અનુભવેલો એવો ઊંડો કુટુંબપ્રેમ અત્યારે તેના એકલ હૃદયને વ્યથિત કરવા લાગ્યો.

મનમાં હજી આશા રહેતી હતી કે ભાગીને એ ક્યાંય ગયાં હોય, કોઈ ઓળખીતાને ત્યાં ગ્યાં હોય. એ માટે તો આજે ચાલી ચાલીને તેણે અર્ધું મુંબાઈ પગતળે કરેલું. કેટલાય ય પરિચિત માણસોને ત્યાં પૂછપરછ કરી : 'કુંદન અહીં આવી છે ? વસુ અને એ અહીં આવ્યાં છે ?' ક્યાંય કુંદન કે બાળકોનો પત્તો ખાધો નહિ. તોય અનિશ્ચિતતા એ જ માત્ર તેનું આશ્વાસન હતું. જો કે હવે તેના મનમાં કુશંકા વધારે જોર કરતી જતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ્યાં રસોડાં ખોલવામાં આવ્યાં હતાં ત્યાં ભૂખ્યા બેહાલ લોકોની કતારો જામી હતી. જયંતિ ત્યાં પણ ચક્કર મારી આવ્યો. અહો, સમૃદ્ધ મુંબઈમાં આટલાં બધાં માનવી કંગાલ હતાં? 'હજી બીજો ધડાકો થશે' એવી લોકો વાતો કરતા હતા અને જાપાન રેડિયોએ જાહેર કરેલા સમાચારોની ચર્ચા કરતા હતા. ધરખમ પાયા પર ચોરીઓ ચાલુ હતી. કોઈની સામાનની ગાડીઓ ગૂમ થઈ હતી; કોઈની ટ્રંકો વચ્ચેથી ચાલી ગઈ હતી. વાસણો અને બીજી વસ્તુઓ હેરફેરમાં કયાં ગઈ તેનો ઘણા હિસાબ કરતા હતા

સાંજે પાછો જયંતિ એ બળતી આગની સામે આવીને બેઠો. હજી પોલીસ આડી ઊભી હતી. કોર્ડન ઊઠયો ન હતો. ગમે ત્યાં વેરાયેલી શેલો ફાટશે એમ સરકારે જાહેર કર્યું હતું. એની એ લશ્કરી ગાડીઓ! એના એ લાલ લાલ ભડકા! એ જ અવિરત ધાંધાટ! નાખી નજર પહોંચે ત્યાં સુધી કામ કરતા માણસો! અને ચાલી આવતી સ્ટ્રેચરોમાં મરેલાં માનવીઓ! ઉત્કંઠિત હૃદયે ને વ્યથિત આંખે જયંતિ ત્યાં બેઠો. મોટી કિટસનલાઈટ રાખીને સરકારી-અમલદાર ત્યાં બેઠા હતા. તેમની પાસે શબ આવતાં જયંતિ ઊભો થઈ તે જોવા જતો અને 'એ તો કોઈ બીજુ છે' એ જોઈ પાછો વળતો.

બીજી રાત પણ એમ પૂરી થઇ,

બે દિવસમાં જયંતિ વૃદ્ધ જેવો થઇ ગયો હતો. આંખો ઉદ્વેગ અને ઉજાગરાથી ઊંડી ગઇ હતી· માથામાં ઈંટ વાગી હતી ત્યાં સોજો ચઢયો હતો. મેલાં અને ફાટેલાં કપડે તે પથ્થરના ઢગલામાં સવારે રખડતો હતો. કોઈ વાર સ્ત્રી કે કોઈ કન્યાને તે દૂરથી જોતો પણ કોઈ બીજું નીકળતાં તે નિરાશ થઈને પાછો વળતો. હવામાં બળતાં અનાજની દુર્ગંધ આવતી હતી. શહેરમાં જેને માટે લાખો ગરીબો ટળવળતા હતા એ અનાજની ભસ્મ થતી હતી. ત્યાં ઊભેલા સમદુઃખી માણસો વાતો કરતા હતા: 'આજે કોર્ડન ઊઠશે. અંદર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવા દેશે.' જયંતિએ કહ્યું: 'તો મહેરબાની એ લોકોની. મરેલાંની રાખ તો હાથમાં આવે.' આવી અસહ્ય નિરાધારી તેણે અનુભવી ન હતી. હૃદય કડવાશથી છલોછલ ભરાઈ ગયું હતું.

રાતમાં સેંકડો લાશો નીકળી હતી અને પોલીસે એ બધી જુદી જુદી હારોમાં સૂવાડી હતી. લોકો આવીને તેમાંથી પોતપોતાનાં સગાંઓને ઓળખીને લઈ જતા હતા. કોટ ખભે નાખીને જયંતિ એ ભીષણ દૃશ્ય જોતો હતો અને કાળજુ કઠોર કરીને તે એક પછી એક શબ પર નજર ફેરવતો હતો. ત્યાં કોઈએ પાછળથી તેનો હાથ પકડ્યો: 'ભાઈ!' જયંતિ ચમક્યો. તેનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું. અંતરમાં આનંદની સારેગમ વાગી ઊઠી. તેણે પાછળ જોયું તો વસુ ઊભી હતી. 'ભાઈ!' તે ફરી બોલી. એ દૃશ્ય સાચું હોઈ શકે તેની જાણે કે શ્રદ્ધા બેસતી ન હોય એમ જયંતિ વસુ સામે જોઈ રહ્યો. સ્વચ્છ દંતાવલિ, સુંદર ગૌર મુખ, નાની સ્નેહભરી આંખો; શું આ સત્ય હોઈ શકે? ત્યાં તો એ હાથ લાંબા કરીને વસુ તેને બાઝી પડી. 'મારી વસુ!' કહેતાં જયંતિની આંખોમાંથી આંસુની ધાર ચાલી. વસુને બાથમાં લઈ તે તેના સુકોમળ મુખ પર ચૂમીઓ પર ચૂમીઓ ચોડવા લાગ્યો.

'તારી બા ક્યાં છે?'

'પણે ઊભાં છે, પેલાં ટોળાંમાં.' વસુએ કહ્યું. અને તે વાત કરવા લાગી: 'અમે તો કાલનાં તમને શોધીએ છીએ. બા તો એવી રડે છે, એવી રડે છે! બેન્કમાં ટેલિફોન કર્યો તો ત્યાંય તમે નહોતા. વસુ વાત કરતી હતી અને એનો એકેક બોલ જયંતિને અમૃત જેવો મીઠો લાગતો હતો.

'આ રહી બા!' વસુએ આંગળી ચીંધી.

સામે બાબાને તેડીને કુંદન ઊભી હતી. પીયૂષે તેની આંગળી પકડી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દોડીને જયંતિ પત્ની પાસે ગયો. 'અરે કુંદન!' કહેતાં ફરી એનાથી રડી જવાયું. પીયૂષને તેડીને તેણે છાતી સરસો ચાંપ્યો.

'અરે! તમે તે ક્યા હતા? એટલી ફિકર કરાવીને!' કુંદન આંસુ લૂછીને બોલીઃ 'લ્યો, આને તમારી પાસે આવવું છે.'

બાબાને જયંતિએ હાથમાં લીધો અને તેનાં નાનકડાં મુખ પર તેણે ચૂમી ભરી.

'પણ તમે બધાં ક્યાં હતાં?' તેણે પૂછ્યું.

'દયાળજીભાઈને ઘેર. અમે ત્યાં બેસવા ગયાં હતાં અને પાછળથી આ ધડાકા થયા.'

'અરે! તમારું ભલું થાય!' જયંતિ બોલ્યો.

'એ ય બિચારા કાલના તમને શોધે છે. પણ આમાં તમે ક્યાંથી હાથ આવો?'

દયાળજીભાઈ કુંદનના ગામના હતા. એ એમને ત્યાં આવતી જતી.

'મેં બધેય તપાસ કરી પણ ત્યાં જ ન કરી. ચાલો હવે લે આને તેડ.' કહીને જયંતિએ બાબો પાછો પત્નીને સોંપ્યો.

એક હાથે પીયૂષને તેડી, બીજા હાથે વસંતિકાનો હાથ પકડી જયંતિ પત્ની સાથે પાછો જતો હતો ત્યારે પોતે નવું ઘર કેમ વસાવશે, ક્યાં સુધી કોઈની સાથે રહેશે તેની તેને ફિકર ન હતી. એક જ વાત તેના મનમાં રમતી હતીઃ 'બધાં જીવતાં રહ્યાં એ જ પ્રભુનો પાડ! જે ગયું તેની ચિંતા નથી.'

'ભાઈ! હવે? આપણું તો બધું બળી ગયું!' વસુ બોલી.

'કાંઈ બળી નથી ગયું, બેટા,!' જયંતિએ જવાબ આપ્યો. 'તમે બધાં છો એટલે હવે હરકત નથી. બધું ફરીથી ઊભું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરીશું. એ તો સાવ રમત વાત છે.' કહીને તેણે વસુનો હાથ દબાવ્યો. અને 'ખરેખર, ભાઈને માટે એ રમત વાત જ હશે.' એમ માનીને વસુ વિશ્વાસથી હસી.

—નાથાલાલ દવે

સ્વાધ્યાય :

૧. તમે જોયેલી કોઈ આગનું વર્ણન તમારા શબ્દોમાં કરો.

૩. લેખક અગ્નિસ્નાન શાને કહે છે ? એ મથાળું યોગ્ય છે ?

૩. 'તમે બધાં છો એટલે હવે હરકત નથી.' એ શબ્દો પાછળ શી લાગણી રહી છે ? એ લાગણી ઉપર જ વાર્તા રચાઇ છે એમ કહી શકાય ખરું ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રવીવારની રજા

રવિવારની રજામાં શી મજા છુપાઈ છે એ તો માત્ર જેઓએ આખું અઠવાડિયું ઑફિસમાં ગદ્ધાવહીતરું કર્યું હોય તેઓ જ જાણે. બીજાઓ તો માત્ર અનુમાન જ કરી શકે. એવા એક મોંઘા, અણમૂલા રવિવારે સવારના હું આરામખુરશી ઉપર બેસીને ધુમાડા કાઢતો હતો. મારી પત્ની પલંગ ઉપર બેસીને તકીઆના ગીલાફ બદલાવતી હતી. તેવામાં મેં પૂછયું: 'મધુ ! આજે નાટક જોવા આવે છે ? ચાલ જઈએ.'

'તમારે નાટક જોવાની ખરેખરી જ ઇચ્છા છે ?' મધુએ સામો પ્રશ્ન પૂછયો 'જો અમસ્થા જ તમે કહેતા હો તો માફ જ રાખો. મને તો એવી અથડામણ ગમતી નથી. અને વળી આજ કેટલા રવિવાર થયાં કાંઈ ને કાંઈ કામ અને અડચણ આવ્યા જ કરે છે એટલે નિરાંતે બેઠાં જ નથી. એટલે હવે આજે તો બસ, આપણે આખો દિવસ શાંતિમાં જ ગાળીએ.'

હું કુંવારો હોત, સ્ત્રીઓના સ્વભાવથી અપરિચિત હોત, માત્ર કવિઓએ વર્ણન કરેલ સ્ત્રીઓના સપનામાં જ રાચતો હોત તો મધુએ નાટક જોવાની નામરજી બતાવી અને પતિ સાથે બેસીને વાર્તાલાપમાં જ વધારે આનંદ માન્યો એને લઈને મધુના પ્રેમપરાયણતા, સ્વાર્થત્યાગ, પતિ પ્રત્યેનો સ્નેહ વગેરે ગુણ સંબંધી હું એક મહાકાવ્ય લખી નાખત. પણ હું પરણેલો છું એટલે મેં તો એટલું જ જાણી લીધું કે મેં નાટકની પહેલી વાત કાઢી એટલે એના મગજે જુદી જ દિશા પકડી. પણ મને પણ નાટક જોવામાં ખાસ આનંદ હતો જ નહિ એટલે મેં એ બાબતમાં વાંધો ઉઠાવ્યો જ નહિ અને નાટકનું પ્રોગામ ઉરાડી જ મૂકયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બીજી દસેક મિનિટ અમે બહુ જ શાંતિથી ગપ્પાં માર્યાં એટલામાં જ એક બાજુથી ઘડિયાળમાં આઠના ટકોરા પણ થયા અને બીજી બાજુથી અમારા બાલસ્નેહી ચીમનભાઈનો ઘાંટો શુદ્ધ સૂરતી ઢબમાં સંભળાયો. 'કેમ મદનભાઈ ઈ ઈ! ઊઠયા છો કે હજી ઊંઘો જ છો?'

હજી અમે આ ત્રાડ પૂરેપૂરી હૃદયમાં ઉતારી લઈએ નહિ તે પહેલાં તો ચીમનભાઈ હાથમાંની જાડી લાકડી ઠોકતાં ઠોકતાં, મોંમાંથી પાનની પીચકારી મારતાં આવી પહોંચ્યાં. 'હા હા હા! મધુબહેન! મેં મારું વચન પાળ્યું કે નહિ! મદનભાઈ, કીદાડથી મધુબહેન મને અહીં આવવાનો આગ્રહ કર્યા કરતાં હતાં (અત્રે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે આ માન્યતા સત્યના પાયા ઉપર રચાઈ નહોતી) પણ આપણે સબ બંદરકા વેપારી! અને આપણો જીવડો એક ને ઘરાક ઘણાં! એટલે ફુરસદ મળે ત્યારે ને! પણ આજે કાંઈ ઇશ્વરે જ એવો તાલ કરી આપ્યો કે આપણે આ બાજુ ઉપડી આવ્યા. એ જરા બે ત્રણ દિવસને માટે સૂરત ગઈ છે એટલે આપણને પૂછનાર કોણ? અને મુંબઈમાં કોને ત્યાં જાઉં, કોને ત્યાં જાઉં એવો વિચાર કર્યો કરતો હતો ત્યાં મનમાં કાંઈક એમ જ થઈ આવ્યું કે ચાલો, બસ, આજે તો મદનભાઈને ત્યાં જ ધામા નાખવા. પણ રસોઈમાં ઉતાવળ બુતાવળ નહિ કરતાં હોં કે! કારણ કે હવે આપણે તો છેક અંધારું થતાં જ પાછા મુંબઈ ઉપડશું. ત્યાં કોણ રાહ જોવાનું હતું? રામો ઘાટી! હાહાહાહા!' આટલું કહેતાં જ ચીમનભાઈએ ડગલો અને ટોપી ઉતારીને એક ખીંટીએ ભેરવી દીધાં અને એક બીજી આરામખુરશી ખેંચીને તે ઉપર પડયા.

મેં અને મધુએ સામસામું જોયું. પણ આ સ્થિતિમાં બીજો ઉપાય નહતો એટલે કરવું પણ શું?

ચીમનભાઈએ ન્યાતની ઝીણી ઝીણી વાતો મધુ સાથે ઉકેલવા માંડી અને નવેક વાગે સઘડી સળગાવશું તો પણ વાંધો નથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવવાનો એવું એ બે જણાએ સર્વાનુમતે નક્કી પણ કર્યું. પોણા નવેકને આશરે મારી ઓફિસના જ ચાર માણસો 'હલ્લો મદનભાઈ! તમે ઠીક મળી ગયા.' કહેતા આવી પહોંચ્યા. 'આવો, આવો' કહેતાં મેં એમને બધાને બેસાડયા, મધુને આંખથી ચા મૂકવાની નિશાની કરી. વાતમાં ને વાતમાં જણાયું કે એમને સાતાંક્રૂઝમાં જ ઘર રાખવું હતું એટલે મને ભોમિયા તરીકે સાથે આવવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો. મારી ના કોઈ સાંભળે તેમ નહતું એટલે ચા પીવાઈ રહી એટલે હું તૈયાર થયો. ચીમનભાઈએ મને ધીમેથી કહી દીધું, 'ચાલો, એ પણ ઠીક થઈ ગયું. તમારો સવારનો વખત પસાર લઈ જશે અને તમે અહીં આવશો ત્યારે રસોઈ પણ તૈયાર થઈ જશે. અને હું અહીં છું એટલે તમારે બજારની ચિંતા તો રાખવી જ નહિ. હું બધાંને પહોંચી વળું એમ છું.' એમને જવાબની જરૂર નહોતી. મધુએ જતાં જતાં કહ્યું. 'જેમ બને તેમ વહેલા આવજો.' મેં ડોકું ધુણાવી હા પાડી અને પછી પેલા મિત્રોની સાથે હું ઘરની શોધમા નીકળી પડયો.

પહેલેથી જ હું જાણતો હતો કે એ લોકોને ઘર રાખવાનો વિચાર જ ન હતો છતાં પણ સાથે સાથે ફેરવીને એમણે મારો દમ કાઢી નાખ્યો. આખરે બરાબર બાર વાગ્યાની ટ્રેનમાં મેં એમને વિદાય કર્યા. હું પાછો ઝડપથી ઘેર ગયો ત્યારે રસોઈ તો કયારની તૈયાર થઈ ગઈ હતી: પાટલા પણ મંડાઈ ગયા હતા અને ચીમનભાઈ કાંદા અને કેરીની કચુંબર કરવામાં રોકાઈ ગયા હતા. મેં ઝડપથી નાહી લીધું અને પછી અમે પાટલા ઉપર બેસવાનો આરંભ કરતા હતા અને ચીમનભાઈ 'મધુબહેન, તમે પણ સાથે જ જમવા બેસી જાઓને' એમ કહેતાં કહેતાં મધુને આગ્રહ કરતા હતા તેવામાં જ બારણું ઊઘડયું. અમે ત્રણેએ જોયું 'ઓહોહો! મદનભાઈ! તમે તો ભારે કરી! કયાં છેક છુપાઈને બેઠા છો! અમે તો તમારું ઘર શોધી શોધીને થાકી ગયા.' આમ બોલતાં બોલતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમારી સાતમી પેઢીઓના સગા ધીરાભાઈ, તેમના પત્ની અને બે છોકરાં, તેમના નાનાભાઈ અને તેમના પત્ની અને એક નાનું છોકરું એટલાં માણસો આવી પહોંચ્યાં. તડકામાં ફરી ફરીને એમનાં મોં લાલચોળ થઈ ગયાં હતાં અને બે છોકરાં મોટેથી રડતાં હતા એટલે એ બધાં બહુ જ રખડ્યાં હશે એ વાત તો માની શકાય એવી જ હતી. મધુ રસોડામાંથી બહાર આવી. બધાંને બેસવાનું કહ્યું અને સાથે સાથે જમવાનું પણ કહ્યું.

'હાહાહા! મધુ! તેં ન કહ્યું હોત તો પણ અમે તો અહીં જ જમત, હોં કે!' ધીરાભાઈએ મોટેથી હસતાં હસતાં કહ્યું. 'મદનભાઈ, તમે તો જાણો છો ને મધુ મારી આવેની ભાણેજ થાય છે? એ બિચારી તો શું જાણતી હોય! અમે હજી કાલેજ મુંબઈ આવ્યાં. તમે જાણતાં નથી? અમે તો બધાં જાત્રાએ ઉપડયાં હતાં! હવે મુંબઈમાં ત્રણ ચાર દિવસ રહીને પાછાં સૂરત ઠરીઠામ થઈ જઈશું. મધુને જાત્રાની છબી આપવાનું ભૂલતી નહિ હોં! નહીં તો વળી કોઈક દિવસ એ મહેણું મારશે કે મામા જાત્રા જઈ આવ્યા પણ એક છબી સરખી નહિ લઈ આવ્યા! હા હા હા!'

મધુનું ધ્યાન છબીમાં તે વખતે નહોતું. તેણે તો ઝડપમાં ફરીથી રસોઈ કેવી રીતે કરવી એનો વિચાર કરવાનો હતો. આખરે રસોઈ થઈ. અમે દોઢ વાગે જમ્યા અને પછી બે વાગ્યાની ટ્રેનમાં ધીરાભાઈ અને તેમનું કુટુંબ પાછાં મુંબઈ ઉપડી ગયાં.

મને વિચાર થયો કે 'લાવ, હવે જરા કલાકેક ઊંઘી તો લઉં,' પણ જોઉં છું તો મારા પલંગ ઉપર ચીમનભાઈ ઘસઘસાટ ઊંઘતા હતા! હું આગલા ઓટલા ઉપર જ સાદડી નાખીને પડયો. મધુ પણ એવી જ રીતે સાદડી લઈ આવીને સૂવાની તૈયારી કરતી હતી તેવામાં તેણે આઘેથી એક મોટું ટોળું આવતું જોયું. હું હજી તો સાદડી ઉપરથી બેઠો થઈને જોઉં છું ત્યાં તો નવ છોકરાં, પાંચ બૈરાં અને ચાર મરદોનું વૃંદ અમારે ઓટલે ચઢી ગયું. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આખું ટોળું મધુના પિયરિયાં જે ચાલમાં મુંબઈ રહેતાં હતાં તે જ ચાલમાં રહેતું એટલે સાંતાક્રુઝ જોવાને માટે અમારે ત્યાં આવી પહોંચ્યું હતું. ચીમનભાઈ તો ઊંઘમાં હતા એટલે એમને તો કશી હરકત પડી નહિ. પણ મારે તો ક્યાં બેસવું અને કોની જોડે કેવી વાત કરવી એની પણ મૂંઝવણ થઈ ગઈ; કારણ કે હું આ ટોળામાંથી કોઇને પણ ઓળખતો નહોતો. એ ટોળાં આખાંની મધુ દીકરી હોય તેમ તે ટોળું તો વર્તતું હતું અને એમાંના નવ છોકરાંઓએ પણ અમારું ઘર એમનું જ ઘર છે એમ માની લીધેલું જણાતું હતું. હું ગભરાઈ તો ઘણો ગયો પણ મધુના માથા ઉપર ભાર મૂકીને મારે નાસી જવું એ મને ઠીક નહિ લાગ્યું એથી હિંમત ધરીને હું તો એ ટોળાંની આગતાસ્વાગતા કરવામાં મચી પડયો. ચાહ થઇ, મમરા પણ વઘારવામાં આવ્યા; અને પછી અમે બધાં દરિયા તરફ ઉપડી ગયાં. ચીમનભાઈએ તો થાકી ગયાનું બહાનું કાઢીને ઘેર જ બેસવાનું પસંદ કર્યું.

અમે દરિયે ફર્યાં અને સાંજે સાડાસાતની ટ્રેનમાં એ આખું ટોળું મુંબઈ ઉપડી ગયું. રાતના હવે જમવું નહીં પણ માત્ર એકેક ચાનો કપ લઇને જ બસ રાખવું એમ મેં સૂચના કરી અને તેને ચીમનભાઈ અને મધુ બંનેએ ટેકો આપ્યો. આજના આખા દિવસમાં પડેલી જહેમત વિશે અમે હસતાં હસતાં વાતો કરતાં હતાં એટલામાં જ મારા સાઢુભાઈ અને તેમનાં પત્ની આવી પહોંચ્યાં:

'અહો બહેન! તમે અહીં ક્યાંથી, આટલે વાગ્યે?' મધુએ પૂછ્યું.

'અરે ભાઈ, કાંઈ વાત જ નહિ કરવાની.' બહેને જવાબ દીધો. 'અમે મુંબઈથી તો બહુ વહેલાં નીકળેલાં. બોરીવલી જમીને જ આવવું હતું પણ ત્યાં જરાક અડચણ જેવું જણાયું એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી મનમાં એમ જ થઈ ગયું કે પાછાં મુંબઈ જઈને જમીએ એના કરતાં શાંતાક્રુઝ જઈને મધુને ત્યાં જ જમીને જઈશું. તું પણ ઘણીવાર કહ્યા કરતી હતી ને!'

આ સમસ્યા સમજવી મુશ્કેલ નહોતી એટલે મધુએ તરત જ રસોડામાં જઈને રસોઈ શરૂ કરી. રસોઈ તૈયાર થઈ. અમે રાતે સાડા નવે જમવા બેઠા. ચીમનભાઈની ભૂખ પણ ઊઘડી હતી એટલે તે પણ જમવા બેઠા. સાઢુભાઈ સાડાદસે મુંબઈ અને છેવટે ચીમનભાઈ સાડા અગિયારની ટ્રેનમાં મુંબઈ જવા નીકળ્યા. જતાં જતાં કહેતા ગયા કે 'આજ ખૂબ આનંદ થયો હોં! કેમ ખરું ને? વળી કોઈ દિવસ નિરાંતે આવી ચઢીશું.'

ચીમનભાઈ ગયા. અમે દીવા ઝાંખા કર્યા. ખમીસનું બોરિયું જમીન ઉપર પડી ગયું હતુ તે લેવા હું વાંકો વળ્યો હતો એટલામાં મધુએ કહ્યું: 'નાટક જોવા ગયાં હોત તો કશું ખોટું નહોતું!'

'હા, મને પણ હવે એમ જ લાગે છે,' મેં જવાબ દીધો.

—ધનસુખલાલ મહેતા

સ્વાધ્યાય:

૧. આ વાર્તા તમને ગમી? કેમ?

૨. 'નાટક જોવા ગયા હોત તો કશું ખોટું નહોતું' એમ મધુ શા માટે કહે છે?

૩. તમારી રવિવારની રજા કોઈ વખત આમ બગડી છે ખરી? એનું વર્ણન લેખકથી પેઠે તમે કરી શકો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંદરમી ઑગસ્ટે

પંદરમી ઑગસ્ટ ! આપણો રાષ્ટ્રીય તહેવાર !

તહેવારો તો ઘણા છે. કારતક સુદ પડવાનો બેસતા વર્ષનો કાંઈ જેવોતેવો છે ? અને હોળી કે જન્માષ્ટમી, રમઝાન ઈદ કે મહોર્રમ, પતેતી અને નાતાલના તહેવાર પણ ક્યાં ઓછા છે ? પણ પંદરમી આગસ્ટ ? એ દિવસે તો ભારતની સમસ્ત પ્રજામાં અનેરો જ ઉમળકો આવે છે. અને એટલે જ જિતુભાઈ એને આપણો સાચો અને મોટામાં મોટો તહેવાર માનતા. કારતક સુદ પડવાને દિવસે હિંદુઓ અને પહેલી જાન્યુઆરીએ ખ્રિસ્તીઓ જેમ અભિનંદનનાં કાર્ડ મિત્રમંડળને મોકલે છે, તેમ જિતુભાઈ પંદરમી આગસ્ટે મોકલતા; સાદાં છતાં સુંદર વસ્ત્રો પહેરી તે સ્નેહીઓ અને મિત્રોને મળવા જતા ને શુભેચ્છાઓની આપલે કરતા. એ આખોય દિવસ જિતુભાઈના દિલમાં એવો તો આનંદ અને ઉમળકો રહેતો !

પણ માત્ર જિતુભાઈ જ શા માટે ? સમગ્ર ભારતમાં દરેક જગ્યાએ લોકોના દિલમાં એ જ આનંદ અને ઉમળકો દેખાએલો. હતો. અને એટલે જ આજે પંદરમી ઑગસ્ટે રાજનગરના નાગરિકો સવારના પહોરથી શણગારેલી શેરીઓમાં રંગોળીવાળા આંગણાં આગળથી ઉલ્લાસભેર ફરી રહ્યા હતા. આવડા મોટા નગરને પણ નાનું બનાવવા માગતા હોય તેમ લોકો શહેરના દરેક લત્તામાં ઘૂમતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાંજ પડી; રોશની ઝળકી, રાજનગરનો અલંકાર–મંડિત દેહ જાણે તેજના ફુવારા ઉડાડી રહ્યો. શહેરનાં શોભા રૂપ સ્થાનોને સરકારે તથા મ્યુનિસિપાલિટીએ રોશનીથી ઝાકમઝોળ બનાવ્યાં હતાં. અને તેમાં યે કિલ્લાના મેદાનને તથા તેની મધ્યમાં આવેલા ટાવરને તો એવો ઓપ આપ્યો હતો કે જેને જોતાં લો ાનાં દિલ તેમનાં મોં પર પોતાની રોશની અને જીભ પર પોતાનું ગીત મૂકી દેતાં હતાં. જનગણ ગાંડો બની કિલ્લાના મેદાનની આ રોશની જોવા ઊલટી પડયો હતો, ઊલટતો જ રહ્યો હતો.

ધ્વજવંદનને જાહેર સભા પતાવી જિતુભાઈ કિલ્લાના મેદાનમાં આવ્યા ને વિવિધ રીતે પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરતા જનસમુદાયની વચ્ચે થઈ જરા એક બાજુ પોતાનું સ્થાન શોધ્યું. આખા દિવસના શ્રમ ને લાગણીના ઉદ્રેક પછી તેમને થોડી શાંતિની જરૂર લાગી, એટલે સ્વસ્થ વા તેમણે ટોળાથી જરા દૂર થઈ ઓછી ગિરદીવાળા ભાગમાં એક સ્થળે પોતાની બેઠક લીધી.

તેમની સામે માનવસાગર ઘૂઘવતો હતો, અને એ ઘૂઘવતા માનવસાગરની ઉપર ટાવર પરની રોશનીનો પ્રકાશ પથરાયો હતો. એ બધું જોતાં જિતુભાઈની નજર ઊંચે ગઈ. અને ત્યાં તેમણે માનવમેદનીની પ્રચણ્ડતાને તથા તેમનાં દિલની મુલાયમ લાગણીને શોભે એવો મોટો રેશમી રાષ્ટ્રધ્વજ લહેરાતો જોયો. જિતુભાઈની નજર ત્યાં સ્થિર થઈ. મન શાંત બન્યું; થાકેલું દિલ સ્વસ્થ થયું.

'અરે જિતુભાઈ! કેમ અહીં બેસી પડ્યા છો?' જિતુભાઈના એક જૂના કૉલેજ–મિત્રે ટોળામાંથી બહાર નીકળી આવી પૂછ્યું.

'ઓહ! કોણ મિ. શાહ? આવોને, આ તો જરા આરામ લેતો હતો, આજે તો ભાભીસાહેબને સાથે લઈને નીકળ્યા છો ને શું '

'હા, શહેરમાં રોશની જોવા ગયા હતા. કહ્યું કે ચાલો આજે તો પંદરમી ઑગસ્ટ છે તે જરા ફરી આવીએ. હવે સોસાયટીએ જઈશું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ ? મને લાગે છે કે આજે તો બધી જ સોસાયટીના લોકો શહેરમાં આવી પહોંચ્યા હશે. શું લોકોનો ઉત્સાહ છે! લોકો જાણે ગાંડા થયા છે, ગાંડા!

'હા, એવું જ છે જિતુભાઈ. પણ, આનંદ જ ઊભરાતો હોય તો તો ઠીક છે; પણ આ તો,—શું આપણા લોકોય છે? આ હું આ મારાં વાઈફને લઈને ચાર ફુવારાના નાકેથી અહીં કેમ આવ્યો છું તે મારું મન જાણે છે!'

'શું...?' જિતુભાઈ ચમકયા.

'બીજું તો શું યાર; પણ આ ગિરદીમાં સાલા તોફાની લોકો પણ હોય ને? સાચું કહું તો બૈરાં સાથે નીકળવા જેવું જ નથી.'

'હં......?' જિતુભાઈ તરત ગંભીર થઈ ગયા ને મિ. શાહ સાથે 'આવજો'નો શિષ્ટાચાર પતાવી તરત સીધા ચાર ફુવારાના નાકા તરફ ઊપડ્યા. તેમને પહેલો તો ગુસ્સો ચડ્યો એવા લોકો પર કે જેઓ પોતાનાં બૈરાંને સાચવી શકવા જેવી શક્તિ નથી ધરાવતા. પોતાનાં બૈરાંને કોઈ કાંઈ હેરાન કરી જાય છતાં જેઓ તેનો જરા-પણ સામનો ન કરી શકે, અરે લાલ આંખ પણ ન કરી શકે, એવા લોકો પરણતા હશે શું કામ? વળી તેમને એમ પણ થયું કે આવી ગિરદી થતી હોય ત્યાં અને ત્યારે બૈરાંઓ આવતાં હશે શું કામ? પણ આવા પંદરમી ઑગસ્ટ જેવા સુપર્વે લોકો પોતાનો આનંદ વ્યક્ત કરવા કેમ ન નીકળે? પણ ત્યારે આ સ્ત્રીઓની છેડતી થાય એનું શું? આપણે આઝાદ થયા તે શું આપણી આવી હલકટતાને છૂટી મૂકવા માટે?

'ઓ...રે...! સાલા જંગલી લોકો!' ભારતના સ્વાતંત્ર્યદિને ન શોભે એવા આ શબ્દો એકાએક જિતુભાઈને સંભળાયા, અને તેનાથી યે વધારે અશોભતા વર્તનને તેણે જાહેર કર્યા. એ જાહેરાતે જિતુભાઈનો વિચાર–પ્રવાહ અટકાવ્યો, અને તરત તેમના વિચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રવાહે આચારનું રૂપ પકડ્યું. પહેરણના ગજવામાં હાથ નાખી તેમાંના કાગળિયાંમાંથી એક ટાંકણી તેમણે શોધી કાઢી.

હજી આ કામ પૂરું નહોતું પત્યું ત્યાં તો સામેથી ધસ્યે આવતા માનવપ્રવાહમાં કોઈ મોજાંનો ખ્યાલ આપતા છ–સાત માણસો, એક બીજાના હાથ પકડી, ' હે...હે...' કરતા, સામેના અને આજુ બાજુના લોકોને અથડાતા અને તેમની ઉપર પડતા, લગભગ દોડ્યે આવતા હતા. જિતુભાઈએ તેમની સામે નજર માંડી અને એ મોજું જેવું તેમની પાસે આવ્યું કે તરત જ, પોતાનો ડાબો ખભો આગળ કરી તેમાંના એક માણસની છાતીમાં એવા તો જોરથી ગોઠવી દીધો કે પેલો બુમ પાડી ઊઠ્યો, અને આવો નહિ કલ્પેલો અનુભવ થવાથી પોતાને સામો ધક્કો મારનાર સામે તેણે જોયું. અને ત્યાં જિતુભાઈનો સીનો જોતાં જ તે સમજી ગયો કે અહીંથી છાનામાના આગળ વધવામાં જ માલ છે! મોજામાં ચાલુ ભંગાણ પડવાથી એ આખી ટોળકી જરા ખચકાઈને ઊભી રહેવા જતી હતી, ત્યાં તો પેલા ધક્કા ખાનારના સૂચક શબ્દો તેમને કાને પડ્યા : ' ચાલો, બે ચાલો, જલદી કિલ્લાના મેદાને જઈએ.'

' પણ એ ટોળી તો પૂરી પસાર પણ નહોતી થઈ, ત્યાં તો માનવ સાગરનું એક બીજું મોજું જિતુભાઈ પર ધસ્યું. આ ટોળકીના આગેવાનના મોંમાંથી જે શબ્દો નીકળતા જિતુભાઈએ સાંભળ્યા તથા તેની સાથે તેના સાથીદારોએ જે પશુતાભર્યા ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા, તેણે જિતુભાઈના દિમાગને બગાડી મૂક્યું, અને તેના પરિણામે પેલા આગેવાનના પડખામાં એક એવી તો લોખંડી કોણી પેઠી કે તેનો હડસેલો તેની જીભ દ્વારા બહાર નીકળી પડ્યો! સરસ્વતી ઝરતી એ જીભને તેના મોંમાં જ બંદીવાન કરવા જિતુભાઈએ પોતાનો હાથ ઉપાડ્યો, પણ ટોળકી અને તેના આગેવાન ચેતી ગયા. જો કે તેઓ બધા ભેગા થઈને આ એકલાને પહોંચી વળે તેમ તો હતા જ પણ અત્યારે તેમનું કાર્ય બીજું જ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે 'અરે, એઈ મિસ્તર ! જાવ ને સીધા જતા હો તો. પાછળથી ધક્કો આવે છે એમાં અમે શું કરીએ?' એમ બોલતા, જિતુભાઇને ખસવાની તક આપ્યા વિના પોતે જ ખસી ગયા.

તે સાથે જ જિતુભાઈને પણ પોતાની ભૂલ સમજાઈ. આવા પ્રસંગે મિજાજ ગુમાવે તે બાજી હારે. એ સૂત્ર તેમને માટે નવું તો નહોતું જ, પણ લાગણીના પ્રવાહમાં તે ખેંચાઈ ગયું હતું. તરત જ તે સ્વસ્થ થઈ ગયા.

'ઓ માડી ! હાય, હાય ! આ મૂવા......'

જે બાજુથી અવાજ આવતો હતો તે બાજુ જિતુભાઈ ફર્યા. જોયું તો વીસેક વરસની એક છોકરી ત્રણેક ગુંડાઓની વચમાં ફસાઈ પડેલી હતી. આજુબાજુ એવી તો ગિરદી હતી કે ત્યાં તરત પહોંચવું મુશ્કેલ હતું. અને પેલા ગુંડાઓ આ તકનો લાભ લઈ રહ્યા હતા. ભણેલાગણેલા ને 'શિષ્ટ સમાજ'ના 'સંસ્કારી' લોકો પણ ત્યાં હતા; પણ તેઓ જેમ બને તેમ દૂર ખસવાનો જ પ્રયત્ન કરતા હતા ! અને એ કાર્યમાં સક્રિય રસ નહિ ધરાવતા છતાં એ દૃશ્ય જોઈ ખુશ થતા કેટલાક લોકો ગુંડાઓની ચોમેર ઊભા રહી આનંદના ઉદ્‌ગારો બીભત્સ રીતે ઉચ્ચારતા હતા. તેમના આ આવરણને વીંધી પેલી બહેન પાસે કેવી રીતે પહોંચવું એ સવાલ હતો.

પણ એ સવાલ પહેલેથી જ જિતુભાઈની આંખ આગળ હતો. તેમણે હવે પેલી ટાંકણી કાઢી. અને 'બાજુ ખસો, બાજુ ખસો'ના અવાજથી જે કામ ન થઈ શકત તે કામ એ એક ઈંચના નિર્દોષ હથિયારે કરી આપ્યું. ટાંકણીનો સ્પર્શ જેને થતો તે આછો સિસ્કાર કરી પાછળ જોવા ફરતો; પણ એ પાછળ ફરતો તેથી જ જિતુભાઈ માટે આગળ જવાનો રસ્તો થઈ જતો, પરિણામે થોડાક જ વખતમાં તેઓ પેલા ગુંડાઓ પાસે પહોંચી ગયા. પશુ બનેલા ગુંડાઓ જે વર્તન ચલાવી રહ્યા હતા તે જોયું જાય તેવું નહોતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જિતુભાઈએ તેમની પાસે પહોંચતાં જ પાછળથી ડાબા હાથમાંનું નાનકડું શસ્ત્ર એક ગુંડાના પડખામાં જોરથી દબાવ્યું, અને બીજી તરફ, એની સાથોસાથ, જમણા હાથથી બીજા ગુંડાના પડખામાં એક મુક્કો લગાવ્યો. બંનેએ પાછળ મોં ફેરવ્યું અને સીધા જ જિતુભાઈ પેલાં બહેનની પાસે પહોંચી ગયા. સામેની બાજુ હજી એક ત્રીજો પણ હતો. શું થઈ રહ્યું છે તેની તેને ખબર નહોતી. પણ લોખંડી પથ્થર જેવી એક ચીજે તેની છાતીમાં સંદેશો પહોંચાડ્યો. સંદેશો તો હવે ત્રણે જણને પહોંચી ગયો હતો, અને એ સંદેશાનો જીવતોજાગતો અર્થ તેમની અને તેમના શિકારની વચ્ચે ઊભો હતો.

સામનો થતાં સલામતી શોધવી એ ગુંડાઓ—અને ખાસ કરીને ગુનેગારોની ખાસિયત છે. પેલા ત્રણ જણાએ જોયું કે હવે શિકારને સતાવવો એ પોતાને માટે સલામત નથી. એટલે વધારે બાથંબાથીની તૈયારી હોવા છતાં જિતુભાઈને તે કરવી ન પડી. અને તે સારું જ થયું; કારણ કે પોતે જેને બચાવવા આવ્યા હતા તે બહેન તેમની હેરાનગતિ દરમિયાન જ, સામનો કરવાની અસમર્થતા તથા માનસિક આઘાતને લીધે બેભાન બની ગયાં હતાં.

પણ જિતુભાઈને તેની કાંઈ મૂંઝવણ નહોતી. તેમણે શાંતિથી એ બહેનને પોતાના ખભાનો આશ્રય આપ્યો. ચારે બાજુએ વહેતા તથા તોફાને ચડેલા આ માનવ સાગરમાંથી રસ્તો કેવી રીતે કાઢવો એ બીનઅનુભવીથી નહિ સમજાય. તેમણે પાસેમાં પાસેના ફૂટપાથ તરફ માર્ગ કરવા માંડ્યો. તેમનું સશક્ત શરીર, તેમની ગંભીર મુખમુદ્રા અને સાથે એક બેભાન બહેન, એ દૃશ્યે તેમને માર્ગ કરવામાં ઝડપ તથા સરળતા આપી. જેમ તેમ કરી, ફૂટપાથ પર પહોંચી, છેક મકાન પાસે તો તે પહોંચી ગયા. પણ હવે શું?

જિતુભાઈએ નજર દોડાવી. બે દુકાન મૂકીને ત્રીજું જ મકાન એક શાળાનું હતું. જિતુભાઈ એ તરફ ઊપડ્યા. પોતે તો રઝિયાપુર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હત્તામાં આવેલી પાયોનિયર હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક હતા, પરંતુ આ શાળામાં પણ તેમના એક મિત્ર મિ. મહેતા શિક્ષક હતા એ તેમના ખ્યાલમાં હતું. શાળાનું ડહેલું અંદરથી બંધ હતું. જિતુભાઈએ પગીને બૂમ પાડી પણ કોઈએ ઉઘાડયું નહિ. ત્યાં શાળા પાસે બીજા પણ કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો ભેગા થયાં હતાં. તેમણ પણ બૂમો પાડી. થોડી વારે ડહેલાની ડોકાબારી ઉઘાડતાં એક ભૈયણે સવાલ કર્યો: 'કૌન હૈ રી?'

'દરવાજા ખોલો!' જિતુભાઈએ લગભગ હુકમના તોરથી વાત કરી. ભૈયણ જરા ખચકાઈને ઊભી રહી, અને જાણે વિમાસણમાં પડી. સાથે જ તેણે કહ્યું: 'તુમ કૌન હો—ઈસ્કોલમેં તો કોઈ નહિ હૈ.'

'ઈસ્કોલમેં કોઈ નહિ હૈ વો મુઝે માલૂમ હૈ. મગર દેખો, યે મહેતા સા'બકી બહન બેહોશ હો ગઈ હૈ, ઉસકો જરા ઈધર રખની હોગી. જલદી દરવાજા ખોલ દો.' મિ. મહેતાનું નામ વાપરવા ખાતર જ જિતુભાઈએ પેલાં બેભાન બહેનને તેમનાં બહેન બનાવી દીધ હતાં.

ભૈયણે, જરા આનાકાની સાથે અને પૂરી અનિચ્છા છતાં, ડહેલું ખોલ્યું. એ દરમ્યાન આજુબાજુનાં સ્ત્રી-પુરુષોને ઉદ્દેશી જિતુભાઈએ કહ્યું; 'આટલામાં કોઈને પ્રાથમિક સારવારનું કામ આવડે છે!'

એક ભાઈ પોતાની સાથે પોતાના પત્ની તથા બહેનને લઈને ઊભા હતા. એમાંથી બહેને કહ્યું, 'હું સામાન્ય જાણું છું.'

'તો મને જરા મદદ કરશો?' પેલાં બહેન તથા તેમના ભાઈ-ભાભી પણ જિતુભાઈ સાથે શાળામાં આવ્યાં.

શાળાના મકાનમાં વચ્ચે નાનું સરખું ખુલ્લું મેદાન હતું. તેની ચોમેર વર્ગો હતા. દરેક વર્ગની આગળ એક સળંગ લાંબો ઓટલો હતો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જિતુભાઈએ ધીમે રહીને પેલા બેભાન બહેનને ઓટલા પર સુવાડયાં ને નવાં આવનાર બહેનને પૂછયુ, 'બહેન, તમારું નામ શું?'

'સુશીલા.'

'હં. તો સુશીલા બહેન, તમે આ બહેનને જરા શુદ્ધિમાં આણો ફાવશે ને?'

'અરે હા, હા; જરૂર ફાવશે.' કહેતાં કહેતાંમાં જ સુશીલાબહેને પોતાનાં કપડાં વ્યવસ્થિત કરી પેલાં બેભાન બહેનનો હવાલો લીધો.

જિતુભાઈ હવે સુશીલા બહેનના ભાઈ તરફ વળ્યા: 'તમારું નામ શું ભાઈ?

'હરિપ્રસાદ.'

'તો તમે, હરિપ્રસાદભાઈ, અહીં રોકાશોને? હું જરા ટેલીફોન કરીને આવું છું.'

અને જવાબની રાહ જોયા વિના જ જિતુભાઈ ઊપડયા. શાળામાં ટેલીફોન હતો તે એ જાણતા હતા.

બેભાન બહેનને અહીં લાવતાં સુધીમાં જિતુભાઈએ ઘણા વિચાર કરી નાખ્યા હતા. પોતે એક બહેનને બચાવી એટલાનો કાંઈ અર્થ નહોતો. બીજી કેટલી યે બહેનોની એવી જ દશા થતી હશે તે તેમના ખ્યાલમાં હતું.

એટલે સૌથી પહેલો તેમણે વશરામની પોળે પોતાના એક ઓળખીતાને ટેલીફોન કર્યો: 'હલ્લો કોણ?...એ તો હું જિતેન્દ્ર. ...હા, તમે કોણ? કોણ, બાબુ કે? ચાલ, સારું થયું...હા, કામ તો છે જ ને? જો, પહેલું તો એ, કે જસવંતભાઈ તેમને ઘેર હોય તો તરત બોલાવ...શું? નીચે જ છે?...ઓહો! તો એમને ઉપર બોલાવ.'

કામ સરળ થતું જોઈ જિતુભાઈના મોં પર સંતોષની રેખાઓ આવી. ટેલીફોન પર થોડી વાર શાંતિ રહ્યા પછી ફરી વાત શરૂ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ: 'હલ્લો ! કોણ જસવંતભાઈ?...એ તો હું જિતેન્દ્ર. હું અત્યારે ચાર ફુવારાના નાકા પાસે નવભારત હાઈસ્કૂલમાંથી બોલું છું. હા એ જ કહું છું...આજે અહીંના રસ્તાઓ પર ખૂબ જ ગિરદી થઈ છે. અને તેમાં કેટલાંક અનિચ્છનીય તત્ત્વો પણ પેઠાં છે...; બીજું તો ઠીક, પણ સ્ત્રીઓને હેરાન કરવાના બનાવ ઘણા બની રહ્યા છે...તમારી આપેલી તાલીમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો છે....એટલે જ કહું છું ને, કે તમારી મદદની જરૂર છે...આપણી ટોળીના જેટલા પઠ્ઠા હાથ લાગે તેટલા બધા તૈયાર થઈને જ આવે...ખાસ કરીને આપણા બૂટ.. જો મારા બૂટ કોઈ લાવી શકે તો સારું...બધા જલદી આવો...ખુદ તમે આવો છો પછી મારે શી ચિંતા રહેશે... ચાર્જ તો તમારે જ સંભાળવો પડશે. હા, વીરૂભાઈને પણ ફોન કરું છું. બનતુ બધું કરું છું...હા, ચાલો ત્યારે, આવી પહોંચો.'

જસવંતભાઈ મળ્યા, અને ખુદ તેઓ જ આવી પહોંચતા હતા તેથી જિતુભાઈ ખુશ થયા; કારણ કે છેક નાનપણથી જ જસવંતભાઈ અંબુભાઇ પુરાણીની વ્યામશાળામાં તાલીમ પામ્યા હતા અને આવા બધા પ્રસંગોએ તેમની એ તાલીમ ખૂબ કારગત નીવડતી. જિતુભાઇ કાંઈ પહેલેથી એવી તાલીમ પામ્યા નહોતા. રાજનગરમાં આઠ વર્ષ પહેલાં એક વાર હુલ્લડ થઈ ગયું હતું. તે પછી જસવંતભાઈ વીરુભાઈ ને બીજા વ્યાયામ કાર્યકરોએ ભેગા મળી કેટલાક તાલીમ કેન્દ્રો, નાઈટ કૅમ્પ રૂપે, શરૂ કર્યાં હતા. વાતાવરણની ગરમીને લઈને જિતુભાઈ આવા એક કૅમ્પમાં જોડાએલા, ને ત્યાં જસવંતભાઈ તથા બીજા વ્યાયામ કાર્યકરોના હાથ નીચે તાલીમ લીધી. એથી એમને જે અનેક લાભ થયા તેમાં એક એ પણ હતો કે તેમના સ્વભાવ અને શરીરમાં ઘર કરી બેઠેલી 'વાણિયાશાહી'એ રજા લેવા માંડી હતી.

જસવંતભાઈ સાથે ટેલીફોન પર વાતચીત પતાવી જિતુભાઈએ શાંતિનગર સોસાયટીમાં વીરૂભાઈને ફોન કર્યો. પણ સમાચાર મળ્યા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે તેઓ તો બહાર નીકળી ગયા છે અને હવે ક્યાં મળી શકે તે ન કહી શકાય. છતાં એ બાજુથી બીજા જે મિત્રો આવી શકે તેમ હોય તેમને અહીં મોકલવા અંગેની સૂચનાઓ બીજા એક મિત્રને પહોંચાડવા જિતુભાઈએ વ્યવસ્થા કરી.

નાઈટ કૅમ્પવાળા બીજા પણ બે ચાર કાર્યકર્તાઓને જિતુભાઈએ ફોન કરી જોયા, અને જે જે મળ્યા તેમને ચાર ફુવારાના નાકે આવી શાળામાં પોતાને મળવા જણાવ્યું.

તે પતાવી જિતુભાઈએ સારંગ ચોકી પરના પોલીસ થાણે ટેલિફોન કર્યો, અને ત્યાં ફરજ પરના ઈન્સ્પેક્ટરને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી, પોલીસ પાર્ટી સ ચાર ફુવારાના નાકે આવી પહોંચી બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર જણાવી. ઇન્સ્પેક્ટરે પણ સારી રીતે વાત કરી અને જણાવ્યું કે પોતે તે અંગે જરૂરી વિધિ પતાવી આવી પહોંચે છે.

આ દરમિયાન શાળાને. પગી આવી પહોંચ્યો હતો અને જિતુ. ભાઈની સામે ઊભો રહી 'સાબ, 'સા'બ' કહી તેમનું ધ્યાન ખેંચતો હતો. તે શું કહેવા માગે છે તે જિતુભાઈ સમજી ગયા હતા અને તેથી તેને બોલવાની તક આપવાને બદલે પોતે જ સામું પૂછ્યું: '·તુમારે હેડમાસ્ટર સા'બ કે ઘર પર ટેલીફોન હય યા નહિ ?'

'નહિ, સા'બ, હેડમાસ્ટર સા'બ કે ઘર પર તો નહિ હય, લેકિન બાજુ મેં ડાકટર સા'બ કા મકાન પર હય. ઓર વો લોગ હેડમાસ્ટર સા'બ કો ફોન પર બુલાતે હય.'

'વો ડાકટર સા'બ કા નંબર કયા હય—માલૂમ હય ?'

'દેખો સા'બ, વો બારડ પર સબ નંબર લિખખે હય; ઉસમેં ડાકટર રામપ્રસાદ વિયાસ કા નામ પર દેખીએ.'

જિતુભાઈએ એ નંબર શોધી હેડમાસ્તરનો સંપર્ક સાધ્યો. તેમને પરિસ્થિતિની ગંભીરતા તથા તેમની શાળાના મકાનની અગત્ય સમજાવી અને થોડા કલાક માટે તેમની શાળાના મેદાન તથા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેચાર ઓરડાનો ઉપયોગ કરવા દેવાની માગણી કરી. હેડમાસ્તરે શરૂઆતમાં તો જરા હા–ના કરી, પણ પછી તેઓ કબૂલ થયા અને પગીને ફોન દ્વારા જરૂરી સૂચના આપી.

ટેલીફોનનું કામ પતાવી જિતુભાઈ ઓટલે આવ્યા. પેલાં બેભાન બનેલાં બહેન હવે ભાનમાં આવી ગયાં હતાં અને સુશીલાબહેનના જણાવ્યા પ્રમાણે તેમને ખાસ સારવારની જરૂર નહોતી પડી. વળી એ પણ જાણવા મળ્યું કે પેલાં બહેનનું નામ તારાબેન હતું. તેઓ પોતાના પતિની સાથે રોશની જોવા નીકળ્યાં હતાં, પણ આ લત્તામાં આવતાં જ કેટલાક તોફાની લોકોએ ધક્કાધક્કી કરી તેમને છૂટાં પાડી દીધાં હતાં અને તે પછી તે એકલાં પડતાં...

પણ પછીની બધી વાત તો જિતુભાઈ જાણતા હતા.

હવે જિતુભાઈએ ફરીથી બહાર જવાનો વિચાર કર્યો, પણ તેમને થયું કે તેમના બૂટ આવી ગયા હોત તો સારું હતું. હુલ્લડ પછીના નાઈટ કૅમ્પ વખતે તેમણે તથા તાલીમ પામેલા બીજા ઘણા મિત્રોએ ખાસ ઑર્ડર આપી હોલ–બૂટ કરાવ્યા હતા. જેને તળિયે લોખંડી નાળ તથા ઊભા મજબૂત ખીલા જડાવ્યા હતા. બહારની સખત ગિરદીમાં અને તેમાં યે ખાસ કરીને ગુંડા સાથે કામ લેવામાં તે કેટલા ઉપયોગી થઇ પડે છે તે જિતુભાઈ અનુભવથી જાણતા હતા. પણ ખેર અત્યારે તો એ બૂટ વિના પણ ગિરદીમાં ઘૂસવાનું જ હતું.

જિતુભાઈ બહાર આવ્યા. જોયું તો ગિરદી ખ્યાલમાં પણ ન આવે એટલી બધી વધી પડી હતી. આવી ગિરદીમાં બીજું કાંઈ નહિ તો ગૂંગળાઈને બેભાન બનવાના કિસ્સા પણ સંખ્યાબંધ બનવાના. જિતુભાઈને લાગ્યું કે પ્રાથમિક સારવાર અંગે પાકો બંદોબસ્ત કરવાની જરૂર છે. તેઓ તરત જ ટેલીફોન કરવા પાછા ફર્યા. ત્યાં તો અવાજ સંભળાયો; 'જિતુભાઈ!'

પાછા ફરીને જોયું તો બાબુ અને રજની આવી પહોંચ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ એને એકલા જ જોતાં જિતુભાઈથી પુછાઈ ગયું : 'કેમ, એકલા જ ? બીજા બધા ક્યાં છે ?'

'અમે તો તમારા બૂટ આપવા આવ્યા છીએ.'

'અરે, વાહ ! સરસ ! ચાલ, એની જ રાહ જોતો હતો, લાવ.' બાબુએ થેલીમાંથી બૂટ કાઢ્યા. તે પહેરતાં જિતુભાઈએ કહ્યું: 'બાબુ, જાને, અંદર શાળાની ઑફિસ પાસે ટેલીફોન છે. ત્યાં સેંટ જહૉન્સ ઍમ્બ્યુલન્સ એસોસીએશનને ટેલીફોન કર ને કહે કે તેઓ એક સારવાર ટુકડી અહીં મોકલે. અહીંની પરિસ્થિતિ બરોબર સમજાવજે.'

'રજની' બાબુએ કહ્યું, 'તું ટેલીફોન કરવા જા. એટલામાં મારે જિતુભાઈને જસવંતભાઈનો સંદેશો કહેવાનો છે તે હું પતાવું.'

'વારૂ' કહી રજની ઉપડયો.

'તમારો ટેલીફોન આવ્યો કે તરત જ જસવંતભાઈએ મને તમારે ઘેર મોકલ્યો અને કહ્યું કે મારે રજનીને સાથે લેતા જવું અને તમારા બૂટ લઈ તમને પહોંચાડવા. હવે અહીંની વ્યવસ્થાનું કામ રજનીને સોંપી આપણે બે જણાએ બહાર મદદ કરવા જવાનું છે. જસવંતભાઈ અને બીજા બધા તો સીધા જ બહાર પોતાનું કામ શરૂ કરી દેશે.'

થોડીવારે રજની આવ્યો. 'કેમ, પતી ગયું ?' જિતુભાઈએ તેને પૂછ્યું.

'હા, તેમણે જણાવ્યું કે એક ઍમ્બ્યુલન્સ તથા ડૉ. ભરૂચાના હાથ નીચે સારવાર આપનારી એક ટુકડી મોકલીએ છીએ.'

'વારુ, તો જો, તું હવે અહીં રોકાજે. તું પણ સારવારનું કામ જાણે છે, ને પેલાં સુશીલાબેન પણ જાણે છે, એટલે તમે બંને સારવાર અંગેની અહીંની વ્યવસ્થા કરજો. અને દરમ્યાનમાં સોસાયટી બાજુથી કે બીજે કયાંયથી આપણા કોઈ મિત્રો આવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો તેમને કહેજે કે બહા ! તોફાનનીઓ સામે થાય તેટલું કરી છૂટે, અને જેમને સારવારની અથવા આશ્રયની જરૂર હોય તેમને અહીં મોકલી આપે–અરે, હરિપ્રસાદભાઈ, જુઓ, આ ભાઈ રજની મારા મિત્ર છે. તમે તથા સુશીલાબેન એ કહે તે પ્રમાણે એમને મદદ કરજો. તમારે જરા, આજનો દિવસ થોડું કામ કરવું પડશે, ને મોડે સુધી રોકાવું પડશે. જેઓ અહીં સારવાર માટે કે આશ્રય માટે આવે, તેમને બહારની ગિરદી અને તોફાન શાંત ન થાય ત્યાં સુધી જવા ન દેશો. ચાલો, ત્યારે અમે જઈએ છીએ. બાબુ, ચાલ.' અને બાબુને સાથે લઈ જિતુભાઈ બહારની ગિરદીમાં ગુમ થઈ ગયા.

દરમ્યાન, બીજી બાજુથી જસવંતભાઈની ટુકડીએ પણ કામ શરૂ કરી દીધું હતું. જિતુભાઈનો ફોન મળતાં વેંત તેમણે બાબુને રવાના કર્યો. પછી એટલામાં ફરતા બેચાર કુમારોને બોલાવ્યા. એકને સાઈકલ ઉપર શરતપુર મોકલી ત્યાં મોહનભાઈને કહેવડાવ્યું કે જેમ બને તેમ જલદી અખાડાના મોટા વિદ્યાર્થીઓને લઈને ચાર વારાના નાકે આવી પહોંચો. ત્યાં ગિરદીને લીધે જરા તોફાન જેવું યું છે તેમાં કામ કરવાનું છે.

બીજા બે કુમારને તેમણે સાઈકલ પર એ લત્તામ ૮ ચોમેર દોડાવ્યા અને એટલામાં રહેતા અખાડાના મોટા વિદ્યાર્થીઓમાંથી જેટલા મળે તેટલાને પોતાના બૂટ પહેરી, ગજવામાંથી જોખમ કાઢી નાખી, તાબડતોબ અખાડાના મેદાન પર હાજર થવાનું કહેવડાવ્યું.

કેટલાક ફરવા નીકળી ગયા હતા; કેટલાક નીકળવાની તૈયારી કરતા હતા; કેટલાક રસ્તામાં જ મળી ગયા. જે પળ્યા તેમને બધાને ભેગા કરી તેમની ત્રણ ત્રણની ટુકડીઓ પાડી દીધી અને જ્યાં જ્યાં અનિચ્છનીય બનાવો બનતા જણાય ત્યાં ત્યાં અંદર ઘૂસી જઈ મેળવેલી તાલીમનો ઉપયોગ કરવાની સૂચના આપી દીધી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક કાચા અને નાના વિદ્યાર્થીઓને પણ તેમણે સાથે લીધા અને તે દરેકને જણાવ્યું કે તમારે ફરતા રહેવું અને ખાસ મારંમારી ન કરતાં જેઓ ગૂંગળાતા હોય કે જેમને બીજી કોઈ જાતની જરૂર હોય તેમને આજુબાજુના બીજા લોકોની સહાયથી બાજુ પર ખસેડી નવભારત હાઈસ્કૂલમાં પહોંચતા કરવા.

પછી આખી ટુકડીએ જલદ ચાલ શરૂ કરી ને જોતજોતાંમાં તો સૌ ચાર ફુવારાના નાકે આવી પહોંચ્યા. ટુકડીઓ યોજના પ્રમાણે વહેંચાઈ ગઈ. ચોમેર ધાંધાટ ધાંધાટ થઈ રહ્યો હતો. તોફાનીઓના હોકારા અને સ્ત્રીઓની ચીસોથી આઝાદીના ઉત્સવનું વાતાવરણ કલુષિત થઈ ગયું હતું. ચોમેરથી લોકો એટલા હડસેલાઈ રહ્યા હતા કે કોઈ પણ માણસ 'ચાલતું હતું' એમ કહેવું ખોટું જ ગણાય. અને આ હજારો લોકોમાં જે સેંકડો લોકો ગેરવર્તન કરી રહ્યા હતા તેમને કાબૂમાં લઈ જ ન શકાય એમ લાગતું હતું. પણ એવો નિરાશાવાદી ભાવ તો અત્યારે ઘાતક નીવડે તેમ હતો, એટલો કશો લાંબો વિચાર કર્યા વિના જસવંતભાઈની ટુકડીએ ઝંપલાવ્યું.

દરેક ટુકડી ટોળાંની વચ્ચેથી રસ્તો કરી ગુંડાઓથી-પશુઓથી ઘેરાએલી સ્ત્રીઓની મદદે જવા લાગી. સામાન્ય લોકો તો ઈરાદાપૂર્વકની કોઈ રૂકાવટ તેમના માર્ગમાં નહોતા કરતા, પણ ગુંડાઓ તેમને તરત રસ્તો આપવા તૈયાર નહોતા. 'ચાલો ભાઈ, જરા જવા દેજો' એવા નમ્ર ને શાંતિ ભર્યા શબ્દો શાંતરીતે કહેવાની સાથે જ આ બિરાદરો પેલા ગુંડાઓના પગ પર પોતાના બૂટ એવી તો સચોટ રીતે મૂકતા, અને પોતાની મુક્કી, ખભા તથા કોણીનો ઉપયોગ એવી તો નિશ્ચલ રીતે કરતા, કે તેમના નમ્ર વચનની અને આ જલદ કામ કરવાની એ બંને ક્રિયા એક જ માણસ કરી રહ્યો છે એમ તો, પહેલી નજરે ખ્યાલમાં જ ન આવે! અને આવે તો પણ 'વાચા' એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરેલી વિનંતી ' 'કર્મ''ના પ્રભાવે માન્ય રાખવી જ પડતી! કેટલીક જગ્યાએ ' કર્મ'ની સાથે સુસંગત 'વાચા'નો પણ ઉપયોગ કરવાની જરૂર પડતી ને તેવે પ્રસંગે આ ટુકડી તેમ કરતાં પણ ચૂકતી નહિ.

ગિરદીનો ગેરલાભ ઉઠાવનાર ગુંડાઓ જાણતા હતા કે આજે તેમના ચારે બાજુ શિકાર શિકાર જ છે. અને તેથી જ્યારે તેમનો એકાદ શિકાર છિનવી લેવાતો ત્યારે તેની બહુ ચિંતા કર્યા વિના તેઓ શિકાર માટે શોધ—શોધ શા માટે? હલ્લો જ શરૂ કરી દેતા.

પણ થોડી જ વારમાં તેમણે જોયું કે નવા શિકારની સાથે પાનું પાડતાં જૂના દુશ્મનોનો સામનો ફરી સામે જ આવતો. તેઓ હવે પોતાનો પીછો છોડે તેમ નથી એમ જણાતાં તેમને ઉશ્કેરાટ થયો. કમતાકાત અને ઓછી હિંમતવાળા ગુંડાઓએ એ ઉશ્કેરાટને જીભ દ્વારા વ્યક્ત કરી પગ દ્વારા સલામતી શોધી. પણ અનુભવીએ અને તાકાદવાળા ગુંડાઓએ એમ તરત શરણાગતિ ન સ્વીકારી. તેમણે જીભ અને શરીર બન્ને દ્વારા સામો જવાબ આપવા તૈયારી દેખાડી.

આવે વખતે જસવંતભાઈના મિત્રોની કસોટી હતી. પણ એવી કસોટીની કલ્પના પહેલેથી તેમને નહોતી એમ નહોતું. અને એવી કસોટી કેવી રીતે પાર કરી શકાય તેનો ખ્યાલ પણ તેમને હતો જ. એવે પ્રસંગે તેમણે પોતાની વાચા અને કર્મની વચ્ચે અસંગતતાનો ત્યાગ કરી બન્નેને ઉગ્ર બનાવ્યાં, એટલું જ નહિ પણ આજુબાજુના સામાન્ય લોકોની સહાનુભૂતિ અને સહાય મેળવીને તેમને પણ પોતાની સાથે કામે લગાડ્યા. પરિણામે જરા ઝપાઝપી થતી, પણ ગુંડાઓને જોવું જણાતું કે તેમનો સામો પક્ષ હિંમત ને તાકાતમાં પણ તેમનાથી ઊતરતો નથી કે તરત જ જીભ સિવાયની પોતાની બાકીની જાતથી શરણાગતિ સ્વીકારતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરતપુરથી મોહનભાઈની ટુકડી આવી પહોંચી હતી. જિતુભાઈએ જે જે ફોન કરેલા તેના પરિણામે કેટલીક નાની ટુકડીઓ પણ આવી હતી, અને એ બધી જ કામે લાગી હતી. જોકે સમસ્ત મેદનીનો એક સાથે ખ્યાલ કરતાં આ સંખ્યા ઘણી જ નાની હતી, અને તેથી બહારથી જોઈ શકાય તેવું સ્પષ્ટ પરિણામ આવતું નહોતું; પરંતુ આખા ટોળાનો કોઈ સમગ્ર રીતે ને જરા ઝીણી નજરથી ખ્યાલ કરી રહ્યું હોત તો તેને સમજાત કે એટલો ફેર પડ્યો હતો કે પહેલાં ગુંડાઓ જે મન મૂકીને—બેફામરીતે શરમજનક કામ કરી રહ્યા હતા તેના પર એક જાતનો કાબૂ આવ્યો હતો અને હવે તેઓ જરા ખચકાતા હતા અને સમાલીને કામ કરતા હતા. બીજી એક વાત એ પણ તેને સમજાત કે વાતાવરણમાં એક જાતનો ઉશ્કેરાટ શરૂ થવા પામ્યો હતો.

આ ઉશ્કેરાટનાં કાંઈ જ પરિણામ ન આવ્યાં તેમ નહિ. ઉશ્કેરાટનો સૌથી વધારે ભોગ તો થઈ પડ્યો મહેશ. તેણે જેનો પીછો પકડ્યો હતો તે ગુંડો ઊંચો, આડો, અને કાળો—અને ભયંકર રીતે પડછંદ હતો. પોતાના શિકારને એએક વાર છૂટી જતો જોતાં તથા બીજા બેએકને ફસાવવામાં પોતે નિષ્ફળ જતાં તેણે ગાળો અને બીભત્સ ભાષાનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો. મહેશ તેથી જરા ઉશ્કેરાયો, ને સંસ્કારી છતાં કડક ભાષા સાથે પોતાના મજબૂત હાથનો ઉપયોગ તેણે કર્યો. પેલાએ તેથી પોતાના મગજ પરનો કાબૂ ગુમાવ્યો અને અંદરના ગજવામાંથી છરો કાઢ્યો. મહેશે તે જોયો. ઘા ઉગામાતો પણ જોયો. તેણે ઘાને આવવા દીધો, અને જેવો આવ્યો કે તરત જ પોતાના તાલીમી શરીર વડે એવી તો ચપળતાપૂર્વક વળાંક લીધો કે ઘા નકામો ગયો, એટલું જ નહિ, પણ ઘા કરનાર, મહેશની પકડમાં આવી પડ્યો! પણ ગુંડો એકલો નહોતો. તેના કોઈ સાથીદારે ચપ્પા વડે મહેશ પર હલ્લો કર્યો. મહેશની સાથે રમણ હતો, તેણે છેલ્લી ઘડીએ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડતો ઘા જોયો. તે વચમાં પડ્યો તો ય ઘા મહેશની પીઠમાં પેઠો; અલબત્ત રમણના પ્રયત્નના પરિણામે ઘા પ્રાણઘાતક ના થયો.

આનાથી ઊલટો બનાવ બીજે બન્યો. સુરેન્દ્ર એક ગુંડાનો સામનો કર્યો. ગુંડાએ છરી કાઢી. પણ સુરેન્દ્ર કાંઈ કરે તે પહેલા ગુંડાની પાછળથી કોઈ અજાણ્યા માણસે એકદમ ઉશ્કેરાઈને ગુંડાની છરી પડાવી લીધી અને છરી સાથે રુદ્ર નૃત્ય શરૂ કરી દીધું. એમાં છરીનો માલિક તો સખત ઘાયલ થયો જ, ને જો તેના સાથીદારો તેને લઈ નાસવા માંડ્યા ન હોત તો તો કદાચ ત્યાંજ તેની લાશ પડત. ઉપરાંત બીજા પણ બેચાર ગુંડાએ છરીનો ભોગ થઈ પડ્યા તે દરમિયાન સુરેન્દ્રે છરીનો કબજો લઈ પેલું રુદ્ર નૃત્ય અટકાવ્યું.

આ બધાંના પરિણામે વાતાવરણ ઠીક ઠીક ગરમ થઈ ગયું અને જરા નાસભાગ શરૂ થઈ; પણ એક વાત તો થઈ જ કે સ્ત્રીઓની છેડતી લગભગ અટકી ગઈ હતી.

જસવંતભાઈ ચારે બાજુ નજર રાખી રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે મામલો હવે એ હદે પહોંચી ગયો છે કે તેને બીજે વળાંક આપવામાં નહિ આવે તો બીજી રીતે અનિચ્છનીય પરિણામ આવશે એટલે તરત તેમણે, અગાઉથી વિચારી રાખ્યા મુજબ પોતાની સિસોટી વગાડી. અખાડાની ટોળી એનો અર્થ જાણતી જ હતી. તેમણે સામનો કરવાનું પોતાનું કામ આટોપવા માંડ્યું.

પરંતુ સાથોસાથ સિસોટીની બીજી પણ અસર થઈ. કોઈએ બૂમ પાડી: 'પોલીસ આવે છે, પોલીસ આવે છે!' અને વાત ખોટી પણ નહોતી. જિતુભાઈએ કરેલા ફોન પરથી તથા બીજી રીતે પણ પોલીસને બાતમી મળી જ હતી, એટલે અખાડી ટોળીના જેટલી જલદી તો નહિ, છતાં ઠીકઠીક ઝડપે પોલીસ આવી પહોંચી હતી અને ચાર ફુવારાના નાકે ભેગા થવા માટે બાજુના રસ્તેથી તેમની લોરીઓ આવીઆવીને ખાખી કપડાંવાળાઓ તેમાંથી ઊતરવા માંડ્યા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુંડાઓએ હવે પોતાની સલામતી ખાતર ચલતી જ પકડી. લોકોએ પણ બીકના માર્યા નાસભાગ શરૂ કરી; પણ કેટલી વિરાટ મેદની! એમ તે બધા કેમ નાસી શકે? કેટલાયે પડવા માંડયા, વાતાવરણ ચીસાચીસથી ભરાઈ ગયું.

જસવંતભાઈ જિતુભાઈની ટોળીઓએ હવે રસ્તામાં પડતા લોકોને સહાય કરવા માંડી. અને જો કે થોડો વખત તો લાગ્યો, પણ ધીમેધીમે વ્યવસ્થા થવા માંડી ને બધું થાળે પડવા લાગ્યું.

બીજી બાજુ નવભારત શાળાનું દૃશ્ય પણ ખરું થયું હતું. આખું ચોગાન મોટા ભાગની સ્ત્રીઓ અને થોડા ભાગના તેમની સાથેના પુરુષોથી ભરાઈ ગયું હતું. એક મોટા ઓરડામાં ઇસ્પિતાલ ખડી થઈ ગઈ હતી. પાટલી રૂપી પલંગ ઉપર બેભાન બહેનોને હજી સારવાર અપાતી હતી.

શાંતિ અને વ્યવસ્થા થતાં બધાએ ધીમેધીમે ચાલવા માંડ્યું. અર્ધોએક કલાકમાં તો મોટા ભાગનાં સ્ત્રી-પુરુષો ચાલ્યાં ગયાં. બાકીનાઓને કાં તો હજી આરામની જરૂર હતી, કાં તો સંગાથની. તેની વ્યવસ્થા પણ આ ટુકડીએ કરી આપી અને બીજા અર્ધા કલાકમાં તો બધું જ પતી ગયું.

જસવંતભાઈ અને જિતુભાઈએ હવે બધા મિત્રોને ભેગા કર્યા. પોતાનામાંથી પણ કેટલાકને વધારે ઓછી ઈજા થઈ હતી. જસવંતભાઈએ તે દરેકની તપાસ કરી અને બધાને બરાબર સારવાર મળી ગઈ છે કે નહિ તે જોયું. તે દરમિયાન જિતુભાઈએ શાળાના હેડમાસ્તરને ફરીથી ફોન કરી તેમનો આભાર માન્યો. હરિપ્રસાદ તથા ડૉ. ભરુચાને મળી તેમની સાથે પણ શિષ્ટાચાર પતાવ્યો અને પછી આખી ટુકડીએ ચાલવા માંડ્યું.

નાનો દિલીપ ક્યારનો અકળાયા કરતો હતો. છેવટે તેણે શરૂ કર્યું: 'શું તોફાન! બાપરે! અને આપણા લોકો યે કેવા બીકણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે। એક ભાઈ તો પોતાની બહેનને એકલી મૂકીને નાસી ગયા તે મે નજરોનજર જોયું '

'આપણે એવા બાયલા છીએ, તાકાત અને હિંમત વિનાના છીએ,' જસવંતભાઈએ જવાબ આપ્યો,—'એટલે જ ગુંડાઓ પોતાનું કામ કરી શકે છે અને બેફામ બનતા જાય છે.'

'આ ગુંડાઓ' જિતુભાઈ બોલ્યા, 'એ ખરેખર આપણું કલંક છે એ કલંક દૂર થાય અને ભારતમાતા શુભ્ર જ્યોત્સ્ના જેવી પ્રકાશમાન બને એ દિવસ ક્યારે આવશે ?—'

અને એ સાથે જ રજનીએ પોતાના સુમધુર અવાજે શરુ કર્યું :

'શુભ્ર જ્યોત્સ્ના પુલકિતયામિનિમ્
ફુલ્લકુસુમિત, દ્રુમદલ શોભિનિમ્
સુહાસિનીમ, સુમધુર ભાષિણીમ્,
સુખદામ્...વરદામ...માતરમ....' +

—વાસુદેવ ભટ્ટ

સ્વાધ્યાય

૧. આ વાર્તામાં શું ઘટના બને છે ?

૨. ૧૫ મી ઑગસ્ટની ઉજવણીનું વર્ણન. તમારા શબ્દોમાં કરો.

૩. જિતુભાઈ વિશે તમે શું ધારો છો ? એમનું ચારિત્ર-લેખન તમારા શબ્દોમાં કરો.

+ 'કુમાર'માંથી (જુલાઈ ૧૯૫૦)

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેણુાંની મારેલી

થનગનતી યુવાનીમાં લાડુ સાસરે આવી. તેના શ્યામ ઘાટીલા મુખમંડળમાં શોભતી તારા સરખી ચમકતી આંખોના ચમકાર ભૂખ્યાની ભૂખ ભુલાવે તેવા હતા. તેને ભર્યે બેડે છુટ્ટા હાથે ચાલી આવતી જોવી એ ખરેખર આંખોને લહાવો લેવા જેવું હતું. ઘણી વાર ગામના યુવાનો દિયરવટાનો લાભ લેવા કહેતા: 'ભાભી! ચકલી પાણી પીએ.' લાડુ જવાબ આપતી 'ભલે પીએ. મનેખના મોઢાં કરતાં એની ચાંચ કંઈ હીણી નથી.' કોઈ કહેતા; 'જુઓ જુઓ ભાભી! પેલી...આભલામાં સમડી સાપ લઈ ઊડે...' લાડુ ઠંડો ડામ દેતી: 'એ તો તમારે ધડો લેવા જેવું છે. સાપની પેઠે તમે કોઈ સમડીના હાથે ફીંદાઈ ન જાઓ.' જુવાનો પાછળ નિશ્વાસ નાખી કહેતા: 'દોસ્ત! રાંકને હાથે રતન પડ્યું છે હોં!'

લાડુનો પતિ મનોર ભલો ભોળો હતો. એ ભલો એનું કામ ભલું. ના મળે કાંઈ ઠઠ્ઠામશ્કરી, કે ના મળે કંઈ રસિક વાત, કે ના મળે યુવાનીના થનગનાટ. પણ લાડુના આવ્યા કેડે તેના ઝરતા હાસ્યે તેને શિખડાવ્યું કે દુનિયામાં કામ સિવાય બીજું પણ છે.

લાડુને સાસરે આવ્યે માંડ એકાદ માસ થયો હશે તેવામાં તેનો કિશોર અવસ્થામાં મહાલતો દિયેર નાથો માંદો પડ્યો, અને જાણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

માતાના પ્રેમને ભુલાવે તેવી ભાભીની માયા–મમતા છોડી આ દુનિયામાંથી ઝટ જવું ના ગમતું હોય તેમ એકાદ માસ સુધી ખાટલામાં તડફડાટ કરી ‘ ભાભી...ભાભી...’ કરતો મૃત્યુ પામ્યો.

પરાયા ઘરની ચિંતા કરનાર લોકોએ કહ્યું: ‘લાડુડી હીણા પગોની નીકળી !’

એક વાર એક ડોસાએ તો મનોરને વાત પણ કરી: ‘મનોરિયા ! માન ન માન પણ નાથિયાને તારી વઉનાં પગલાં નડ્યાં, હોં ! નહિ તો નખમાંય રોગ...’

‘ રેવા દો હવે, તમારા ડાયલાના જનમ વેળાએ મારી કાકી મરી ગ્યાં ત્યારે ય લોક તો એમ કે’તું’તું. પણ એ તો કાંઈ એવા પગનો ન નીકળ્યો. ઊલટું એના જનમ કેડે તમારી દશા સુધરી, લોકેય જ્યાં ત્યાં બેઠા ગોળા ગબડાવે છે. મરતક લોક છે તે મરીયે જાય !’ મનોરે મોં ચઢાવી કહ્યું.

બંધવાની બેલડી તૂટતાં અને દિયરના ઓરતા અધૂરા રહેતાં ધણીધણિયાણીનાં હાસ્ય તુરત તો ઊડી ગયાં. પણ સમયના વહેણે આસ્તે આસ્તે એ ખાધા પૂરી દીધા.

લાડુને સાસરે આવ્યા કેડે સાઠ સિતેર પૂર્ણિમાઓ ઊગી અને આથમી છતાં તે નિઃસંતાન હતી. તે પાડોશીનાં કે સગાંવહાલાંનાં છોકરાંને કોઈ વાર હર્ષઘેલી થઈ રમાડતી તો કોઈ વાર છંછેડાઈ કાઢી મૂકતી; કોઈ વાર વગર માગ્યે ખાવાનું આપતી તો કોઇ વાર માગવા છતાંય ધુત્કારી કાઢતી; કોઇ વાર તેમને બચીઓ કરી મૂંઝવી નાખતી તો કોઈ વાર એકલી એકલી ડબ ડબ આંસુ સારતી. મનોર આ બધી અકથ્ય મૂંઝવણ પારખતાં ઘણી વાર કહેતો: ‘અરે ગાંડી, આપણે તે વળી શી ગાદી ખાલી પડી જવાની છે; એટલી જંજાળ ઓછી.’ લાડુ વધારે મૂંઝાતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરુષ બિચારો શું જાણે કે ગાદી વારસ કરતાં ખોળાના ખૂંદનારની કિંમત નિઃસંતાન માતાને મન કેટલા ગણી વધારે છે?

લાડુની ચાલી જતી યુવાની પાછળ અધૂરી રહેતી આશાવાળાઓ મહેણાં મારી સંતાનની ઝંખનાથી કોચાતાં લાડુના હૈયા પર નમક છાંટતા.

એક વાર લાડુ ચોપાડમાં બેઠી બેઠી દળણું સાફ કરતી હતી. મોં પર આથમતા સૂર્યનાં ગુલાબી તેજ પથરાયાં હતાં. તેવામાં એક બેત્રણ વર્ષનો છોકરો રમતો રમતો આવી ચઢ્યો અને તેના ખભા પર ઝૂકી મોં આગળ મોં લઈ જઈ બોલ્યો : 'કાચી! મને પતાઉં......'

'પતાસું તો થઈ યું બેટા! લે હેંડ ગોળ આલુ.' છોકરાને અવળે હાથે ખોળામાં લઇ બોલી અને પાંચસાત બચીઓ કરી મૂંઝવી નાખતાં ઊઠી, તેડીને બારણા તરફ વળે છે ત્યાં પાછળથી કોઈએ બાળકને ઝૂંટવી લીધો..

'મારું પીટ્યું મરતાં મરતાં તો માંડ જીવ્યું: તો ય પાછું માઓની સોડમાં ઘલાય છે. લે ગોળ...ખા...!' કહેતાં એણે બેત્રણ ધબ્બા લગાવ્યા અને બાવડું ઝાલી ઢસેડતાં ઢસેડતાં બબડવા લાગી, 'મોટી બેટા કે'નારીનાં ડાંચા ન દીઠાં હોય તો! રાંડ...ડ એંણાં પગલાંની આવી છે ત્યારથી આખા ગામને મૂળે ઊતરી છે!' અને બાજુના ઘરની ચોપાડમાં છોકરાને પછડતો મૂકી બરાડી, 'ખબરદાર જો એને બાયણે ફરી પગ મૂક્યો છે તો! પગ જ કાપી નાખીશ, હાં...!'

'તે ઘરમાં ઘાલી રાખ ને? આંઈ કુણ તારાં છોકરાને રમાડવા નવરું ય છે!' લાડુ ઊકળી.

'તારે એક તો ભાળ, એક તો? મારા બાપની વઉ! જુવાન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોધ જેવા દિયરનો ભોગ લીધો ને પાછાં બોલે છે એ જુઓ ને બોલે છે એ...વંશની વેલો વધારવા આવ્યાં છે તે' પાડોસણ વીફરી.

'ગામનાંને પૂછ, ગામનાંને! તારો વડસસરો કુણ હતો? આંગળિયાટ લાવીને વંશ રાખ્યો છે એ ભૂલી ગઈ:' લાડુ પણ વાયરે ચઢી.

ગામલોક ટોળે મળ્યાં. લડાઈ બૈરામાંની ભાયડામાં પેઠી અને શબ્દોમાંથી લાકડીએ ઊતરે ત્યાં સુધી વધી પડતાં લોકોએ લઢનારાંને સૌ સૌના ઘરમાં ઘાલ્યાં. પાડોશણનો બબડાટ અરધી રાત સુધી ચાલ્યા કર્યો. લાડુ મોં ઓઢી પોતાના તકદીરને રોવા બેઠી.

અને ત્યાર પછી લાડુએ મનોર આગળ રઢ લીધી. 'બસ ગમે તેમ પણ તમે બીજું બૈરું કરો.'

'અરે ગાંડી, હાથે કરી શોક્યનું સાલ વોરે છે? ને હજુ ઘડપણને તો વાર છે. પેલા લાલા ડોસાને એય જણ છેક વનમાં પેઠાં ત્યારે કાળિયો અવતર્યો'તો.' મનોરે લાડુની આશાના કરમાતા વેલા પર પાણી છાંટયું.

ત્યાર પછી ગરોડા પાસે ગ્રહ ટાઢા પડાવ્યા, બ્રાહ્મણો પાસે જપ કરાવ્યાં, ભૂવા પાસે કડાકટ કરાવી તથા જાતજાતની બાધાઓ પણ લીધી અને કોટે તથા હાથે તાવીજ પણ બાંધ્યાં પણ કોઈ ઈલાજ ના ફળ્યો.

તેવામાં એક સમયે, ગામને ગોંદરે અમદાવાદ નોકરી કરતા એક જુવાનને વળાવવા સગાંવહાલાં ટોળે મળ્યાં હતાં.

'બેટા નીકળો હવે, શકુન સારા થાય છે:' માતાએ સામેથી ગાય આવતી જોઈ કહ્યું.

જુવાન ચાલ્યો. પણ ગાય વાડ ખોતરવા વળેલી અને બાજુના નેળિયામાંથી મનોર તથા લાડુને આવતાં જોઈ ડોસી બોલી પડ્યાં: 'ભાઈ! જરા પાણી પીઓ. ઊભા રો'. અને પુત્ર આગળ જઈ લોટો ધર્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મનોર તથા લાડુ આ બધાં બહાનાં પાછળનો અર્થ સમજી ગયાં. એઉનાં મોં ઊતરી ગયાં. ફળીમાં વળતાં પીઠ પર ડોસીના શબ્દ અથડાયા : 'કોણ જાણે મારાં પીટયાં કયાં ઢૂંકી રે'છે !' મનોરની જીભ મરચાં વેરવા સળવળી પણ પરદેશ જનારને કકળાટ કરી અપશુકન થવાની બીકે ચુપ રહ્યો.

લાડુને આજના આ મૂંગા તિરસ્કારે બાળી મૂકી. તેણે પોતાની જાત કરતાં પુરુષને કેડકેટલું વેઠવું પડતું હશે તેની ગણતરી ગણી. તેણે વિચાર્યું 'જેને હજારો માણસોમાં હજાર વખત હજાર જગ્યાએ બેસવું ઊઠવું જવું આવવું પડે તેની શી દશા થતી હશે ?' અને મનોરનું આજનું વિલાઈ ગયેલું મુખ યાદ કરવા વળી, બસ, ગમે તેમ થાય. એ માને કે ન માને, મારે તો બીજું બૈરું કરાવવું જ.' લાડુએ રાતના ખાટલામાં પડયેપડયે આવો નિર્ણય ઘડયો.

અને ત્યાર પછી પંદર ગાઉને છેટે એક ગામમાં પોતાના વગની થોડા સમય પર રાંડેલી જુવાન બાઈ માટે તેણે પ્રયત્નો પણ આદર્યા. લાડુનો સરળ સ્વભાવ જોઈ તે જુવાન બાઈના માબાપે પણ કબૂલ્યું.

મનોરે આ વાત જાણી. તેણે વિચાર કર્યો. 'એક તો મહેણાં ટળશે. વળી ચાલ્યા આવતા ઘડપણને પણ આંધળાની લાકડી જોઈ શે જ ને ? અને વંશનો વેલો પણ રે'શે.' અને છેવટે નાતરું કર્યું.

નવી આવી. થોડા સમયમાં લાડુના સ્નેહે તેને પિયર ભુલાવી દીધું; પારકાં પોતાનાં લાગ્યાં.

લોકોને 'એક જ વળગણીએ હોય તો શોકયોનાં સાલ્લા પણ ઢેલ' એ કહેવત ખોટી પડે તે ના ગમ્યું. આડોશણ પાડોશણે નવીના સરળ સ્વભાવને સમજાવવા માંડયો. 'જો, તું તો ભોળી છે. લાડુ ખાવાપીવાનું કરે ને તારે માથે વાસીદું પાણી કેમ કેમ ? ઘરની ધણિયાણી એ એકલી છે ? એનાં પિયરિયાં આવે તો કોઠલામાંથી હાથે લઈને ખાય ને તારાં પિયરિયાંને તો એ આપે ત્યારે જ ને ? ને મનોર એને પૂછયા વગર ડગલું ય ભરે છે ? કોઈ દન તને જરા સરખું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ય પૂછે છે? ઓહ, તું નહિ બોલે તો માથે છાણાં થાપશે, છાણાં! અમારે તો શું? અમે તો તારાં સવારથ સારું કહીએ છીએ. પરભાર્યું કો'ક જુએ તો કે'શે કે વાસીદણુ રાખી છે કે શું?...તારી સોક્ય તો મીંઢી છે, મીંઢી. જોતી નથી મીઠું મીઠું બોલીને તને કેવી વેગળી રાખી છે?...એ તો એમ ત્યારે!...'

અને આવી આવી ચેતવણીથી નવી ચેતવા લાગી. તેને લાડુના સ્નેહ પાછળ પોતાને ગાંડી કરી રાખવાની, ધણીથી તથા વહેવારથી અળગી રાખવાની ઝાળ દેખાવા માંડી. કોઈ વાર ત્રણ જણ સાથે બેઠાં હોય અને મનોર લાડુ સાથે વાત કરે તે તેને ખૂંચવા માંડ્યું. મનોર લાડુ સાથે હસતાં હસતાં પોતા તરફ જોઈ હસે તો તેમાં તે હાસ્યમાં તેને એંઠવાડો દેખાવા માંડ્યો. અને આમ લોકોએ નવીના મગજમાં રેડેલા કાળા રંગથી રંગાયેલી બુદ્ધિવાળા કાચે બધું ય કાળું-અવળું દેખાવા માંડ્યું. પહેલી દૃષ્ટિએ પોતાનાં લાગેલાં પારકાં લાગ્યાં. તે સહેજ સહેજમાં છેડાવા માંડી. લાડુ તેના મનને ગમતું કરી આપી તેને સંતોષવા પ્રયત્ન કરવા માંડી. વળી નવીને ભારેપગે જોઈ આનંદની મારી તે ઘણી વાર આખા ઘરનું કામ પણ એકલી કરી નાખતી.

એક દિવસ લાડુ ખેતરમાં ગઈ હતી તેવામાં નવીએ મનોર આગળ ફરિયાદ કરી: 'લાડુબૂન જ્યાં હોય ત્યાં કે'તા ફરે છે કે એ તો છોકરા જણવા આવી છે.'

મનોરે તે ન માન્યું ત્યારે તેણે, ફલાણી કે'તી'તી, ઢીકણી કે'તી'તી, એ બધાં શું ખોટાં?' કહી રોકકળ માંડી.

કદાચ નવીની પજવણીથી કે'તી ય હોય એમ ધારી મનોરે લાડુને ઘેર આવતા ઠપકો દીધો.

લાડુને આ ખોટા તહોમતથી રીસ ચઢી અને તેણે નવીને ઊધડી લીધી, 'આવાં સાચાંજુઠાં કરવા હું તને નથી લાવી, હો. રે'વું હોય તો ધાટસર......'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તે તમે મને લાવ્યાં છો? લાવનાર તો એ આ બેઠા હોવે.' નવીએ મનોર તરફ હાથ લંબાવતાં રીસથી કહ્યું.

'એ તો મેં પગ ન માંડયાં હોત તો લાવી'ર્યાં'તા.' લાડુએ કહ્યું.

'સાંભળો આ તમારાં વાલેશરી?' નવીએ મોં બગાડી મનોરને કહ્યું.

'પણ હું જ તને ન લાવ્યો હોત તો? ધણી તો તું કે હું? નીકળ મારા ઘરમાંથી; મોટી પગ માંડવાવાળી ન જોઈ હોય તો.' મનોર ધણીપણા પર ઘા પાડતાં છંછેડાયો.

'એ વગર બીજું શું થવાનું છે?' લાડુ પણ છંછેડાઈ.

'હાય હાયરે બાપ! આ બૈરી શું બોલે છે?' ઘરનાં નેવાં આગળથી કોઈ બોલ્યું.

'એ તો એમનાં લાડુ...' નવી બોલવા ગઈ.

મનોર ભાન ભૂલ્યો. તે સડપ દઈ ઊઠયો. પાસે ઊભેલી નવીને 'જાને હવે તું ય જતી હોય તો અહીંથી!' કહી ધક્કો માર્યો અને લાડુને હડસેલો મારતાં બોલ્યો: 'અમારાથી તો કાંઈ થવાનું નથી. જાઓ જેનાથી થાય એવું હોય ત્યાં.'

લાડુ ધડીંબ દઈ ભોંય જતી પછડાઈ.

'બસ નીકળ! તારું મોઢું નથી જોવું. તું આવી ત્યારથી મારું ભાગતું હેંડ્યું છે. જો ફરીથી મારા ઘરમાં ભાળી તો જીવતી નહિ મૂકું, હા!...' કહી મનોર ગામમાં ચાલ્યો ગયો.

ખરે બપોરે લાડુ પિયરને પંથે પડી—રોતી કકળતી.

ભાભીએ લાડુને ઠંડો આવકાર દીધો અને વાત જાણતાં શિખામણ દીધી: 'હોય, એમ બૂન! એ તો આદમી છે તે કે' આપણો બૈરાં મનેખનો અવતાર; એમ ખોટું લગાડે ક્યાં દન વળે?'

ભાઈએ પણ તેવી જ શિખામણ દેતાં કહ્યું: 'આમે ય આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે ત્યારે તારી ભાભીની સુવાવડ કરીને જજે. સાત નવાઈની દીકરી હોય પણ એ તો સાસરે શોભે.'

લાડુને પણ શિખામણ વ્યાજબી લાગી. પોતે ચાલી આવી તે ઠીક ન કર્યું એમ પણ થયું. પણ હવે તો તેડા વગર ભોંયની પડેલી થઈને તો ન જ જવું તેવો નિર્ણય કર્યો.

જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ તે મૂંઝાતી ગઈ. સાસરીનું કોઈ માણસ ગામમાં આવેલું સાંભળે તો તે ત્યાં દોડી જતી અને આડકતરી રીતે ઘરના—મનોરના સમાચાર પૂછતી.

મનોરને પણ પાછળથી થોડોક પસ્તાવો થયો. નવીના કંકાસથી કંટાળીને લાડુના સહચારના દિવસ ઘણી વાર સાંભરતા; પણ જ્યાં છેલ્લો પ્રસંગ યાદ આવતો ત્યાં તે છેડાઈ પડતાં બબડતો : 'સોનાની કટારી હોય એટલે કાંઈ પેટમાં તો ન જ સરાય !'

ભાભીએ પુત્રને જન્મ આપ્યો, અને મહિના માસમાં તો ઘરકામ પાછું માથે ઉપાડી લીધું, લાડુ ભત્રીજાને રમાડવામાંથી ઊંચી જ નહોતી આવતી. ભાભીને ઘણી વાર તેના ભૂખ્યા પ્રેમનો ધ્રાસકો પડતો, અને છણકો કરી છોકરાને લઈ લેતાં કહેતી : ' લાવો, ખૂન ! તમે તો બાપડાને અકળાવી નાખ્યો. ' લાડુ ભાભીના શબ્દ કરતાં આંખોમાં સંતાયલો તિરસ્કાર વાંચી છૂપો નિશ્વાસ નાખી બાળકને આપી દેતી, અને અળગી થઈ આંખો નિતારી આવતી.

આસ્તે આસ્તે લાડુને ભાભીના વર્તનથી અને ભાઈની બેદરકારીથી જે ઘરમાં પોતે જન્મી હતી અને પંદર સત્તર વર્ષ સુધી પોતાનું માન્યું હતું તે પરાયું લાગવા માંડ્યું. બે માણસના પેટિયા જેટલી મહેનત કરવા છતાં ય, ન ચાલે પેટ ભરવા બેસતી ત્યારે તેને ગળે ડચૂરો બાઝતો.

એક દિવસ બાળકે લાડુનો સાલ્લો બગાડ્યો, તેથી તેણે બીજો ન હોવાથી ભાભીનો નવો સાલ્લો પહેર્યો. ભાભીએ ઘાસનો ભારો નાખતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લાડુના અંગ પર સાલ્લો જોતાં કહ્યું: 'લાડુબૂન! નવો સાલ્લો પહેરવાના કોડ હોય તો કો' તમારા ભાઈને કે લાવી આપે. આ તો મારા પિયરનો છે.'

'એ તો તીતાએ બગાડયો એટલે મેં પહેર્યો. હમણાં મારો સાલ્લો સુકાઈ જાય એટલે કાઢી આપું છું. પિયરનો હોય કે અહીંનો હોય, આરે થોડો બથાવી પાડવો છે?' લાડુના છેલ્લા શબ્દ આંસુથી રંગાયલા હતા.

'ઓહોહોહો! તે એમાં રૂવો છો શાનાં? તમે તો ખરાં છો તો! એમ પોપળિયાં કરીને લજવી મારવાની વાત જવા દેજો. એમ આંય કોઈ બી જવાનું નથી હો.' ભાભીએ છછેડાતાં કહ્યું.

'તે તમને બિવડાવવાનું કુણ કે' છે?' આંસુ છૂપાવતાં લાડુએ કહ્યું.

'ત્યારે બીજું શું? મેં તમને શા ઝટકા માર્યા તે તાગાં કરો છો? આવું કરવું હોય તો વેળાસર તમારે ઘેર જાઓ.'

'હું કાંઈ પારકાં ઘરમાં નથી. આ ય મારા બાપનું ઘર છે.' લાડુએ ટટાર થતાં કહ્યું.

'બાપ તો મેલી ગ્યા'તા ચૂલામાંની ઊડતી. આ ઘરનું ખોખું એકલું છે તે ભરો બચકાં. ઓહોહો! શું બાઈનો જીભડો લાંબો છે?'

એટલામાં લાડુનો ભાઈ આખી ફળીમાં પથરાતા પત્નીના શબ્દઅંગારથી દાઝતો ઘરમાં પેસતાં બોલ્યો: 'રાં– તારી ટૂંકી જીભ છે તે હું જાણું છું. છાની મર, બાપડીને બે મહિનાથી ઊભી ને ઊભી સૂકવી મારી!'

'બાપડી! બાપડીનો તો નવ ખંડમાં ડંકો વાગી ગયો છે. બૂનના પરાક્રમ કોઈ ન જાણતું હોય ત્યારે ને? બાપડા ગાયના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દાંત જેવા મનોરે અમથી નથી કાઢી મેલી. સારાં પગલાંની ભૂત હોત ને ઉપરાળું...

'કહું છું છાની મર, છાની મર, તો ય ? છો રહી એણા પગની, તું નીકળને અહીંથી !' પતિએ બેત્રણ લપડાક સાથે ધક્કો મારતાં કહ્યું.

'જાય છે મારે તો ભૂત ભાઈ,' પત્ની બારણામાં બેસી પડતાં બોલી.

'કેવીક નથી જતી જોઉં ?' કહી પતિએ તેને ખેંચવા માંડી. એટલામાં લાડુ તથા એક પાડોશણે તેને છોડાવી અને ભાઈને ગામમાં ધકેલ્યો.

ભાભીએ ઘૂમટો તાણી વિલાપ આદર્યા : 'મા બાપા ! તમારું નખ્ખોદ જજો તે મને વાડોમાં નાખી...રાં...નું મૂળ જજો તે મારું ચાલતું ઘર ભાંગ્યું ! ઓ...'

લાડુ આ ઊભા ને ઊભા બાળી મૂકે તેવા વિલાપમેંણાંથી તથા કંકાસથી છાનીમાની રડી. ભાઈની સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી દશા જોઈ તેને પોતાની જાતનો કાંટો દૂર કરવાનું મન થયું. બીજો વિચાર સાસરે–પોતાને ત્યાં જવાનો થયો પણ ભાભીના માથાની શોકય સાંભરી. સાથે મનોર સાંભર્યો. તેણે મનોર સાથેના જીવનટીપણાને ઉકેલ્યું અને આખરે કોઈ બા'નું મળતાં ઘેર જવાનો નિર્ણય કર્યો.

નાતના એક બે આગેવાનોએ લાડુને વાટેઘાટે સલાહ આપી : 'લાડુ ! અમથાં લોહીનાં શેકણાં કર્યા વગર કોઈ બીજુ ઘર–વર ખોળી કાઢ ને ! અમે તને નાત તરફથી તો ઊની આંચ નહિ આવવા દઈએ.'

લાડુએ વિચાર કર્યો. પોતાનાં પગલાં ય એનાં એ અને દુનિયાના મુઢાં ય એનાં એ ! ઘર બદલે વર બદલે છતાં ય પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાત જ જ્યાં બેવફા છે પછી કામનું શું ? અને મનોરની મૂર્તિ ખડી કરતાં તેને થયું, આદમી છે તે હોય ! બાકી એવો આદમી બીજો નહિ મળે. અને જવાબ આપ્યો ; 'ના મારે તો એવું કાંઈ નથી કરવું.'

'એ તો તું જાણે. બાકી તારું બે ય પાનું દુઃખ દીઠું ન જતાં અમે તો તને કહ્યું.' લાડુમાં કંઈ તંત ન જોતાં પેલા આગેવાનોએ રસ્તો માપતાં કહ્યું.

લાડુની ભોજાઈ ત્યાર પછી તો ઘરમાં મોંનો તંબૂરો ચઢા· વીને જ ફરતી; ભાઈ પણ કંટાળેલે ચહેરે ફરતો. લાડુ આ બધું સમજતી હતી. તેણે પ્રભુ પાસે હાથ જોડી અને આંસુનો અભિ· ષેક કરી મૃત્યુ માગ્યું પણ માગનારની ગરજ ઉપર અંકાતી ચીજની કિંમત મોંઘી હોય છે, તેની તેને કદાચ ખબર નહિ હોય !

એવામાં એક દિવસ લાડુએ સાંભળ્યું કે નવીને આઠ દિવસ પર પુત્ર જન્મ્યો છે, લાડુને બહાનું જડયું. સાથે સાથે જે સ્વપ્ન માટે તેણે પોતાના પગ પર પથ્થર માર્યો તે સ્વપ્ન ફળીભૂત થયેલું જોતાં ખુશ ખુશ થઈ. તેણે ભોજાઈની વિદાય લીધી અને ભાઈ સાથે પાંચશેરી બંધાયલે પગે અને ભારે હૈયે ચાલી નીકળી. રસ્તામાં તેને થયું, નવીનો છોકરો એ મારો થોડો ? પણ જ્યાં હોય ત્યાં ગોઠવાઈ જતાં મને કહ્યું : 'એમનો છે એ મારો જ છે ને ?' તેણે હવેથી પોતાના મોંઢામાં ડૂચો મારી દેવાનો અને ઊંધી મૂંડીએ કામ કરી નવીના કકળાટનું બારું બંધ કરી દઈ પતિને ખુશ ખુશ રાખવાનો નિર્ણય કર્યો.

જેમ જેમ ગામની સીમ આવતી ગઈ તેમ તેમ લાડુના પગે ભાર વધતો ગયો. એટલામાં ખેતરમાં કામ કરતી એક બાઇ જોતાં લાડુએ ઘરના તથા પુત્રના સમાચાર પૂછ્યા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'છોકરો છે તો રૂપાળો, બૂન ! જો...ભગવાન જિવાડે તો,' પેલી બાઈએ જરા ખચકાતાં કહ્યું.

'કેમ ?' લાડુએ મોં ઉપરથી ઊડી જતા રંગે પૂછ્યું.

'જન્મ્યો ત્યારનો જ હાખળવીખળ છે.' તે બાઈએ કહ્યું.

લાડુએ આગળ ચાલ્યા જતા ભાઈનું છેટું પડતું જોઈ ચાલવા માંડયું. પગમાં પાણી વળતાં હતાં: હૈયાની ગતિ ડામાડોળ હતી.

ચોપડામાં ખાટલા પર બેઠા બેઠા હુક્કો પીતા મનોરે દૂરથી ભાઈ બેનને આવતાં દીઠાં. લાડુના શરીરનાં હાડકાં નીકળેલાં જોઈ તેને તેની દયા આવી. ઘરમાં પાછી ભવાઈ શરૂ થશે એ બીક ચકલીની માફક ફડકારો મારી ગઇ. બેઉને સરખાવતાં નવી કરતાં લાડુ સાથે જીવન ગાળવાનું રળિયામણું લાગ્યું. પણ એટલામાં તો ઘરમાં કડાફૂટ કરતાં ભૂવાનો અવાજ કાને પડતાં પુત્ર યાદ આવ્યો ને નવી સારી લાગી. તેણે સાળાને આવકાર દેતાં કહ્યું: 'આવો !' અને ઊઠી ઘરમાંથી ગોદડી લાવી પાથરી આપી. લાડુ પાંસરી ઘરમાં ગઈ. બેઉ સાળાબનેવી હુક્કા પીતા બેઠા.

લાડુએ ખાટલા પાસે જતાં નવીના ખબર પૂછ્યા અને ગોઠણે હાથ દઈ નવીના ખોળામાં પડેલા બાળકના લોચા પર પ્રેમ વરસાવી રહી. બાજુમાં ભૂવો હાથમાં કાકડો રાખી મંત્રના જાપ દઈ રહ્યો હતો. નવીનું ચિત્ત કાકડામાં હતું : મોં પર રંજ સાથે નારાજગી હતી.

ભૂવાએ થોડી વાર પછી અંદરથી બાળક ઉપર કાકડો વાળવા માંડયો, બાળકે ખોળામાં એક બે ઉછાળા માર્યા અને એક બાજુ ભૂવાના કાકડાનું કામ પત્યું ને બીજી બાજુ જાણે કાકડાએ રોગને બદલે જીવ હરી લીધો હોય તેમ બાળક નિશ્ચેતન થયું-ઠંડું પડી ગયું ! ભૂવો ચાલતો થયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નવી ચીસ પાડી ઊઠીઃ ' ઓ બાપ ! નખ્ખોદ વળી ગયુ રે... અને પછી વિલાપે વળીઃ ' એણાં પગલાંની રાં...એ મારી ગરીબડીનું રતન ખોઈ નાખ્યું રે...બાપ ! મારાં આંધળીનાં અજવાળા રાં...એ લૂંટી લીધાં રે...બાપ !...'

લાડુનું રહ્યું સહ્યું લોહી ઊડી ગયું. હૈયું પોકારી રહ્યું: ' ધરતી માગ દે !' તેને સૂઝ ના પડી. રડવું કે લઢવું ? નવીનો એકેકો શબ્દ વીજળીનો ઝાટકો હતો. તે ત્યાં બેસી પડી અને પોતાના હીણા તકદીરના વિલાપ માંડયા : ' મા બાપા...ધાવણમાં ઝેર કેમ ના પાયાં...રે! હું અભાગણીને માથે દુઃખનાં ઝાડ ઊગ્યાં રે...દૈવ ! ઘરની બળેલી વગડે ગઈ તો વગડામાં ય લા'યો લાગી રા...મ...!

બહાર સાળોબનેવી મૂઢની માફક ખાટલા પરથી ભોંયે બેઠા. મનોરના હૈયાને સૂઝ નહોતી પડતી. ભાઈનું હૈયું બેનીના વિલાપે કકડા થતું હતું, અને નવીના વિલાપે ભભૂકી ઊઠતું હતું.

ગામમાંથી એક પછી એક બૈરાં આવ્યાં અને રોકકળ મચી રહી. થોડી વાર કેડે મૃત બાળકને લઈ આઠદસ ડાઘુ દાટવા ગયા; બૈરાં નદીએ નહાવા ગયાં.

લાડુને નદીમાં ડૂબી મરવાનું મન થયું પણ છીછરા હૈયાની નદી વેરણ લાગી. બૈરાંના ટોળામાં રખે ને પોતાનાં પગલાં કોઈનો ઘાત ન કરે એવી બીકે પગ મૂકતી ઘેર આવી, તેને દરેકની આંખમાંથી તિરસ્કારનો વરસાદ વરસતો લાગ્યો. દુશ્મન બની બેઠેલી દુનિયામાં જીવતર તેને ભારે લાગ્યું.

ગામલોક ઘેંસ લઈ ખવડાવવા આવ્યાં પણ કોઈએ ન ખાધું.

નવી ઘરમાં ખાટલામાં જ લોચો વળી પડી. હતી. લાડુને ઘર જાણે ખાવા ધાતું હોય તેમ લાગ્યું. તેને ઘરકામની કંઈ સૂઝ જ ના પડી. સાળોબનેવી બહાર મૂંઝાઈ રહ્યા હતા. મનોરના મગજને લાડુ પહેલે આણે સાસરે આવી ત્યારે ભાઈનું મૃત્યુ અને બીજી વાર આવી ત્યારે પુત્રનું મૃત્યુ એ બે પ્રસંગોએ ગાંડું કરી મૂક્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોતજોતામાં દિવસ આથમ્યો. સંધ્યાને આંગણે આજ રંગરાગ નહોતા. દુનિયાએ અંધારપછેડો ઓઢ્યો.

અંધારામાં બેસી રહેલા મનોરે પોતાના સાળાને કહ્યું: ‘ જાઓ ત્યારે તમારી બેનને તેડતા જજો. આજથી હું એને હાથછેડો ફાડી આપું છું. ’

લાડુના ભાઈની દયામણી દશા થઈ. એક બાજુ ગમે તેવી તો ય બેન હતી; બીજી બાજુ ઘરમાં કુવેચ જેવી પત્ની હતી. બનેવીને સમજાવવું પણ નિરર્થક લાગ્યું. એવું હશે તો બેનને નાતરે વળાવીશું. વિચાર કરી તેણે કંઈ જ જવાબ ન આપ્યો.

બારસાખમાં ઊભેલી લાડુએ મનોરનું કહેવું સાંભળ્યું. તે વિચારે ચડી અને થોડી વાર કેડે કંઈક નિર્ણય કર્યો હોય તેમ બહાર જોયું, રાતનો ખ્યાલ આવતાં તેણે ચોપાડમાં બે ખાટલા પાથર્યા અને પોતે ઘરમાં સૂતી...

પાછલી રાતનાં પહોરિયાં બોલતાં સાંભળી લાડુ આસ્તેથી ઊભી થઈ અને પાછલે બારણે થઈ લપાતીછૂપાતી ગામ બહાર નીકળી ખેતરોને પંથે પડી.

શિયાળવાંના વિલાપો અને દૂર દૂરથી આવતા રાતના રાજાના ઘૂવવાટને કાન પર ન ધરતાં અને આજુબાજુના ખેતરોમાં બળતી તાપણીઓ ને ધ્રૂજાવતી કડકડતી ટાઢની લહરીઓને ન ગણકારતાં ચાલતાં ચાલતાં તેણે જીવનનું ટીપણું ઉકેલ્યું: ‘ બાળપણની રમતો, કિશોર અવસ્થાનાં નાચગાનો અને યુવાનીનો મનોર સાથેનો સહચાર યાદ આવતાં હૈયામાં ગલગલિયાં થયાં; પગે રસ ઊતર્યો. પણ ત્યાર પછીનો કડવો ભૂતકાળ અને વિષસમો વર્તમાન યાદ આવતાં, હડકાયા કૂતરા જેવી દુનિયાથી છટકવા ભવિષ્ય તરફ દોડી. પણ કાજળકાળા અંધકારમાં પગથિયું ન દેખાતાં તે નિરાશાના સમન્દરમાં ડૂબી', અને જાણે તેનો તાગ કાઢવા જતી હોય તેમ પગને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વહેતા મૂકયા. પણ સામેથી કોસ હાંકતા ખેડૂતના આવતા અવાજમાં દુનિયાની ગંધ આવતાં ગામના પનિહારિયા કૂવા તરફ પાછી ફરી. પીઠ પર કોસના ચિચડાટ અને ખેડૂતના લલકારા અથડાતા હતા. 'ગોઠિયા...મોંઘેરાં જીવતર આવ્યાં'તાં કે ફરી આવશે! બંધવા ...જીવતરની મજાઓ ઘડી ઘડી પાછી નહિ મળે!'

લાડુના પગે એ શબ્દો વળગી પડ્યા, પણ પોતાના માટે એમાંનું કશું નથી તે ખ્યાલ આવતાં હાથવેંતમાં દેખાતા કૂવા તરફ ધસી, આંધળિયાં કર્યાં......

બીજે દિવસે સવારમાં સાળાઅનેવીએ લાડુને ન જોતાં શોધ-ખોળ કરી. કદાચ પિયર ગઈ હશે ધારી ઘેર તરફ રવાના થયો.

પાણીમાંથી ગંધ આવતાં ગામલોકોએ કૂવામાં તપાસ કરી તો લાડુનું શબ નીકળ્યું. લાડુની શોકયની એક ગોઠણે તો કહ્યું પણ ખરું: 'મુઈ રાં...એંણા પગની! મરતાં મરતાં ય ગામને પૂણતી ગઈ!'

સ્વાધ્યાય

૧. આ વાર્તા પાછળ લેખકનો શો હેતુ હશે?

૨. આ વાર્તામાં ગામડાનાં જીવનનું ચિત્ર છે. 'નવું રેલ્વે સ્ટેશન'માં પણ છે. બન્નેને સરખાવી શકાય?

૩. તમને મનોરનું પાત્ર કેવું લાગે છે?

૪. 'ઘરની બળેલી વગડે ગઇ તો વગડામાં ય લા'યો લાગી' લાડુની એ સ્થિતિ માટે ખરેખર કોને જવાબદાર ગણી શકાય?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોહીની સગાઈ

મૂંગુને ગાંડાના દવાખાનામાં મૂકવાની સલાહ લોકો અમરત કાકીને આપતા ત્યારે એમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી જતાં અને દરેકને એ એક જ જવાબ આપતાં : 'હું મા થઈને ચાકરી ન કરી શકું તો દવાખાનાવાળાંને શી લાગણી હોય ? ખોડા ઢોરને પાંજરા પોળમાં મૂકી આવવા જેવું જ એ તો કહેવાય.'

અમરતકાકીની આ ગ્રંથિ જાહેર થઈ ગયા પછી કોઈ એમને એવી વાત કરતું નહિ. જન્મની ગાંડી ને મૂંગી દીકરીને એ જે રીતે ઊછેરતાં, ચાકરી કરતાં અને લાડ લડાવતાં એ પ્રત્યક્ષ જોઈ લોકો એમનાં વખાણ પણ કરતા કે, આવી રીતે ગાંડી દીકરીને તો અમરતકાકી જ ઊછેરી શકે. બીજાને ઘેર હોય તો ભૂખીતરસી ક્યારની મરી ગઈ હોય. અને જીવતી હોય તો પણ આવું હૃષ્ટપુષ્ટ શરીર તો ન જ હોય.

મંગુ સિવાય અમરતકાકીને ત્રણ સંતાનો હતાં. બે દીકરા અને એક દીકરી. દીકરા ભણીને શહેરમાં ધંધે વળગ્યા હતા. દીકરી પરણીને સાસરે રહેતી થઈ હતી. અમરતકાકી એ ત્રણે સંતાનોને વિસરી ગયાં હોય તેમ એમનું સમગ્ર માતૃત્વ મંગુ ઉપર અભિષેક કરતું હતું. એટલે રજાઓમાં દીકરાઓ અવારનવાર ઘેર આવતાં એમનું ઘર બાળ પૌત્ર–પૌત્રીઓથી ખિલખિલાટ હસી ઊઠતું, છતાં દાદીમા તરીકે અમરતકાકી હરખપદૂડાં થઈ જતાં નહિ. ભાગ્યે જ બાળકોને એ તેડતાં, રમાડતાં કે લાડ કરતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માના આ વર્તન વિષે દીકરાઓને કંઈ લાગતું નહિ, પણ વહુઓ સમસમી જતી. બંને વહુઓની પતિ આગળ આ એક જ ફરિયાદ હતી—દીકરાનાં બાળકો એમને દીઠાં ગમતાં નથી અને ગાંડા હીરાને છાતીએથી અળગો કરાતો નથી !

માતૃત્વની લાગણીમાં ખેંચાઈ વહુઓ અમરતકાકીને અન્યાય કરી બેસતી એટલું જ, બાકી દીકરીનાં બાળકો પ્રત્યે પણ એમનું વર્તન એવું જ હતું. એ કારણે, વહુઓ પતિ આગળ બબડીને જ્યારે રહી જતી ત્યારે દીકરી માને મોંએ જ સંભળાવી દેતી : 'મંગુને ખોટાં લાડ લડાવીને તેં જ વધારે ગાંડી કરી મૂકી છે. ટેવ પાડીએ તો ઢોરને ય ઝાડોપેશાબ ક્યાં કરાય અને ક્યાં ન કરાય તેનું ભાન આવે છે, તો બાર વર્ષની છોડી ગમે તેટલી ગાંડી હોય પણ એને ટેવ પાડી હોય તો શું એટલું ભાન ન આવે? એ મૂંગી છે પણ કંઈ બહેરી નથી કે આપણું કાને ન ધરે. ભૂલ કરે તો બે લપડાક ચોંડી દીધી હોય તો બીજી વખત તરત ભાન રાખે.'

દીકરી આગળ કંઈ બોલે તે પહેલાં અમરતકાકીની આંખો વરસવા માંડતી. દીકરીનું હૈયું પણ ભરાઈ આવતું, પરંતુ કઠણ કાળજુ કરી એ મનનો ડૂમો કાઢી નાખતી : 'તું જાણે છે કે દીકરીને લાડ કરી સુખી કરું છું, પણ યાદ રાખજે કે તું જ એની સાચી વેરણ છે, તું કંઈ કાયમ બેસી રહેવાની નથી. ભાભીઓને પનારે એ પડશે ત્યારે રોજ એનાં મળમૂતર ધોવા જેટલી કોઈ આળપંપાળ નહિ કરે અને એ દુઃખીદુઃખી થઈ જશે.' સહેજ અટકીને ધીમે સાદે એ કહેતી : 'કહેવત છે એ ખોટી નહિ, કે પારકી મા જ કાન વીંધે. દવાખાનામાં મૂકવાથી ડાઈ નહિ થવાની હોય તો નહિ થાય, પણ ઝાડોપેશાબ અને કપડાંનું ભાન આવશે તો ય બસ છે. ભાઈઓના ઘરમાં ભગવાને ધાન ઘણું આપ્યું છે. ભાભીઓ ટંકે ખાવા ન આપે એવી કજાત પણ નથી.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમરતકાકી લોકોને દવાખાના અંગે પાંજરાપોળની ઉપમા આપતાં ત્યારે લોકો પરાયા તરીકે જે કહી શકતા નહિ તે દીકરી કહી નાખતી: 'દવાખાનું પાંજરાપોળ જેવું હશે અને કદાચ મંગુ મરી ગઈ તો એનો અને કુટુંબનો છૂટકારો થશે !'

મંગુના મોતને અમરકાકી પણ છૂટકારો માનતાં હતાં, જો એ કુદરતી રીતે આવે તો. પરંતુ બેદરકારી બતાવી એને જાણી જોઈને મોત ભણી ધકેલવાનો વિચાર એમને અસહ્ય લાગતો. સ્વાર્થનું તો સૌ સગું પણ બિનસ્વાર્થનું સગું થાય એ જ સાચું સગું. દીકરા કમાતા ધમાતા હોય, દીકરી સાસરે હીંડોળા માટે ઝૂલતી હોય ત્યારે હું મા થતી જાઉં એનો કંઈ અરથ નથી. મંગુની સાચી મા બની રહું ત્યારે જ મારી લોહીની સગાઈ ખરી. એટલે દીકરી કહે કે દીકરાઓ કહે તો પણ મંગુને દવાખાના દ્વારા મોત ભણી ધકેલવા અમરતકાકી તૈયાર ન હતાં.

દીકરાઓ માના આ ભાવને સમજી ગયા હતા એટલે કોઈ વખત એવી વાત કરતા નહિ. વળી ઉચાટ કરવાનો અર્થ પણ ન હતો, કારણ કે ત્રણ ગોરા નિષ્ણાત દાક્તરોએ એકમત થઈ નિદાન જાહેર કર્યું હતું કે મટે એવું નથી. ફક્ત દીકરાઓના મનમાં એક વસવસો હતો કે કોઈ તાલીમ પામેલી નર્સ કે દાક્તરની દેખરેખ નીચે એને રાખી હોય તો ટેવને લીધે કદાચ એને ઝાડોપેશાબ ને કપડાંનું ભાન આવે. પરંતુ એવી સગવડ ઘર આગળ કરી શકાય તેમ હતું નહિ એટલે એ મૌન રહ્યા હતા.

છતાં અમરતકાકીએ એમની શ્રદ્ધા પ્રમાણેના ઉપચાર ચાલુ રાખ્યા હતા. દવા કરનારાઓ વણનોતર્યા ઘેર આવી પહોંચતા. શિલાજીત વેચનારા કે હિંગ વેચનારા મંગુને ગાંડી જાણતાં પોતે દવા જાણે છે તેવો દાવો કરતા. અમરતકાકી માનતાં કે હજાર ઉપચાર કરીએ ત્યારે એક ટેકી લાગી જાય. એટલે બીજાને મન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગાંડીઘેલી વાત એ ગંભીરતાથી સાંભળતાં અને શ્રદ્ધાથી એનો અમલ કરતાં જોષીઓ અને ભૂવાઓ પણ અવારનવાર વહારે ધાતા. એક જોષીએ ભાખ્યું હતું કે, આવતા માગશર મહિનામાં એની દશા બદલાય છે એટલે સારું થઈ જશે ત્યારથી માગશર મહિનો અમત-કાકીનો આરાધ્ય દેવ બની ગયો હતો.

માગશર મહિને તાકડે મંગુને ચૌદ વર્ષ પૂરાં થઈ રહેતાં હતાં એટલે કોઈ ડાહ્યું માણસ જે તરંગે ન ચડી જાય તેવાં તરંગે અમરતકાકી ચડી જતાં–ચૌદમું ઉતરતાં કમુને પરણાવેલી. મંગુ ડાહી હોત તો આજે એના વિવાહનું પણ નક્કી થઈ ગયું હોત, જો માગશર મહિનામાં એને મટે તો......મૂઈનું રૂપ તો એવું છે કે મૂર્તિયો એને જોતા સમો હા પાડી દે!

અને જાણે એને મટ્યું હોય તેમ એ લગ્નની યોજના પણ વિચારવા મંડી જતાં–કમુ વખતે ઘરની સ્થિતિ આજના જેટલી સારી ન હતી. આજે એ ભાઈઓ શહેરમાં મબલખ કમાયા છે, પાણીની પેઠે પૈસો વાપરે છે, પછી મંગુના લગ્નમાં હું શું કામ પાછું વાળીને જોઉં!

એક વખત મંગુ ડાહ્યાની માફક ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી તેથી હરખાઈ જતાં અમરતકાકીએ દિવસો સુધી દરેક આગળ પારાયણ કર્યું: 'જોષીનું કહેવું સાચું પડશે. મંગુ કોઈ વખત નહિ ને આ પહેલી વખત એની મેળે ચોકડીમાં પેશાબ કરવા બેઠી!'

સાંભળનારને ગળે આ વાત ઊતરવી મુશ્કેલ હતી, કારણ કે એ સાંભળતી વખતે મંગુ પેશાબ કરી ભીની માટી આંગળાં વડે ખોતરતી નજરે પડતી! અમરતકાકીની નજર એ ભણી જતાં ડાહી દીકરીને શિખામણ આપતાં હોય તેમ ધીમેથી કહેતા: 'મંગુ એવું ગંદુ ન કરાય, હોં બેટા!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મંગુને ધૂન આવે ને ઊભી થઈ જતી તો એમને નવી વાત મળી જતી : 'મેં કહ્યું તે સમાણી ડાહ્યાની માફક ઊભી થઈ ગઈ!'

આમ અમરતકાકીનો આશાભર્યો માગશર મહિનો આવ્યો છતાં મંગુ ડાહી તો ન થઈ પણ શહેરના કન્યાવિદ્યાલયમાં ભણતી ગામની એક દીકરી–કુસુમ–ગાંડી થઈ ગઈ. મંગુની માફક એને પણ ઝાડોપેશાબનું ભાન ન રહ્યું. અમરતકાકીને એથી દુઃખ તો થયું, પણ સાથે સાથે સંતોષ પણ થયો કે ડાહીડમરી છોડી ગાંડી થતાં આવું ભાન ગુમાવી બેસે તો જન્મથી ગાંડી મંગુને બિચારીને એવું ભાન ન હોય તો એમાં શી નવાઈ?

કુસુમને દવાખાનામાં મૂકવાનું નક્કી થયું એ સમાચાર જાણી અમરતકાકીને ઓછું આવ્યું કે એની મા જીવતી હોત તો એને દવાખાને મૂકવા ન દેત. મા વગર બધું સૂનું કહ્યું છે તે ખોટું નહિ. એ સાથે પોતાની આંખ મીંચાતાં મંગુને પણ ભાઈઓ દવાખાને મૂકી આવતા હોય તેવું દૃશ્ય એમને કંપાવી ગયું.

પહેલા મહિનાને અંતે કુસુમને સારો ફાયદો થયો તેવા સમાચાર આવ્યા. એને બાંધી મૂકવી પડતી તે હવે છૂટી ફરે છે છતાં તોફાન કરતી નથી.ઝાડોપેશાબનું પૂરેપૂરું ભાન આવ્યું છે. ગાંડપણ રહ્યું હોય તો ફક્ત આખો દિવસ એ ગાયા કરે છે એટલું જ. એ પણ બીજા મહિનામાં મટી જશે એવો દાક્તરે અભિપ્રાય આપ્યો હતો.

બીજે મહિને કુસુમને મટી ગયું, છતાં એકાદ મહિનો રહે તો સારું એવી દાક્તરની સલાહથી એને ત્રીજો મહિનો રાખવામાં આવી હતી. એ ઘેર આવી ત્યારે આખું ગામ એને જોવા ઉમટયું હતું. સૌથી મોખરે અમરતકાકી હતાં.

કુસુમને પૂરીપૂરી ડાહી થઈ ગયેલી જોઈ અમરતકાકીને દરેક સલાહ આપવા મંડી ગયું ; 'કાકી! તમે મંગુને એક વખત દવાખાનામાં મૂકી તો જુઓ. જરૂર એને મટશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમરતકાકીએ જિંદગીમાં પહેલી વખત દવાખાનાનો વિરોધ ન કર્યો. મૂંગાં મૂંગાં એ લોકોની સલાહ સાંભળી રહ્યાં. બીજે દિવસે એમણે કુસુમને પોતાને ઘેર બોલાવી. એને પાસે બેસાડી દવાખાનાની હકીકત પૂછવા માંડી. મા દયાભાવ રાખી ચાકરી ન કરી શકે તો દાક્તર-નર્સ કરી જ ન શકે એવી એમના મનમાં જે ગાંઠ પડી ગઈ હતી તે કુસુમની વાતચીત ઉપરથી ઉકલી ગઈ. નર્સ કે દાક્તરને કોઈ કોઈ ગાંડાં તમાચા મારી જાય તો પણ એ લોકો એના ઉપર ખિજાતાં નથી કે એને મારતાં નથી એ જાણી એમને દવાખાના ઉપર શ્રદ્ધા પણ બેઠી. નવી આશા જન્મી કે, મંગુના કરમમાં દવાખાનામાં જવાથી મટે એવું લખ્યું હશે તો ય કોને ખબર? આટલા ઉપચાર કરી જોયા ત્યારે એક વધારે. નહિ મટે તો પાછી ક્યાં નથી લવાતી?

છેવટે મંગુને દવાખાને મૂકવી એવો અમરતકાકીએ નિર્ણય કર્યો. એ માટે મોટા દીકરાને ઘેર આવી જવા એમણે પત્ર પણ લખાવ્યો. છતાં એ નિર્ણય લીધો ત્યારથી એમની ઊંઘ ઊડી ગઈ હતી. જાણે પોતે હારીને આ કામ કરી રહ્યાં હતાં એમ એમના મગજ ઉપર એક જાતનો ભાર જણાવા લાગ્યો હતો. દવાખાના ઉપર શ્રદ્ધા જન્મી એ એક નિમિત્ત હતું, બાકી ઊંડે ઊંડે બીજું કારણ ડોકિયા કરતું એમને દેખાતું હતું.

મંગુ મોટી થતી જતી હતી, પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા વધતી જતી હતી, વહુઓ ચાકરી નહિ કરે એની ખબર પડી ગઈ હતી. કારણ કે એમાંથી એક વહુએ હજુ સુધી સાથે રહેવા આવવાનું પોતાને આમંત્રણ આપ્યું ન હતું. આજના દીકરાઓ પણ વહુઓથી દબાયેલા એ ઘેર ઘેર જોતાં હતાં એટલે પેટના દીકરાઓની આશા પણ એમને ઝાઝી દેખાતી ન હતી. એ સ્થિતિમાં મંગુનો પ્રભુ હોય અને એને મટી જાય, કે ન મટે તો પણ જો એને દવાખાનામાં ગોઠી જાય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો મરતી વખતે પોતાને એક જાતની શાંતિ રહે કે એની ચાકરી કરનાર દુનિયામાં પારકું પણ છે ખરું.

આ વિચારવહેણુ સાથે અમરતકાકીની આંખોમાંથી એટલું બધું પાણી વહી જતું કે પથારી પલળી જતી. હૈયું પોકારી ઊઠતું—ગમે તે બહાનું ભલે કાઢો પણ મૂળ વાત એટલી કે તમે ય દીકરીથી થાકયાં છો ! અમરતકાકી ઊંઘમાંથી ઝબકી જતાં, બોલી ઊઠતાં—શું હું થાકી છું ? હૈયું બમણા જોરથી પોકારી ઊઠતું—એક વાર નહિ ને હજાર વાર !

અમરતકાકીને થયું, પોતે દીકરાને પત્ર લખ્યો તે જ મોટી ભૂલ કરી, એવી શી ઉતાવળ હતી કે શિયાળાની ટાઢમાં એને દવાખાને ધકેલવી પડે ? રાતમાં હું એને કેટલી ય વખત ઓઢાડું છું, દવાખાનામાં એમ ઘડીએ ઘડીએ કોણુ ઓઢાડશે ? ઉનાળામાં મૂકવાનું રાખ્યું હોત તો ઠીક થાત.

પરંતુ પત્ર મળતાં દીકરો આવી પહોંચ્યો. દવાખાનામાં દાખલ કરવાનો મેજિસ્ટ્રેટનો હુકમ પણ મેળવી લીધો. એક અઠવાડિયામાં જ મંગુને મૂકવા જવાનું આવી પહોંચ્યું. અમરતકાકીને ખાતરી થઈ ગઈ કે દીકરો ગાંડી બહેનને દવાખાનામાં ધકેલી વેઠ ઉતારવા માગે છે. એવું ના હોત તો પત્ર મળતાં તરત આવી શું કામ પહોંચે ? લાગવગ વાપરી તરત ને તરત દાકતર તથા માજીટનના દાખલા કઢાવે શું કામ ? એમને થતું હતું કે હમણાં બંધ રાખવું અને ઉનાળામાં મૂકી આવવી, પણ દીકરાને કહેતાં જીભ ઉપડતી ન હતી. એ પરાણે રજા લેઈને આવ્યો હોય, દાખલાદુખલી કરાવી લીધું, હવે ના પાડું તો એને થાય કે માને બીજો ધંધો નથી !

મંગુને મૂકવા જવાનું હતું તે રાતે અમરતકાકીને બિલકુલ ઊંઘ આવી ન હતી. સવારમાં એક વિચાર એ પણ આવ્યો કે પોતે સાથે ન જાય તો સારું. દવાખાનાવાળા દીકરીને પોતાનાથી છૂટી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાડશે તે સહેવાશે નહિ. પરંતુ દવાખાનામાં કેવી સગવડ છે એ પોતે નજરે જુએ નહિ ત્યાં સુધી ચેન પડે એવું ન હતું. એટલે એ ન છૂટકે જવા તૈયાર તો થયાં પણ મંગુને લેઈ ઘર બહાર નીકળવાનું થયું ત્યારે એમનાં ઉપર બ્રહ્માંડનો ભાર આવીને હલવાઈ ગયો. આંખમાંથી શ્રાવણ—ભાદરવો શરૂ થયો. નજર મંગુ ઉપર ચોટી ગઈ હતી તે કેમે ય ઉખડતી ન હતી. મંગુ એને પહેરાવેલાં નવાં કપડાંનો રંગ ધારી ધારીને જોઈ રહી હતી. ગેલમાં આવી ગઈ હોય તેમ અમરતકાકી સામે જોતાં એ હસી પણ ખરી. એ સમું અમરતકાકીનું દિલ કપાઈ ગયું. ઢોર પણ એને ખીલેથી છોડી બીજે લેઈ જવામાં આવે છે ત્યારે નવા ધણીને ઘેર જવા આનાકાની કરે છે. મંગુને એટલું ય ભાન ન હતું એ પ્રત્યક્ષ અનુભવતાં અમરતકાકી ઉમરા ઉપર ફસડાઈ પડ્યાં. હૈયું કકળી ઊઠ્યું—અબુધ દીકરીનું દુનિયામાં કોઈ નહિ? સગી મા પણ એની ના થઈ.

દીકરાનું હૈયું પણ ભરાઈ આવ્યું હતું. મા સામે આંખ માંડવા જેટલી એનામાં સ્વસ્થતા ન હતી. જેટલો વિલંબ થતો હતો તેટલો ગાડી પકડવાનો સમય ટૂંકો થતો હતો. ફળિયા બહાર ડમણિયે જોડેલા બળદ પગ ઉપાડવા તળેઉપર થઈ રહ્યા હતા. દીકરાએ મા તરફ નજર કર્યા સિવાય લથડિયું ખાઈ પગ ઉપાડતાં કહ્યું: ' મોડું થાય છે. હવે નીકળવું જોઈએ. ' અને ફળિયા બહાર નીકળતાં એણે ધોતિયાના છેડા વતી આંખો લૂછી નાખી.

પાડોશી સ્ત્રીએ મંગુનો હાથ ઝાલી આગળ દોરી. બીજી સ્ત્રીઓએ અમરતકાકીને ટેકો આપ્યો. છેવટ કડવો ઘૂંટડો હૈયામાં સમાવી ઢીંચણ ઉપર હાથ ટેકવી એ ઊભાં થયાં. બે જણે ઝાલીને ચડાવ્યાં ત્યારે એમનાથી ડમણિયામાં ચડાયું.

મંગુ ગાંડી છે એમ જાણતાં ગાડીમાં મુસાફરોને મઝાનો ખોરાક મળી ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આવી ખાધેપીધે સુખી છોડીને દવાખાનામાં મૂકશો એટલે મહિના દહાડામાં લાકડા જેવી થઈ જશે. ત્યાં તો ઢોરની પેઠે ટંકે જેમતું તેમતું નીર્યું એટલે બસ!'

'અમારા ગામમાંથી એક ડોસીને તેના દીકરા પાંચ વરસથી મૂકી આવ્યા છે પણ કશો ફેર પડ્યો નથી. ગામનું કોઈ મળવા જાય તો રડવા લાગે છે. પગે પડીને કહે છે—મને અહીંથી તેડી જાઓ. પણ આજના દીકરા લાવતા જ નથી!'

'એવા દીકરાઓને શું દીસ્તા રાખવાના?'

'દીકરાઓ તો આમ સારા છે, પણ આજની વહુઓ, જાણો છો ને, પહેરીઓઢીને મહાલવું હોય એટલે વધારાનું માણસ ઘરમાં પોષાતું નથી.

'આ છોડીની મા નથી?'

અમરતકાકીને આ ઘા અસહ્ય થઈ પડ્યો. આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. કંઠ રુંધાઈ ગયો. શરમથી ડોકું નીચું નમી ગયું. સાથે માથું નમતાં મા તરીકેનો એમનો દાવો પણ આપોઆપ વ્યક્ત થઈ ગયો.

'બાપ રે! તમે મા થઈને એને ધકેલી મૂકો છો, પછી દવા-ખાનાવાળાંનો શો દોષ કાઢવો!'

અમરતકાકી જો એકલાં હોત કે દીકરાને માઠું લાગવાની બીક ન હોત તો વળતી ગાડીમાં મંગુને લેઈ એ ઘેર પાછાં ફર્યાં હોત. પરંતુ બીજો ઉપાય ન હતો એટલે ભારે પગલે અને ભારે હૈયે એ દવાખાનામાં દાખલ થયાં.

મુલાકાતનો સમય હતો એટલે વચલા ખડમાં દર્દીઓ અને એમનાં સગાસંબંધીઓ છૂટાં છૂટાં બેઠાં હતાં. સ્વજનોએ ઘેરથી આણેલી રસોઈ ઘણાં જમતાં હતાં. કોઈ કોઈ ફળ ખાતાં હતાં. એક ગાંડા પતિ સાથે પત્ની ઘરની અને બાળકોની વાતો કરતી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એક ગાંડી પત્ની પતિ મળવા આવ્યો હતો તેને બાઝી પડી હતી. અને બાજુમાં ઊભેલી વોર્ડની પરિચારિકાઓ તરફ નજર કરી એ ફરિયાદ કરતી હતી—આ ભૂતડીઓ મને સારાં કપડાં પહેરવા આપતી નથી. સારું ખાવાનું આપતી નથી માથામાં નાખવા તેલ આપતી નથી.

અમરતકાકી તે વખતે પરિચારિકાઓ તરફ જોઈ રહ્યાં હતાં. પેલી બાઈની જે પરિચારિકા હતી તે હસીને બોલી: 'હવે હું તમને બધું આપીશ. તમારા ધણી સારું સારું ખાવાનું લાવ્યા છે, એક વાર ખાઈ લ્યો.'

પેલી ગાંડી બાઈ છણકો કરતાં બોલી : 'મેં દાતણ નથી કર્યું, મેં મોઢું નથી ધોયું.'

અમતરકાકીએ જોયું તો એનું મોં ધોયેલું હતું. છતાં સહેજ પણ ખિજાયા વગર પરિચારિકાએ પાણીનો લોટો લાવી એનું મોં ધોવડાવ્યું. નેપકીન વતી મોં લૂછી નાખ્યું. અમરતકાકીના હૈયાને ટાઢક વળી કે કામ કરનાર લોક છે તો માયાળુ.

દાક્તર અને સ્ત્રીવૉર્ડની મેટ્રન આવી પહોંચ્યાં. અમરતકાકીના દીકરાએ મૅજિસ્ટ્રેટનો હુકમ આપ્યો. માને સંતોષ થાય તે માટે એ સાંભળે તેમ સારી સારવાર કરવા જણાવ્યું. મેટ્રને કહ્યું : 'એ બાબતમાં તમારે ચિંતા ન કરવી...'

વચ્ચે અમરતકાકી બોલ્યાં : 'બોન! ચિંતા એટલા માટે કરવાની કે આ સાવ ગાંડી છે. કોઈ પાસે બેસીને એને ખવડાવે નહિ તો એ ખાતી નથી...' આટલું બોલતાં એમનો કંઠ ભરાઈ આવ્યો અને વાક્ય અધૂરું રહી ગયું.

દૂર ઊભેલી પરિચારિકાઓ નજીક દોડી આવી. એક બોલી ઊઠી : 'તમે બા, કોઈ જાતની ફીકર કરશો નહિ. અમે એને મોંમાં કોળિયો ઘાલીને ખવડાવીશું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગળગળા સાદે અમરતકાકી બોલ્યા; 'એ જ બોન મારે કહેવું છે. એને ઝાડોપેશાબનું ભાન નથી એટલે રાતે કપડાં બગાડે તો જોજો. નહિ તો ભીનામાં સૂઈ રહેશે તો વાયુ થઈ જશે.'

બીજી પરિચારિકા બોલી: 'રાતમાં ચારપાંચ વખત તપાસ કરવામાં આવે છે.'

અમરતકાકી: 'રાતે બત્તી હોય તો એને ઊંઘ નથી આવતી.'

'જેને ઊંઘ ન આવે તેને ઊંઘની દવા આપીએ છીએ.'

'એને બીજાં તોફાની મારે નહિ તે જોજો.'

'તોફાની હોય તેને જુદા રાખવામાં આવે છે. રાતે બધાંને જુદી જુદી ઓરડીઓમાં સુવાડવામાં આવે છે.'

મળવા આવેલા મુલાકાતીઓ વિદાય લેતા ત્યારે દર્દીને અંદરના ખંડમાં લેઈ જવા પૂરતું બારણું થોડું ખૂલતું. એ તક ઝડપી લઈ અમરતકાકીની નજર બેત્રણ વખત અંદર ડોકાઈ રહી હતી, ત્રણ-ચાર સ્ત્રીઓને ફગફગતા વાળે, અસ્તવ્યસ્ત કપડાંમાં એમણે અંદર ફરતી જોઈ. એકે એમના ભણી નજર કરી છાતી ફૂટી અને એવો ડોળો ત્રાંસો કર્યો કે એ છળી મર્યાં. એ ઉપરથી એમને અંદરનું રહેઠાણ જોવાનું દિલ થયું. માગણી કરી: 'મંગુને જે ઓરડીમાં રાખવાની હોય તે મને જોવા દો.'

મેટ્રને કહ્યું: 'અંદર કોઈને જોવા જવા દેવાનો કાયદો નથી.'

ચકળવકળ આંખે આ નવી દુનિયા જોઈ રહેલી મંગુ અમરતકાકીની સોડમાં લપાઈ. માથે હાથ મૂકી, અમરતકાકી રોજનો વહાલસોયો 'બેટા' શબ્દ ઉચ્ચારવા ગયાં ત્યાં એમનો સાદ ફાટી ગયો. મરણપોક જેવી લાંબી પોક મૂકાઈ ગઈ. આખું દવાખાનું એ આક્રંદમાં ડૂબી ગયું. દીકરાની આંખમાંથી ચોધાર આંસુ વહી ચાલ્યાં, આવા રુદનથી ટેવાઈ ગયેલાં દાક્તર, મેટ્રન અને પરિચારિકાઓના હૈયાં પણ ભરાઈ આવ્યાં. દીવાલો પણ ધ્રુજી ઊઠી કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલું લાગણીભર્યું કોઈ ગાંડાનું સ્વજન આજ સુધી આવ્યું અમે જાણ્યું નથી !

એક પરિચારિકા હાથમાંનો રૂમાલ ફરકાવી મંગુનું પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી બોલી : 'લે, જોઈએ છે તારે ?'

એ રૂમાલ પકડવા માની સોડ ત્યજી મંગુ એકદમ ઊભી થઈ. થોડો રૂમાલ પકડવા દીધા પછી એનો હાથ પંપાળી પરિચારિકા મીઠાશભર્યા શબ્દો બોલીઃ 'તું મારી પાસે રહીશને બહેન ! હું તને સારું સારું ખાવાનું આપીશ. નવા નવાં કપડાં પહેરાવીશ.' મંગુ એના મોં સામે તાકી રહી હતી એટલે એ ક્ષણનો ઉપયોગ કરી લેતાં 'ચાલ આપું' કહીને એનો હાથ પકડી આગળ કરી. પેલું બારણું અધખુલું થઈ મંગુને ગળી ગયું.

'મંગુ......મંગુ......'ની–કાળજું કંપી જાય તેવી ચીસ અમરતકાકીએ કરી નાખી.

દાક્તરે આશ્વાસન આપતાં કહ્યું: 'ઘરડાં બા !' અને બાજુમાં ઊભેલા દીકરા તરફ આંગળી કરતાં જણાવ્યું : 'આ તમારા દીકરા જેવો મને પણ દીકરો ગણજો. દીકરીને દવાખાનામાં નહિ પણ દીકરાને ઘેર મૂકી જાઓ છો એમ માનજો.'

આધેડ ઉંમરની, બાળવયમાં વિધવા થતાં આ ક્ષેત્રમાં પરોવી મેટ્રને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : 'આજ સુધી તમે એનાં એક બા હતા. આજથી હું એની નવી બા થઈ છું.'

અમરતકાકી ડુસકું ભરતાં બોલ્યાં : 'એને મૂંગા ઢોર જેટલું ય ભાન નથી. મેં એને આજ સુધી મારાથી અળગી કરી નથી. કુસુમને તમારા દવાખાનામાં મટ્યું એટલે મેં કાળજું કઠણ કરી...' અને એમનો કંઠ રુંધાઈ ગયો.

મેટ્રન : 'એ કુસુમ જેવી આ પણ થોડા વખતમાં ડાહી થઈ જશે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમરતકાકીનું ડૂસકું શમ્યું છતાં એમની નજર પેલા બંધ બારણાને વીંધી મંગુ ઉપર મંડાયેલી હતી. મંગુએ જાણે એમ યાદ દેવડાવ્યું હોય તેમ એ બોલ્યા : 'એ લુખ્ખો રોટલો ખાતી નથી. સાંજે વાળુમાં રોટલો દૂધમાં ચોળીને આપજો. દૂધ ના હોય તો દાળમાં.'

અમરતકાકીની કરુણ આંખ ભણી નજર માંડવાની મેટ્રનની શક્તિ લુપ્ત થઈ હોય તેમ એણે નીચી દૃષ્ટિ રાખી કહ્યું: 'સારું.'

અમરતકાકી : 'એને દહીં બહુ ભાવે છે. દરરોજ તો ના બને, પણ બીજેત્રીજે દહાડે આપજો. એનું વધારતું જે ખર્ચ થશે તે અમે આપીશું. જે એની ચાકરી કરતું હશે તેને પણ રાજી કરીશું.'

અમરતકાકી અને દીકરો મંગુને મૂકી દવાખાનાની બહાર નીકળ્યાં ત્યારે બંનેના મોં ઉપર શોકનાં વાદળ છવાયેલાં હતાં. મુગાં મુગાં બંને બહાર ઊભેલી ઘોડાગાડીમાં બેસી વિદાય થયાં. ગાડીના ડબામાં પગ મૂકતાં અમરતકાકીને સાંભરી આવ્યું—દવાખાનામાં સૂવા ખાટલો આપતા હશે કે નહિ? મંગુ નીચે સૂઈ રહેલી નથી એટલે જો ખાટલો નહિ હોય તો એને નહિ ફાવે. મનમાં થયું કે જો પોતાને અંદર જોવા જવા દીધી હોત તો આ ભાળવણી કરવાનું રહી ન જાત. ઓરડીમાં ખાટલો ન જુવત એટલે તરત સાંભરી આવત.

દવાખાનામાં કામ કરનાર માયાળુ છે, ભલાં છે, એવી ખાતરી અમરતકાકીને થઈ હતી, પરંતુ એમને અંદર જવા દીધા ન હતાં એટલે વસવસો રહી ગયો હતો કે આપણને નહિ ગમે તેવું હશે ત્યારે જ અંદર જવા નહિ દેવાનો કાયદો કર્યો હશે ને? એનો ટેકો આપતું હતું પેલું અધખોલું બારણું. ભૂતની માફક ભમતી ગંદી, જથરવથર અને ભૂખે મરી ગઈ હોય તેવી બિહામણી ગાંડી સ્ત્રીઓ. એ સાથે અમરતકાકીને મંગુ પોતાને ન જોવાથી રડતી હોય તેવો સાદ સંભળાયો. એમની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં. બાજુમાં બેઠેલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્ત્રીએ પૂછપરછ કરી—કેમ બા રડો છો ? કોઈનું મૈણું થયું છે ?

રાત્રે પોણા અગિયાર વાગે ઘેર આવ્યાં ત્યારે એમની વાટ જોતી પાડોશણ, જે એમની પિત્રાઈ થતી હતી તે જાગતી હતી. એમને માટે એણે રસોઈ કરી રાખી હતી. પરંતુ બંને જણે વાળુ કરવાની ના પાડી. સ્વજનના મરણનો ઘા તાજો હોય ત્યારે જેમ આગ્રહ કરનારની જીભ ન ઉપડે તેમ પાડોશણ ખેંચતાણ ન કરી શકી.

અમરતકાકીના અંતરમાં એક જ તંબૂરો વાગી રહ્યો હતો-મંગુ અત્યારે શું કરતી હશે ? પળે પળે એ જ વિચાર એમના હૈયાને વીંધી રહ્યો હતો. કેટલી ઠંડી છે? એને ઓઢાડયું હશે ? પેશાબ કરી પલાળ્યું હશે તો એની ઘાઘરી અને પાથરણું બદલ્યાં હશે ?

જાણે મંગુ એમનો બોલ સાંભળવાની હોય તેમ એ બબડયાં : ‘બેટા ! પેશાબ ન કરતી. ઓઢાડેલું કાઢી ન નાખતી.’ આ શબ્દો સૂતી વખતે એ કાયમ ઉચ્ચારતાં છતાં મંગુ એનો અમલ કરતી નહિ. રાતે એણે પેશાબ કર્યો હોય તો એની ઘાઘરી અને પથારી એ બદલી નાખતાં. મંગુ મોટી થઈ છતાં પોતાની ભેગી એને સુવાડતાં, જેથી એ પેશાબ કરે તો પોતાને તરત ખબર પડે, જાગી જાય અને એને ભીનામાં સૂઈ રહેવું ન પડે.

અમરતકાકીને પોતાને પણ એના વગર પથારી સૂની સૂની લાગતી હતી. મનમાં થયું--મારા ભેગી સૂવા ટેવાઈ ગયેલી એને ઊંઘ આવી હશે ? એ સાથે એની આંખો બહાવરી બની પોતાને શોધતી હોય તેમ એમને દેખાયું. એમણે ઈસ ઉપર કપાળ કૂટયું —હું મા થઈને એને દવાખાને હડસેલીને આવતી રહી ! એમનાથી ડૂસકું ભર । ગયું.

બહારના ખંડમાં સૂતેલા દીકરાને પણ ઊંઘ આવી ન હતી. મા કરતાં એને સોમા ભાગની મંગુ સાથે માયા ન હતી છતાં એની છાતી ઉપર પણ વેદનાનો કાળમીંઢ પથ્થર મૂકાઈ ગયો હતો. માના ડૂસકા સાથે એની આંખમાંથી પણ આંસુ વહેવા લાગ્યાં. પોતાને

૧૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલી વેદના થાય છે તો માને શું શું થતું હશે? વેદના માના હૈયાનું માંસ કેવી ક્રૂર રીતે ચૂંથી રહી હતી તેનો સાક્ષાત્કાર જીવનમાં પહેલી વખત દીકરાને થયો. એનું હૈયું પોકારી ઊઠ્યું—માનું આ દુઃખ કોઈ ઉપાયે ટાળવું જોઈએ. દીકરો થઈને આટલું હું ન કરી શકું તો મારું જીવતર ધૂળ છે. એ સાથે એના અંતરે પ્રતિજ્ઞા કરી—હું મંગુને જીવતાં સુધી સારી રીતે પાળીશ. વહુ એનાં મળ-મૂતર ધોવા તૈયાર નહિ હોય તો હું ધોઈશ! એ સાથે વેદનાનો કાળમીંઢ પથ્થર એની છાતી ઉપરથી ખસી ગયો.

અમરતકાકીએ બીજું ડૂસકું ભર્યું હોત તો દીકરાએ તે ઘડીએ જ એમને પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી શાંત પાડ્યાં હોત. પરંતુ એ જંપી ગયેલાં લાગ્યાં એટલે સવારે હવે વાત એમ માની દીકરાએ ઊંઘવા આંખ મીંચી અને થોડી વારમાં એની આંખ મળી ગઈ.

વહેલા પરોઢે, ઘંટીનો અને વલોણાનો મધુરો અવાજ ગામમાં ગુંજી રહ્યો હતો ત્યારે ગામ આખાને વીંધી નાખે તેવી ચીસાચીસ અમરતકાકીએ કરી મૂકી: 'ધાજો રે...ધાજો, મારી મંગુને મારી નાખી રે...... '

દીકરો ખાટલામાંથી ઉછળી પડ્યો. પાડોશી દોડી આવ્યાં. ઘંટીઓ અને વલોણાં થંભી ગયાં. જેણે સાંભળ્યું તે ધાઈ આવ્યા અને આવ્યાં તેવાં હબકી ગયાં, અમરતકાકી મંગુની નાતમાં વટલાઈ ગયાં હતાં!

સ્વાધ્યાય:

૧. ગાંડા માણસને ચાહી શકીએ?
૨. અમરતકાકી મંગુની નાતમાં કેમ વટલાઈ ગયાં?
૩. મંગુને દવાખાનામાં મૂકવા સામે અમરતકાકીને શું વાંધો હતો?
૪. એ વાંધો સાચો હતો?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૅકાર્ડનો પ્રવાસ

સાંજનો ફરવા જવાનો વખત હોય છે, ત્યારે એક દિવસે પૅકાર્ડ ચાલી. જાણે સુલેમાની શેતરંજી. કિંમતી ટાયરોએ બાગના રસ્તાની ગુલાબી રેતી પર એક આહ્લાદકારક કચરર કર્યો, એંજિનનો લગભગ અશ્રાવ્ય એવો ઘરઘરાટ શરૂઆતમાં થોડોક સંભળાયો, અને સંગીત જામતાં તંબૂરના સંભળાતા અટકી જતા 'સા' ની પેઠે એ ઘરઘરાટ થોડી વારમાં વાતાવરણમાં ભળી ગયો.

મઝાના વાળાંક લેતી પૅકાર્ડ બાગનાં વૃક્ષોની, લતાગુલ્મોની અને ફૂલની સુગંધિત રંગોળીઓની સલામો ઝીલતી કોક મહારાણી પેઠે ક્રમણ કરવા લાગી. દરવાજે પહોંચતાં પહેરેગીરે લશ્કરી અદાથી તેને સલામી આપી. અને જાહેર રસ્તા પર પહોંચી બાણની પેઠે તે છૂટી.

પૅકાર્ડ બરાબર પૅક હતી. પૅકાર્ડના માલિકનાં ગોદામોમાં જેવી રીતે નિતાનિત પેદા થયેલો પાકો માલ ઠસાઠસ ભરાઈને રહેતો તેમ પૅકાર્ડમાં પણ આજે કુટુંબની બધી જ જુવાન વસ્તી ઠસાઠસ પૅક થઈ હતી. આગલી સીટ ઉપર શોફરની સાથે ચારેક જણ ચબદાઈને બેઠાં હતાં. પાછલી સીટ ઊપર છએક જણ એકબીજાના ખોળામાં તથા ફાલતુ સીટ ઉપર જામ્યાં હતાં. એમ તો ઘરમાં લગભગ દરેક માણસ દીઠ મોટર હતી. પણ આજની પેઠે ઘણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાર આ જુવાનડાંને એક જ ગાડીમાં ફરવા નીકળવાનું મન થતું. અને એકબીજા પર પડીને ચબ્બદાઈને બેસવાનું પણ તેમને ગમતું.

પૅકાર્ડ પેટ્રોલની બહુ જ ઓછી ધૂણી પોતાની પાછળ મૂકતી જતી હતી. પણ તેની અંદર તો ખુશબૂનો અને રંગનો હોજ જ જાણે લહેરતો હતો. મોટરમાં બારણા પાસે બે બાજુ મઝાનાં ફ્લાવરવાઝમાં રમણીય ફૂલ મુકાયાં હતાં. બધાંના જુદા જુદા ટોયલેટની, પોમેડ સ્નો પાવડર સેન્ટ હેર આઈલ વગેરેની તર કરી નાખતી ખુશબૂ બજારની પેઠે અહીં પણ એકબીજાની હરીફાઈએ ચડી હતી. અને તેવી જ હરીફાઈ દરેકનાં ચમકતાં પ્રફુલ્લ મોં પણ કરતાં હતાં. મઝાનું કલકલ ઝરણા જેવું હસવું, હસતાં હસતાં દેખાતા મોતી જેવા દાંત, કાનની ગુલાબી બુટ્ટીમાં ઝૂલી રહેલા ચમકીલાં એરિંગો, અને કપોલના મૂળ પ્રદેશ આગળની આછી ગુલાબી લીલી, કે ઢીલી કૉલરનાં રેશમી ચમકદાર ખમીસ, એમ દરેકનું લાક્ષણિક સૌન્દર્ય હતું.

આ સૌન્દર્યના સાગરમાં માત્ર બે જ ઉજ્જડ ખડક જેવી વ્યક્તિઓ હતી. એક તો ચમકવાળા પણ વ્યક્તિત્વ વગરના યુનિફૉર્મમાં બેઠેલો શોફર, અને બીજો ખાદીનાં કપડાંમાં સજ્જ એવો લુખ્ખા વાળવાળો એક યુવક. ખરું જોતાં આજનો આ સામુદાયિક પ્રવાસ આ લુખ્ખા યુવકને—વિપુલને જ આભારી હતો.

વિપુલ જ્યારે જ્યારે આલેશાન માતબર કુટુંબમાં આવતો ત્યારે ત્યારે ત્યાંની જુવાન વસ્તીમાં એક આનંદનું પર્વ મંડાઈ જતું. બંગલાની જુવાન વસ્તીને આમોદપ્રમોદનાં અનેક સાધનો હતાં. પણ તે બધાં જ આ વિપુલની 'કંપની' આગળ 'ડલ્લ'—નીરસ લાગતાં. આ જુવાનડાં તો અવ્યવહારુ બની વિચારતાં કે વિપુલ આપણે ત્યાં જ હમેશાં રહે તો કેવું સારું !

પણ એવી કલ્પના તો બાલિશ છોકરાં જ કરી શકે ! આ કુટુંબમાં છોકરાંનાં બાલિશ હૃદયો સિવાય બીજે ક્યાં ય વિપુલને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાન હોઈ શકે તેમ ન હતું. વિપુલ જે પ્રવૃત્તિઓ કરતો હતો તે આ કુટુંબના આર્થિક હિતની બહુ પોષક ન હતી. કુટુંબના પિતા આ હકીકત બહુ સારી રીતે જાણતા હતા અને તેથી વિપુલને તેઓ બહુ ઉત્તેજન આપતા ન હતા. હા, જો એ બીજા ફૂદકા મૂકી લક્ષ્મીનાં વાડામાં પુરાવા તૈયાર હોય તો તેને ખૂબ સારી નોકરી આપવા તેઓ તૈયાર હતા. પણ એ તો ખાનગી વાત.

જોતજોતામાં રસ્તાનો ત્રિભેટો આવી ગયો અને એક જણે પૂછયું, 'કઈ બાજુ જઈશું ?'

'વિપુલભાઈ કહે ત્યાં. આજે તો તમે જ અમને ફરવા લઈ જાઓ.'

પૅકાર્ડ જરા ધીરી પડી. શોફર આદેશની રાહ જોતો હતો.

'ના, ના, આપણે ચાલીઓમાં નથી જવું.' સૌથી નાની એક નમણી કન્યા બોલી ઊઠી.

વિપુલ જરા હસ્યો અને બોલ્યો : 'ના રે, ત્યાં હું તમને હવે લઈ પણ ન જાઉં. ઊલટું મારું કામ બગાડી મૂકો છો. ચાલો આજે શાહે મહેરાબ જઈએ.'

અને પૅકાર્ડે શાહે મહેરાબનો રસ્તો લીધો. બધાં રાજીરાજી થઈ ગયાં.

'શાહે મહેરાબ ! આપણે ત્યાં પણ એવી જ કમાન કરાવી છે ને આપણે ?' એક વચલા નંબરની વ્યક્તિ બોલી.

'હા, એ જ. પપ્પાને બહુ ગમે છે તે ! ચાલો ઘણે દહાડે જઈશું !'

'અરે ! કાચ ખોલી નાખ, સુગ્વર ! બંધ કરી બેઠો છે તે !' બેન બોલી ઊઠયાં. અને છાતી પરથી કપડું જરા ઢીલું કરી પવન ખાવા લાગ્યાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'સુવ્વરે' હસતાં હસતાં બારણાનો કાચ ખોલી નાખ્યો. અને પવન વીજળીનાં પંખાની અદાથી અંદર થઈ સૌ કોઈનાં કપડાં અને વાળને આનંદભરી રાહત પીરસી રહ્યો.

'વિપુલભાઈ ! તમે બહુ જ અબદાઈ ગયા છો !' કહી વિપુલથી દૂર ખસવા એક જણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ ત્યાં તો બીજું કોઈ બોલી ઊઠ્યું : 'બાપ રે, હું દબાઈ મરી !'

'બધું બરાબર છે. આ સ્થિતિમાં જરાકે ફેરફાર થઈ શકે તેમ નથી. છો તેમને તેમ જ હવે બેઠાં રહો. ઑલ કવાયેટ ઑન ઑલ ફ્રન્ટસ ! બધા મોરચા શાંત જ રાખો !'

'અરે વાહ !' કોઈ હસી પડ્યું.

અને અંદર બેઠેલાંને પવનનો પંખો નાખતી પૅકાર્ડ ડામરની સડકના રસ્તા ઉપર પાસે થઈને પસાર થતાં દરેક પગપાળુનાં મોઢાને એક સખત આંચકા સાથે પોતાના તરફ ફેરવતી, કોક મહાન લોહચુંબક જેવી સરકી રહી.

શાહે મહેરાબ એ શહેરથી આઠેક માઈલ દૂર મુસલમાન બાદશાહોના સમયની એક મોટી કમાન હતી. એ કમાનની ઉપર ચણાયેલો દરવાજો તથા તેની આસપાસના મહેલ વગેરે આજે ખંડેર બની ગયાં હતાં. છતાં એ સ્થાનની રોમાંચકતા હજી એવી ને એવી જ રહી હતી.

આ જુવાન વસ્તીના ઈતિહાસશિક્ષક ઇતિહાસની સાચી ગંધ લેવડાવવા બાળકોને કેટલીક વાર અહીં લઈ આવતા હતા. તેઓ બરાબર કમાનના વચલા પથ્થરની નીચે ઊભા રહેતા અને ઈતિહાસની આરસી જેવા એ ધૂંધળા લાલ પથ્થરોમાં ભૂતકાળનાં પ્રતિબિંબ દેખાડતા. પણ એક વાર એમના વિદ્યાર્થીઓમાંથી એક જણ મહેરાબ ઉપર ચડી ગયેલું અને તેણે ત્યાંથી 'માસ્તર'ના ઉપર જ પડતું મેલેલું ! તે પછી આ બાજુનાં પર્યટનો બંધ થયાં હતાં.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ મહેરાબ નીચે ભણેલો ઇતિહાસ લગભગ ભૂલી ગયેલાં આ છોકરાંને શાહે મહેરાબ તો યાદ હતી જ.

'અહોહો ! આપણે કેટલે બધે વખતે જઈએ છીએ ?'

'આ કુમારપાળને પગ ભાંગ્યાને જેટલાં વરસ થયાં તેટલે.'

'લગભગ સાત. શહેર કેટલું બધું બદલાઈ ગયું છે !'

'અને બીજું કોણ નથી બદલાયું ?' વિપુલ બોલ્યો. બધાં હસી પડ્યાં. દરેકની નજર એકબીજાના સામી ગઈ.

શું દરેક જણ બદલાયું હતું ? ના, ના, રોજ જોઈએ છીએ તેવાં ને તેવાં જ દરેક જણ છે. પણ શહેરને વીંધીને બીજી પાર જવાનું હતું. આ રસ્તાં પર થઈને તો આ બધાં ઘણી વાર પસાર થયાં હતાં. પણ આજે જાણે તેઓ બધું પહેલી જ વાર જોતાં હોય તેમ લાગ્યું. રસ્તા ડામરના થઈ ગયા છે. રસ્તાની આસપાસ નવાં કારખાનાં, નવાં મકાનો, નવી દુકાનો ઊભાં થયાં છે. અને માણસો તો બધાં નવાં જ છે ! બધાં દશ્યોને સ્વપ્નની પેઠે પાછળ મૂકતી જતી પૅકાર્ડ આગળ વધ્યે ગઈ.

બારણુંના બધા કાચ ખુલ્લા કરી દેવાયા હતા. બહારથી પવનની સાથે કદી થોડી ધૂળ પણ આવતી, કોક ફૂલવાળાની દુકાનની સુગંધ પણ આવતી, અને કોક આંધળિયાં કરી આગળ નીકળી જતી થર્ડ કલાસ મોટરના પેટ્રોલની ગંદી ધૂણી પણ ચડી આવતી !

જોતજોતાંમાં તેઓ શાહે મહેરાબ જવાના કોટના દરવાજે આવી પહોંચ્યાં. દરવાજા બહારના ચકલામાં ઊભેલા બત્તીના થાંભલા પર લાલ લાઈટ ચળકતું હતું. પૅકાર્ડની સાઈડ બંધ હતી. કોક ઠસ્સાથી ઊભા રહેતા છેલની પેઠે પૅકાર્ડ બ્રેક લગાવી ઊભી રહી. અને પૅકાર્ડમાં ખડકાયેલાંની નજર પાસે થઈને પસાર થતાં માણસો પર ફરજિયાત રીતે પડવા લાગી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'How horrid! કેટલું ભયાનક!' એક જણુ બોલી ઊઠ્યું.

'શું છે?' બીજું બોલ્યું.

'ઓ...!' ત્રીજું બોલ્યું.

બગલમાં બે ઘોડી રાખી ચાલતો એક રગત–પીતિયો ભિખારી પૅકાર્ડની પાસે આવીને ઊભો હતો અને તેનાં ઠૂંઠાં, મેલા પાટા વીંટેલાં આંગળાંને તેણે લગભગ બારીના કાચની અંદર દાખલ કરી દીધાં હતાં.

વિપુલ જરા હસ્યો, ને બોલ્યો:

'બીક લાગે છે? કેમ નાટકમાં તો કુમારપાળે આનો પાઠ ભજવ્યો હતો!'

'પણ એ તો નાટક!'

'એમ!' અનેક ભાવોના મિશ્રણવાળા અવાજે વિપુલ બોલ્યો.

પૅકાર્ડ ચાલી. પડી ગયેલે મોંએ ભિખારી પાછળ હઠ્યો અને પૅકાર્ડની પાછળ તિરસ્કારપૂર્વક થૂંક્યો. કુમારપાળ ગુસ્સે થયો. વિપુલે કહ્યું: 'કેમ, આપણે પણ થૂંકતા નથી?'

કુમારપાળ ચૂપ જ રહ્યો. કોક બીજું બોલ્યું:

'વિપુલભાઈ! કેવાં ભયાનક માણસો અહીં છે!'

'ક્યાં? પૅકાર્ડમાં?' વિપુલે શાંતિથી સ્મિતપૂર્વક કહ્યું.

ખુલેલું ટ્રાફિક હજી ભરચક્ક હતું. પૅકાર્ડ ધીરે પગે ચાલતી હતી. આસપાસ મારવાડી મીઠાઈવાળાની દુકાનો હતી. લાલલાલ માલપૂડા, કાળી જલેબી, કંતાનની બનાવેલી હોય તેવી પૂરી, અને બીજી ખાવાની સામગ્રી પર માખો બણબણતી હતી. અને તેલમાં નાહી પછી ધૂળ છાંટીને બેઠેલા હોય તેવા મારવાડી કંદોઈ!

'આ બધું લોક ખાતા હશે?' અર્ધી ફાલતુ સીટ પર અને અર્ધી બીજાના ખોળામાં બેઠેલી સૌથી નાની બોલી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા જુઓ ને! લોકો ખરીદે છે ને!' વિપુલે કહ્યું અને પછી હસીને પૂછ્યું, 'ચાખવું છે?'

'બાપ રે!' કહી નાનીએ દાંત વચ્ચે જીભ દબાવી. અને પૅકાર્ડ છુટે પગે ચાલી.

'જીભ મોંમાં રાખ હવે, નહિ તો એ કકડા થઈ જશે.' કોક મુરબ્બી બોલ્યું. અને તે સાથે જ પૅકાર્ડ સખ્ત આંચકા સાથે ઊભી રહી. બે મારવાડણો રસ્તા વચ્ચે લારીને ફેરવતી હતી. અને તે પૅકાર્ડના પંથમાં આવી ગઈ હતી. શોફરે મોંમાં આવી ગયેલી ગાળને ગળી જઈને માત્ર ખૂંખારો જ ખાધો.

'શું ગમાર લોકો છે!' કોક બોલ્યું. અને બધાં એ લારીને ખેંચનારીઓનાં તંગ થઈ જતાં શરીરને ઘડી ભર જોઈ રહ્યાં.

લારી ફરી રહી અને અંદર ભરેલા ડોલતા સામાનની પાછળ ખેંચનારીઓનાં શરીર અલોપ થયાં. માત્ર લારીનાં પૈડાંનો કર્કશ કચડાટ સંભળાઈ રહ્યો.

પકાર્ડ તેને વટાવીને આગળ થોડુંક અંતર ગઈ ત્યાં બધાંના મોં પર એક જાતની કમકમાટી ફેલાઈ ગઈ.

'ઉંહુંહું!' 'ઉંહુંહું!'

'આ શું?'

'છીઃ! છીઃ!'

દરેકના મોંમાંથી જાતજાતના ઉદ્દગારો નીકળવા લાગ્યા અને ફટાફટ સુગંધીદાર રૂમાલો નીકળી નાક ઉપર દબાવા લાગ્યા.

'કેટલી દુર્ગંધ!'

'શું છે આ?'

અને એના જવાબ રૂપે રસ્તાની પાસે જ એક તરબતર ખુલ્લી ગટર આવીને ઊભેલી દેખાઈ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ગટર છે! ગટર છે!' નાની બોલી પડી.

'જલદી લે શોફર!' કોક બોલ્યું.

પૅકાર્ડ ઝડપથી આગળ વધી. પણ ગટર પણ એટલી જ ઝડપથી તેમનો સાથ કરતી હતી. તેના પાણી પર લીલા કાળા રંગની તર બાઝેલી હતી, અને જામેલા વેપારી જેવા પરપોટા એમાં ધીરે ધીરે તણાતા હતા.

'કાચ બંધ કરો!' એકસામટા અવાજો નીકળ્યા અને વળી નાક ઉપર જોરથી રૂમાલો દબાયા, કાચ બંધ થયા. પૅકાર્ડની અંદરનો પંખો શરૂ થયો. અને ટૉયલેટની ફોરમ ધીરે ધીરે પૅકાર્ડમાં પાછી જામવા લાગી.

રસ્તા પર ટ્રાફિક ઘણું હતું. મોટા મોટા ખટારા, હાથલારીઓ, ઘોડાગાડીઓ, રઝળતી ગાયો, રખડતાં છોકરાં પૅકાર્ડને પૂરપાટ જતાં રોકતાં હતાં, સૂરજનાં કોમળ સોનેરી કિરણોને ધુમાડો અને ધૂળ મેલાં કરતાં હતાં.

કોક હઠીલી દુર્ગંધભર ભિખારણ પેઠે ગટર પૅકાર્ડના રસ્તાની અડોઅડ જ ચાલતી હતી. થોડીવારમાં ગટરની પડખે મકાનો શરૂ થયાં. છૂટક મકાનો ધીરેધીરે ચાલી બની ગયાં. અને તેમાં જાત-જાતની દુકાનો દેખાવા લાગી. હેરકટિંગ સલૂનો, પાનબીડીની દુકાનો, મીઠાઈની દુકાનો, હોટલો લોજો. એ ચાલીમાંથી આ રસ્તા પર આવવાને માટે થોડે થોડે અંતરે પૂલ આવવા લાગ્યા. લોકો નિરાંતથી પૂલ પર આવજા કરતા હતા અને દુકાનો તથા ઉપરના મજલાઓમાં હરતા ફરતા હતા.

પૅકાર્ડમાં કોકે મસ્તીમાં કાચ ખોલ્યો.

'ઉફ! ઉફ! કોણ છે એ? એ સુવ્વર''

'સુવ્વરે' કાચ વાસી દીધો અને અંદર ધસી આવેલી દુર્ગંધ પીંજરામાં પુરાયેલા પક્ષી પેઠે કૂદાકૂદ કરવા લાગી. દરેક જણુ ખાંસી ખાવા લાગ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'જલદી, શૉફર, જલદી!'

પૅકાર્ડ પૂર વેગે ઊપડી. વિપુલ ધીરેથી બોલ્યો:

'પંક્ચર પડે તો કેવું સારું!'

'જાવ જાવ હવે, વિપુલભાઈ!' નાની બોલી.

'બીશો નહિ.' વિપુલ બોલ્યો. 'તમારા ટાયર તો સાબૂત જ છે. પણ...'

અને બધાં એકદમ અચંબાથી ચમકી ઊઠ્યાં.

'કોની ગાડી હતી એ? ચિમનલાલ વાલવાળા હતા. નહિ? અરે બિચારા!'

પૅકાર્ડના પડોશના જ શેઠિયાની મોટરને અહીં પંક્ચર થયું હતું. એ ય મોટરવાળાની નજર એક થઈ ન થઈ ત્યાં પૅકાર્ડ પસાર થઈ.

'ખટારો!' કોક તિરસ્કારથી બોલ્યું. અને બધાં હસી પડ્યાં. થોડી વારે બધાંની નજર બહાર ગઈ.

'ગઈ! ગઈ! ગટર ગઈ!' કુમારપાળ તાળી પાડી બોલી ઊઠ્યો. દરેકની આંખમાં આનંદની ચમક આવી. કાચ ખુલ્લા થયા અને ઘાસની સુગંધીવાળો પવન ફરીને પૅકાર્ડમાં થઈ વહેવા લાગ્યો. રસ્તાની બે ય બાજુથી મકાનો દૂર સરવા લાગ્યાં અને પાસે થઈને ખુલ્લાં ખેતરો પસાર થવા લાગ્યાં.

શાહે મહેરાબ દૂરથી દેખાવા લાગી. ભાંગી પડેલી દીવાલોની વચ્ચે તે ઊંચી કમાન કોઈ ખુમારીવાળી શાહજાદીની ગર્વીલી ભમર જેવી ઊભી હતી.

પૅકાર્ડમાં કોક બોલી ઊઠ્યું:

'અરે નાની, તને શું થાય છે?'

છૂટો સીટ પર બેઠેલી નાનીનું મોઢું ફિક્કું થઈ ગયું હતું. તે બોલી: 'મને ચક્કર આવે છે. ઊલટી થાય છે.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીજું બોલ્યું : મને ય કશીક ગભરામણ જેવું લાગે છે.'

વિપુલે કહ્યું : 'હમણાં મટી જશે. મેદાનમાં ખુલ્લી હવામાં હરશો ફરશો એટલે સારું થઈ જશે.'

'પણ શું કરીએ? How Horrid! ગટરની ગંધ મારા ગળામાં ચોંટી ગઈ લાગે છે તે હઠતી જ નથી.' બોલનારે ગળું ખૂંખાર્યું.

જાણે અટકી જ ન હોય તેવી સફાઈથી, અંદર બેઠેલાંને જરા યે આંચકો આપ્યા વગર પૅકાર્ડ અટકી. શોફરે ઊતરી બારણાં ખોલ્યાં અને જાણે સ્વર્ગની પરીઓ અને ગંધર્વો પૃથ્વી પર ઊતરતાં હોય તેવી રીતે પૅકાર્ડનાં માલિકો પૃથ્વીની હરિયાળી ઉપર ઊતર્યાં. એ બધામાં મર્ત્ય લોકના માનવી જેવો લાગતો એક વિપુલ જ હતો. આ માલિકોના આનંદમાંથી પોતાની જાતને દૂર રાખવાની વસ્તુ હોય તેમ માનતો શોફર પ્રેતાત્મા જેવો દૂર સરીને ઊભો.

શાહે મહેરાબની આસપાસની ભૂમિ હજી પાંચ સૈકા પહેલાંની જ જાણે લાગતી હતી. આસપાસ જમાનાજૂની સો દોઢસો વરસ-જૂની આમલીઓની ઘટા હતી. મહેરાબન પાસે એક નાનકડો રોજો હતો. અને એમાં બાદશાહી સલ્તનતના અવશેષ જેવો એકાદ ધોળી દાઢીવાળો ફકીર પડી રહેતો હતો.

માણસોના અવાજ સાંભળી તેણે રોજામાંથી જાણે ભૂતકાળ ડોકિયું કરતો હોય તેમ બહાર ડોકું કાઢ્યું.

સાંજ પડતી હતી. સૂર્યનાં કિરણ ક્યારનાં યે સોનેરી થઈ ગયાં હતાં.

બધાં ચાલતાં ચાલતાં રોજાની નજીક આવ્યાં. જઈફ ફકીરે આંખ પર હાથ મૂકી નજર તીવ્ર કરી અને બોલી પડ્યો :

'આઈયે શેઠજી, આઈએ. કિતની સાલ હો ગઈ! હાં. મૈં બરાબર પહિચાનતા હૂં. ઉસ દિન યે બાદશાહજાદા ગિર ગયે થે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહેરાબસે, ઔર ઉનકા પૈર ટૂટ ગયા થા. આપ તો ખૂબ બડે હો ગયે, લેકિન મૈંને આપકો ફૌરન પહિચાન લિયા. મૈં કુછ ભી ભૂલ નહીં સકતા. મુઝે યાદ હૈ. અબ તો આપ ઠીક હૈં ન? કિતની સાલ કે બાદ આપ તશરીફ લે આયે! ક્યા જમાના ગુજરતા હૈ! ક્યા ઝિન્દગી ગુજરતી હૈ! શુક્રિયા, યા રહીમ! ફરમાઈયે આપકી ક્યા ખિદમત કરું!.........'

કોક રેકર્ડ બોલતી હોય તેમ ફકીર સડસડાટ બોલ્યે જ જતો હતો. એ ક્યાં અટકશે તે સમજાતું ન હતું. કંટાળીને જે રીતે ઘેર રેકર્ડ પરથી પિન ઉઠાવી લેવાતી તેવી રીતે એક જણુ બોલ્યું:

'બસ બસ, કુછ નહીં.'

ફકીર દાઢી પસરાવતો થંભી ગયો.

અને સૌ આગળ વધ્યાં.

આ શાહે મહેરાબ, અહીં એક જમાને બાદશાહો સહેલગાહે આવતા. બાદશાહની બેગમો અહીં ઘડી ભર બુરખો દૂર કરી ફરતી. બાદશાહતો અમર રહે એવી દુવાઓ અહીં પોકારાતી. પણ આજે તો...એ બધા ઇતિહાસના પાઠ 'માસ્તર' શિખવાડી ચૂકયા હતા. આસપાસની વેરાન જમીનમાં નજર નાખતાં બધાં ફરવા લાગ્યાં. આમલીની ખરેલી સૂકી પત્તીઓ ઢગલેબંધ આમતેમ ઊડતી હતી.

પાસે એક નાનકડું તળાવ હતું. તેને કિનારે જઈ બધાં બેઠાં. આથમતો સૂરજ વાદળાંઓને પોતાનું રહ્યું સહ્યું સુવર્ણ બક્ષી જતો હતો. ખાનદાન પોતાની ખાનદાની છેવટ લગી વાપરી છૂટે છે.

આથમતો સૂર્ય જોઈ કોઈ બોલ્યું.

'સરસ લાગે છે નહિ? પણ કુદરતે રંગની પસંદગી બરાબર કરી નથી.'

'કેમ?'

'સોનેરી રંગ તો સૂર્યને મધ્યાહ્ને આપવો જોઈએ અને સાંજસવારે રૂપેરી રંગ!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ઠીક ઠીક! બહુ સરસ કલ્પના છે!' અને એ બોલનારને ખાંસી આવી.

હજી વારાફરતી કોઈને કોઈ ખાંસી ખાયા કરતું હતું.

'નાસ્તો કરો. એટલે ગળું સાફ થઈ જશે.' વિપુલે કહ્યું.

નાસ્તો આવ્યો. સુંદર ચમકતાં વાસણોમાં તેને કાઢવામાં આવ્યો. ગુલાબી ઓષ્ઠોથી સ્પર્શાતો નાસ્તો પેટમાં જઈને ધન્યતા અનુભવવા લાગ્યો.

એક જણને અંતરાસ આવ્યું. બીજાએ તેને પાણી આપ્યું. ત્રીજું બોલ્યું :

'ઊફ્! આપણે ભૂલ કરી, આ બાજુ આવ્યાં તે. દુષ્ટ ગટર! એની ગંધ હજી ગળામાંથી નથી નીકળતી.' અને તેણે ગળું ખોંખાર્યું. પણ ગળામાં ગંધ હજી બાઝી રહેલી જ લાગી.

ત્યાં બીજાને ખાંસી આવી. એકસામટી આવી, વારાફરતી આવી. તેમનાં મોં રતુમડાં થઈ સહેજ વિકૃત બન્યા.

'શું આ તે? ચાલો, આપણે તો નથી ખાવું!'

'આપણાથી પણ નહિ ખવાય!'

દરેક જણે પોતાની ખાવાની અશક્તિ જાહેર કરી. નાસ્તાનો કાર્યક્રમ અધૂરો રહ્યો. જાણે જગતમાં કોઈ મહા કરુણ ઘટના બની હોય તેમ બધાંનાં મોં પર ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ.

'લો, ખાઓ ખાઓ હવે.' વિપુલ બોલ્યો. 'એમાં શું?' ઘેર જઈ પોટાશિયમના કોગળા કરી નાખજો.' અને તેણે ખૂંખારો ખાઈ ખાવાનું ચાલુ કર્યું.

થોડાંક જણ હસ્યાં.

'તમારામાં તો બહુ સહનશક્તિ લાગે છે, વિપુલભાઈ!'

'ના રે, જુઓને, આ ખાઉં તો છું. પણ કાલે માંદો પડવાનો છું.'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'તો આ બાજુ તમે અમને શું કરવા લઈ આવ્યા ?'

'શહેરનો વિકાસ કેવો થાય છે અને સાથે સાથે માણસની સહનશક્તિ પણ, એનો જરા આપણને ખ્યાલ આવતો રહે એટલા ખાતર !' વિપુલે કહ્યું.

'હા, મેં ક્યાંક વાંચ્યું છે. માણસની સહનશક્તિ–adaptability–રબરની પેઠે ખૂબ ખેંચાઈ શકે તેવી હોય છે.'

'પણ કોક દિવસ એ તૂટી જાય તો ખરીને !' કોઈ બીજું બોલ્યું.

'રબર તો તૂટે પણ આ ન તૂટે !'

'તૂટે !'

'ના તૂટે !'

'તૂટે જ !'

'ના જ તૂટે !' બોલનારાઓ વાદે ચઢ્યાં. બીજાં હસતાં હસતાં જોઈ રહ્યાં. આવા સૈદ્ધાન્તિક વાદવિવાદમાં ઘરનાં ઘણાં જણને રસ પડતો. વિપુલે પ્રમુખની અદાથી કહ્યું :

'રહો હવે. હજી લગી સહનશક્તિ તૂટી નથી. જુઓ આ ગટરે આપણાં તો નાક અને ગળાં પકડી લીધાં !' સૌથી નાનીનો હાથ પોતાના ગળા પર ગયો. તેને ઉધરસ આવી. વિપુલ બોલ્યે જતો હતો...

'પણ ત્યાં લોકો રહે છે, લહેરથી રહે છે. ત્યાં રહેવાની ઓરડી મળે તો જાતને કૃત્યકૃત્ય માને છે. કારખાનાં પાસે છે, ભાડાં સસ્તાં છે...'

'અરે બાપ, પણ ત્યાં ઊભા રહી શકાતું નથી તો પછી રહેવાય તો કેમ ?'

'એ તો ધીરે ધીરે ઇમ્યુનિટી આવી જાય.' કોઈ બોલ્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ખરું છે. ત્યાં રહે છે, ફરે છે, ખાવાનું રાંધે છે, ખાય છે, પીએ છે.'

'ઓ!' ચોંકીને નાની બોલી.

'હા. હા. આપણે નજરે જોયું ને!' વિપુલે કહ્યું. હાથ ખંખેરીને તે ઊભો થયો અને પોતાનો રૂમાલ નાનીને અડાડતાં તે બોલ્યો :

'અને આ તમારા જેવાં બચ્ચાં એ ગટરમાં નહાય છે, કૂદે છે ને પાણી ઉછાળે છે.'

'ઓ...રે...' નાનીએ ચોંકીને ચીસ પાડી.

'નહિ. નહિ, જેવી મઝાથી તમે તમારા બાથમાં નહાઓ છો એવી જ મઝાથી એ છોકરાં ગટરમાં નહાઈ શકે છે.'

બધાંને એક કમકમાટી આવી ગઈ.

'પણ એ તો ઈમ્યુનિટી!' પેલો વિજ્ઞાની બોલ્યો. વિપુલે તેના કાનમાં કહ્યુ

'મરણપ્રમાણના આંકડા જરા મેળવી જોજો.' અને મોટેથી કહ્યું:

'ચાલો જઈએ હવે. રસ્તામાં તમને છોકરા ગટરમાં નહાતાં બને તો બતાવવાં છે.'

'ના, ના, અમારે એ રસ્તે નથી જવું.'

'ભલે, બીજે રસ્તે જઈ શું!' વિપુલ સ્વસ્થતાથી બોલ્યો. તે જાણતો હતો કે ઘેર જવાનો એ જ રસ્તો હતો.

પૅકાર્ડ પૅક થઈને ઘર ભણી વળી.

અંદર બેસતાં વાર બધાં બોલી ઊઠ્યાં.

'શોફર બીજે રસ્તે થઈને લેજે!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

 Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, જી ! પણ...'

'પણ બણુ નહિ...'

'જી, બીજો રસ્તો છે નહિ. બનશે તો.....'

શોફરે પેકાર્ડને બીજે રસ્તે લેવા પ્રયત્ન કર્યો. એ રસ્તો પેકાર્ડને ચાલીઓમાં ખેંચી ગયો અને એળેએળે પેકાર્ડ બહાર નીકળી, પણ તે ગટર ઉપર જ !

પેકાર્ડના કાચ બરાબર બંધ હતા. ટ્રાફિકને હાથ બતાવવા માટે શોફર પાસે એક નાનકડો કાચ ન છૂટકે ખુલ્લો રહ્યો હતો.

અને ખરેખર એ સંધ્યાકાળે ગટરમાં છોકરા નહાતાં દેખાયાં. માત્ર છોકરાં જ નહિ એમાં ભેંસો પણ નહાતી હતી. એક ગાંડા જેવો લાગતો માણસ તેમાં પોતાનાં કપડાં અને પાણીનું ટંબલર પણ ધોતો હતો.

પેકાર્ડવાસીઓએ નાકે રૂમાલના ડૂચા દીધા અને કમકમાં ખાધાં, અને આંખો મીંચી. તેમણે આંખ મીંચી અને ઉઘાડી. એટલી વારમાં પેકાર્ડ તેમને કેટલેય દૂર લઈ ગઈ.

રસ્તામાં કોઈ બોલતુ ચાલતું ન હતું. દરેકના મોં પર અણગમો હતો વિપુલની સામે કોઈ જોતું ન હતું.

આલેશાન પોર્ચની નીચે હાથણીની પેઠે પેકાર્ડ આવીને ઊભી રહી. બારણું ખુલતાં ફડાફડ કૂદીને બધાં ઘરમાં, ઘરના દવાખાનામાં દોડ્યાં અને ત્યાં તેમના ઘણી ઊંચી ડિગ્રીવાળા ફેમિલી દાકતરને પોતાના ગળાની તકલીફ કહેવા લાગ્યાં.

દાકતરની ભમ્મર જરા ઊંચી થઈ. તેના મગજમાં એક વિચાર સ્ફુર્યો. 'એક નવો ગટર–મેનિયા રોગશાસ્ત્રમાં હવે ઉમેરી શકાશે.'

તેણે નર્સને કંઈ લખી આપ્યું અને નર્સે અપૂર્વ નમ્રતાથી, સફાઈદાર કાચના પ્યાલાઓમાં પોટેશિયમ પરમેન્ગનેટનું આ લાલ

૧૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગુલાબી માણસો જેવું લાલ ગુલાબી પાણી દરેક જણને કોગળા કરવા માટે આપ્યું.

અંદર જવું કે ન જવુંના વિચારમાં વિપુલ સુશોભિત પોર્ચના એક તેના જેટલા ઊંચા ફ્લાવર વાઝ પાસે મૂંગો ઊભો રહી ગયો. મેડા ઉપરની બાથરૂમોમાંથી ઘણાં બધાં ગળામાંથી એકીસાથે કોગળાના ગુળગુળાટ આવવા લાગ્યા. તેણે એક ઘુરઘુરાટ સાંભળ્યો. તેનું ધ્યાન ભંગ પામ્યું. કોઈ મદમસ્ત હાથણની પેઠે પેકાર્ડ તેના તરફ પૂંઠ ફેરવી ચાલવા લાગી હતી.

સ્વાધ્યાય :

૧. પૅકાર્ડના પ્રવાસીઓએ શું શું જોયું? પ્રવાસમાં વિપુલે શું જોયું?

૨. લેખક વિપુલ માટે 'એ બધાંમાં મર્ત્યલોકના માનવી જેવો લાગતો એક વિપુલ જ હતો.' એમ શા માટે કહે છે?

૩. ઘેર આવી અંદર જવું કે ન જવુંના વિચારમાં વિપુલ મૂંગો કેમ ઊભો રહી ગયો?

૪. 'ગૌસતિદાદાનું ગૌરવ' અને 'રવિવારની રજા' પેઠે આ વાર્તા પણ કટાક્ષવાર્તા કહી શકાય? ત્રણેની કટાક્ષરીતિમાં શો ફેર છે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદમડી વહુ

[ગરજનનો હમ્મીર પ્રભાસપાટણથી સોમનાથ ઉપર હલ્લો લઈ આવે છે એવા સમાચાર સાંભળી સજ્જન રજપૂતોને ચેતાવવાની પોતાની ફરજ સમજે છે અને દરેક પળની જ્યારે કિંમત હોય છે એવા કટોકટીના સમયે પોતાના પુત્ર સામન્તને તે ધોરી રસ્તે ઘોઘાગઢ મોકલે છે અને ત્યાં પોતે પોતાની 'પદમડી વહુ' સાથે રણમાં થઈ જવા નીકળે છે]

૧

પાંચમે દહાડે સૂર્ય ઊગ્યો ત્યારથી ઉનો પવન વાવા લાગ્યો, અને દિવસ ચઢયો તેમ વાવાઝોડાં થવા લાગ્યાં. રેતીના ભમરાના ગોટા—સૂર્ય તેજમાં અગ્નિકણોના સ્તભો જેવા લાગતા—ચારે તરફ ઊડવા માંડયા, ને સજ્જન કે પદમડીની આંખો પણ ઉઘાડી ન રહી શકી. બપોર પડી ત્યારે ચારે તરફ ઊડતી, દઝાતી, આંજતી રેતી ઊડવા લાગી, અને આગળ વધવું અશકય બન્યું. સજ્જને પદમડીને બેસાડી, તેના ગળે વળગી તેની આંખો પોતાના શરીરથી ઢાંકી, અને તેને ડોકે પોતાની આંખો દાબી જેમતેમ કારમી બપોર ગાળી. હેતાળ પદમડી નાની બકરી હોય તેમ સજ્જનની બાથમાં માથું મૂકી પડી રહી.

નમતો પહોર થયો ત્યારે ગરમ પવન થંભ્યો, અને સજ્જને સાંઢણી પલાણી, ત્યારે એનાં બહાદુર હૈયામાં ભય પેઠો હતો. આવા ત્રણ દહાડા બીજા જાય તો શું યે થાય? એની ગણતરી પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બરોબર નહોતી લાગતી. આ રસ્તો બરાબર હોય તો બે ત્રણ દહાડે વિસામા આવવા જોઈએ પણ તે નહિ આવ્યા. એ રસ્તો ભૂલ્યો ? રણમાં ભૂલા પડેલા માણસો તરસે અને તાપે મરી જાય એવી તેની દશા તો નહિ થાય ?

રાતે પદમડી લથડવા લાગી અને સજ્જન પણ થાકી ગયો એટલે તે પદમડીની પડખે ઊંઘી ગયો. એકદમ પદમડીના તરવરાટે તે સફાળો જાગીને બેઠો થઈ ગયો. પો ફાટવા આવ્યો હતો અને સાંઢણી આંખો ફાડી, નસકોરાં પહોળાં રાખી, કૂદી રહી હતી.

'શું છે? શું છે? પદમડી વહુ, ઘેલી થઈ છે?' પદમડીની ભાષા સમજ્યો : તે તરત જવા માગતી હતી. સજ્જન તરત તેના પર ચડ્યો અને ઉત્તર તરફ જવાનું સૂચવ્યું, પણ સાંઢણી એકની બે થઈ નહિ. ન માન્યાં એણે સજ્જનનાં લાડ ને ન પરવા કરી એના ગુસ્સાની. એણે ઉત્તર તરફ જવા સાફ ના પાડી. તે જ્યારે સમજાવી થાક્યો ત્યારે એક સોટી ફટકાવી. જવાબમાં પદમડીએ વેદનાભર્યો અવાજ કર્યો, પણ એની આજ્ઞાની પરવા કર્યા વિના, મોઢું ફેરવી, પૂર્વ દિશા તરફ તે ભાગવા માંડી. તે આખરે સમજ્યો, પદમડીની તીક્ષ્ણ વૃત્તિઓ ઉત્તરમાં રહેલા કોઈ ભયથી તેને નાસવાની પ્રેરણા કરતી હતી.

'ભોળાનાથ ! તું કરે તે ખરું,' સજ્જન બબડ્યો. અને દીકરાને સાથે ન લાવ્યો એ ડહાપણ માટે આનંદ અનુભવવા સિવાય બીજો આનંદ ન લઈ શક્યો. બે ત્રણ ઘડી પદમડી પૂર્વ તરફ ઝડપથી દોડી ત્યારે તેને આ વિચિત્રતાનું રહસ્ય સમજાયું. એની પાછળ ક્ષિતિજથી ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફથી રેતીના ગોટા ઊડતા જણાયા.

'ઓ બાપ રે ! જીવતી રહે, પદમડી વહુ, તેં તો મને જીવતો બચાવ્યો,' કહી તેણે પદમડીને થાબડી પોતાની લાગણી બતાવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ જેમ સૂર્ય ઊંચે ચઢવા લાગ્યો તેમ પાછળ રેતીના ગોટા વધારે ઊંચા ઊડતા દેખાયા. ને તેમ પદમડી જીવ લઈને પૂર્વ તરફ નાસવા લાગી. સજ્જને પદમડીને પોતાનો જીવ સોંપી દીધોઃ આ પાછળ ધસી આવતા તોફાનથી, સાંઢણીની ઝડપ સિવાય, બીજો બચવાનો ઉપાય નહોતો. પ્રભાસથી નીકળ્યાને બારમો દહાડો હતો છતાં થાકેલી સાંઢણી નવે બળે નાસવા લાગી. રણની ભોમીયણ તે તેના ભયને પણ સારી રીતે જાણતી હતી, અને અત્યારે તે પોતાના ને માલિકના પ્રાણ બચાવવા નાસતી હતી. પાછળ વાદળ અંધરાતું જતું હોય એમ રેતીના ગોટા ઊડતા, વધતા, આકાશને છાઈ દેતા, તેમના તરફ ધસતા હતા.

સજ્જનનું બહાદુર હૃદય આશા ખોઈ બેઠું: પદમણી કેટલી નાસશે, ક્યાં નાસશે? આગળ નિઃસીમ્ રેતીના ઢગ, પાછળ યમરાજ સતી ધસતી જ્વલેણ આંધી—બે વચ્ચે મૃત્યુ નક્કી જણાયું.

સૂર્ય મધ્યાહ્‌ને ચડ્યો. સામે ચમકતી રેતી આંખોને આંધળી કરી દેતી. પવન દઝાડતો થવા લાગ્યો અને છતાં ખાવાની કે પીવાની કે થોભવાની પરવા વિના જાતવાન પદમડી ચોમાસાના પાણીની માફક આગળ વધતી ગઈ.

પાછળ આંધી વધતી દેખાતી. એક વાર તો રેતીના મોટા વમળમાં સપડાઈ જતાં પદમડી દક્ષિણ તરફ નાઠી. પણ ત્યાં પણ મૃત્યુ સામે આવતું દેખાયું.

એકદમ સામે પડેલી રેતીમાં જીવ આવ્યો હોય તેમ તે ઊડીને ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડી. ડામતી, ગૂંગળાવતી રેતીના કણોનો સમૂહ ઝપાટાભેર ગોળ ફરતો, સ્તંભને આકારે આકાશને સ્પર્શવા લાગ્યો. પદમડી ગૂંગળાઈને બેસી ગઈ; સજ્જન તેને ગળે લપેટાઈ પોતાની અને તેની આંખ, નાક ને કાનમાં પેસી જતી રેતીને ખાળી રહ્યા. તેને લાગ્યું કે આ આંધીમાંથી બચવાની આશા વ્યર્થ હતી. સરતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પળે તેણે એની મરતી પળની સહચરીને લાડથી વહાલ કર્યું. ચારે તરફ હતી રેતી, રેતી અને રેતી. દસે દિશામાં ઊડતી, ચમકતી, દઝાડતી. ગૂંગળાવતી, સૂર્યમાંથી ખરતાં અગ્નિબિંદુઓના વરસાદ સરખી સ્તંભરૂપ બનેલી જળતી ચિતા. સજ્જને સોમનાથને સ્મર્યા એની કલ્પના આગળ આવી ઊભેલા સામંતને તેણે રામ રામ કર્યા.

પણ જેમ આ ભમરી આવી તેમ જ ચાલી ગઈ. ચક્કર ફરતી રેતીના કણનો સ્તંભ એમના ઉપરથી પસાર થઈ ગયો. તેણે આંખો ઉઘાડી તો અગ્નિનો ગોળ ફરતો સ્તંભ ઝપાટાભેર દૂર જતો તેણે જોયો. 'પદમડી! બચી ગયા. ભોળા શંભુએ મહેર કરી,' કહી તેણે પોતાના ને સાંઢણીના મુખ પર પડેલી રેતી ખંખેરી નાખી તેણે પછળ જોયું તો મોટી આંધી તો ઘણી દૂર હતી; આ તો માત્ર તેનો સ્વાદ તેમને ચખાડવામાં આવ્યો હતો. પદમડીની અગમચેતીને પરિણામે આંધીની મર્યાદાની આગળ ને આગળ જ તેઓ વધ્યાં જતાં હતાં.

મૃત્યુના મોંમાં જઈ પાછો આવ્યો તે પળમાં તેના હતાશ હૈયામાં પ્રતીતિ થઈ કે અણજાણ્યે સીધે માર્ગે ઘોઘાગઢ જવું અશક્ય હતું, એટલે નીચી મૂછ કરી ધોરી રસ્તો પકડવો જ રહ્યો.

સૂર્યાસ્ત થવા આવ્યો ત્યારે આંધી દેખાતી ઓછી થઈ અને પદમડી ઊભી રહી ચારે દિશા સૂંઘવા લાગી. થોડી વારે અંધારું શરૂ થયું, અને નિર્મળ આકાશમાંથી તારા ચમકવા લાગ્યા. પદમડી હર્ષથી થનગનવા લાગી.

'શાબાશ, મારી પદમડી વહુ, શાબાશ,' કહી સજ્જને તેને બેસાડી, તેની સારવાર કરવા માંડી. રાતનો પવન નીકળ્યો એટલે તે સાંઢણીને ગળે વળગી તેની કદર કરવા લાગ્યો. આજે પદમડી ન હોત તો તે જીવતો ન હોત.

આજે તેને પણ ઘણો થાક લાગ્યો હતો એટલે તેણે પદમડીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાસે લંબાવ્યું અને બધી ચિંતા ભોળા શંભુને સોંપી થોડી વારમાં તે ઘસઘસાટ ઊંઘવા માંડ્યો.

૨

આઠમે દહાડે ઝાડવાળો ટેકરો દેખાયો એટલે સજ્જને હોંકારો કર્યો અને પદમડી પણ વગર કહ્યે તે તરફ દોડી. ટેકરો નિર્જન હતો પણ સદ્‌ભાગ્યે ત્યાં ઊંડા કૂવામાં પુષ્કળ પાણી જોઈ સજ્જનનો થાક ઊતરી ગયો. તેણે પાણી કાઢ્યું, પીધું ને પદમડીને પેટભરી પાયું; ઘણે દહાડે તે પોતે નિરાંતે નાહ્યો ને સાંઢણીને નવાડી પદમડીએ ઘણે દહાડે લીલાં પાતરાં વાગોળી ચાવ્યાં. આ બધી વિધિઓ પૂરી થયે પ્રેમથી એકબીજાને અડકી ઝાડની છાયા નીચે બંનેએ નિરાંતે ઊંઘ લીધી.

આકાશમાંથી તારાઓએ આ નર ને પશુની મૈત્રી પર કિરણ-પુષ્પો વર્ષાવ્યાં, અને સવારે જ્યારે સૂર્યનારાયણ ઊગ્યા ત્યારે સજ્જન ચમકીને જાગ્યો. માતાના સ્નેહથી તેની રક્ષા કરતી પદમડી પોતાની રીતે હર્ષ બતાવી રહી.

'પદમડી વહુ, હજુ મજલ તો ઘણી કાપવી રહી.'

સજ્જને પખાલમાં નવું પાણી ભર્યું, અને તેણે પદમડીને રસ્તો શોધવાનું સોંપી મુસાફરી શરૂ કરી.

નવમો દિવસ તો સારો ગયો, પણ તે રાતે સજ્જનને ભાન આવ્યું કે ઉત્તર તરફ જવાને બદલે એ પશ્ચિમ તરફ જતો હતો. અને ધોધાગઢથી દૂર ને દૂર જતો હતો. તેણે સાંઢણીને ઉત્તર તરફ જવા સૂચવ્યું, પણ તે એકની બે ન થઈ અને મહાદેવજીને સ્મરી સજ્જને પોતાનું ભાવિ તેને જ સોંપ્યું. પોતે હારી ખાધું હતું તેનું એને તીવ્ર ભાન તો ક્યારનું થયું હતું. હવે તો કોઈરીતે ધોરી માર્ગ મળી જાય એટલી જ ઈચ્છા રહી હતી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રણની મુસાફરીનો દસમો દહાડો શરૂ થયો. હવે તો કોઈ કોઈ ઠેકાણે વિસામાની ટેકરીઓ આવવા માંડી એટલે ધોરી રસ્તો પાસે આવી લાગ્યો દેખાયો. એના જીવને હવે ચિંતા નહોતી. ગરજનનો હમ્મીર તો કોણ જાણે ક્યાં હશે. ઘોઘાબાપાને વટાવવા કંઈ સહેલ વાત નહોતી. રસ્તે બીજા રાજાઓને પણ એ ચેતાવતો જશે. ભગવાન સોમનાથને દ્વેષ કરનાર રણ વટાવી કેમ આવી શકવાનો છે?

રણમાં આવ્યાને અગિયારમો દહાડો, ને પ્રભાસથી નીકળ્યે અઢારમો દહાડો શરૂ થયો, ત્યારે રણ વચ્ચે અવારનવાર ઝાડો દેખાવા માંડ્યાં. અને પોતે સપાદલક્ષ તરફ જતો હતો એવો કંઈક ભાસ એને થયો. આ રસ્તે જતાં પદમડીએ અસ્વાભાવિક અને અણધારી ચીસ પાડી. સજ્જને ધ્યાનથી ચારે તરફ જોયું તો એક પછી એક ત્રણ કાળાં નાનાં વાદળો ધસી આવતાં દેખાયાં. જોતજોતામાં એ વાદળો નહોતાં પણ કાળાં મોટાં પંખીઓનાં ઝુંડ હતાં એમ પહેલાં લાગ્યું; પણ પળવારમાં હજારો ગીધોનાં એ ત્રણ ઝુંડો કારમી ચીસ પાડતાં એને વટાવી પૂર્વ તરફ ચાલી ગયાં ત્યારે તેના ક્ષોભનો પાર રહ્યો નહિ. તેના હૈયામાં ધ્રાસકો પડ્યો. રણક્ષેત્ર પર લડાઈને બીજે દહાડે આટલાં ગીધો એણે પડતાં જોયાં હતાં, તે સિવાય કદી નહોતાં જોયાં. જરૂર કોઈ ઠેકાણે પાસે રણ ખેલાઈ ચૂક્યું હતું? શું ગરજનનો હમ્મીર મુલતાન વટાવી, ઘોઘાગઢ વટાવી, સપાદલક્ષ આગળ યુદ્ધ કરી ચૂક્યો હતો? દૂર જતાં ગીધોના વ્યૂહની ચીસોના ભયંકર પડઘા તેના કાનમાં સંભળાયા, અને તેને માનશુકન થયા.

'પદમડી વહુ, જીવલેણ જુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, હાં કે!'

પદમડી સમજી ગઈ. તેણે ત્વરાથી ગીધો ગયાં તે જ દિશામાં ચાલવા માંડ્યું.

થોડી ઘડી ગઈ ને પદમડીએ ફરી ચીસ પાડી, જેમાં ભયનો અર્થસૂચક કંપ હતો. 'શું છે? શું છે? પદમડી, ગભરાય છે શું?' કહી સજ્જને તેને થાબડી. થોડી વારે સડતાં મુડદાંની હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી આછી દુર્ગંધ સજ્જનને નાકે આવી, ત્યારે એ ચીસનું કારણ એને સમજાયું.

પદમડી એક ટેકરો ચડી ને અટકી ને થરથર કાંપતી ઊભી.

થોડે દૂર ટેકરી નીચે ગીધોનું મોટું ટોળું બેઠું હતું, અને તેની ઉત્તરથી દક્ષિણ, નજર જ્યાં સુધી જાય ત્યાં સુધી અંતરે અંતરે ગીધો બેઠાં કે ઊડતાં હતાં! સજ્જનને આનો અર્થ સમજાયો ને તેને ચક્કર આવ્યાં. ઉત્તરની ક્ષિતિજથી દક્ષિણની ક્ષિતિજ સુધી રેતીમાં અડધાં પૂરાં ઢંકાયેલાં સડતાં મુડદાંનો એક ધોરી માર્ગ બની રહ્યો હતો. આ ભયંકર માર્ગ આ રસ્તે ચાલી જતી કોઈ સેનાથી જ બની શકે એમ હતું.

પદમડીએ આગળ ચાલવાની ના પાડી એટલે સજ્જને નીચે ઊતરી તેને દોરવા માંડી; અને પાસે આવતાં આગળ બેઠેલાં ગીધોને ઉડાડવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાંક ધૃષ્ટ તો ખસ્યાં જ નહિ; કેટલાંક ઊંચે ચઢી ચક્કર ચક્કર ઊડવા માંડયાં, પણ એથી સજ્જનને મુડદાંની જાત પરખાઈ હાથીનાં, ઊંટનાં, ઘોડાનાં ને માણસનાં મુડદાં ત્યાં હતાં! એની કલ્પના ખરી ઠરી; આ યુદ્ધના અવશેષો નહોતા, ચાલી જતી મહાસેનાના હતા; પણ આટલા અવશેષો મૂકનાર સેના કેટલી મોટી હોઈ શકે તેનો ખ્યાલ પણ તે કરી શક્યો નહિ.

જીવ ગૂંગળાવતી દુર્ગંધની પરવા કર્યા વગર મહામહેનતે હિંમત હાથમાં રાખી, જે દિશામાં આ માર્ગ જતો હતો તે જ દિશામાં પોતે પણ જવા લાગ્યો. આટલું લશ્કર કોનું? ન સપાદલક્ષનું હોય, ન ઝાલોરનું હોય, ન ચિતોડનું હોય. શું આ સૈન્ય પેલા ગરજનના હમ્મીરનું!

સાંજે એક ગામડું દૂરથી જણાયું. આ ભયંકર મુસાફરીનો અંત આવ્યો સમજી સજ્જ તે તરફ ગયો તો પંદર પચીસ ઝાડની છાંય નીચે આ નાનકડુ ગામ વસ્યું દેખાયું. કોઈ ઠેકાણે નિરાંતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી વિસામો લેવાને ઉત્સુક તે પાસે આવ્યો, પણ ગામમાં કોઈ જન કે જાનવરનું નામ કે નિશાન નહોતું. બધાં બારણાં ઉઘાડાં હતાં, કેટલાં યે છાપરાં પડેલાં હતાં, મંદિર ભાંગીને ભૂકો થઈ ગયું હતું, ઝાડોનાં પાતરાં જાનવરો ચાવી ગયાં હતાં, તળાવમાં માત્ર કીચડ હતો અને ચારે તરફ અનેક જાનવરો ત્યાં નાહી ગયાનાં ચિહ્ન હતાં. કૂવામાં નામનું જ પાણી હતું. પેલી વિનાશક મહાસેના આ રસ્તે જતાં આ ગામને સ્મશાન સમું બનાવતી ગઈ હતી.

નીડર સજ્જન પણ આ નિશ્ચેતન વિનાશકતા જોઈ ધ્રૂજી રહ્યો. યંત્રની માફક એણે નીકળ્યું એટલું પાણી કાઢ્યું. પોતે નાહ્યો, પદમડીને નવાડી; પોતે ખાઈ ન શક્યો, પણ જે પાન હતાં તેના પર પદમડીને ચરવા મૂકી. રાત પડી ત્યારે આ રેતિયાળા પ્રદેશના સૂના ગામની કારમી નિર્જનતા એને ગભરાવી રહી. માત્ર મહાદેવજીનું નામ જીભે રાખી ભયવ્યાકુળ તેણે આખી રાત વિતાવી.

બીજે દિવસે સવારે તે શબો પડ્યાં હતા તે માર્ગે જવા તૈયાર થયો. ત્યારે આ બધું છોડી બીજે કોઈ રસ્તે દૂર નાસી જવાનો વિચાર આવ્યો, પણ ભયંકર સેના કેવી ને કોની હશે તે નક્કી કરવાનો મોહ તે છોડી શક્યો નહિ. ઘોઘાગઢનું કે સપાદલક્ષનું શું થયું હશે તેનો તો વિચાર કરવાની હિંમતે તેને નહોતી.

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

સ્વાધ્યાય :

૧. તમારા શબ્દોમાં આંધીનું વર્ણન કરો.

૨. પ્રાણી પણ માણસનું મિત્ર બની શકે છે એ વિશે તમે વાંચી કે સાંભળી હોય એવી વાર્તા લખો.

૩. સજ્જનને પદમડી કેવી રીતે બચાવે છે ? ભયંકર મુસાફરીને અંતે સજ્જન શું જુએ છે ?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાની

ધૂમધમ કરતી એક ગાડી આવી, અને સ્ટેશન આગળ ઊભી રહી. ફડાક કરતું એક બારણું ઊઘડ્યું અને વીખરાયેલા વાળવાળો એક જુવાન છાપાની તાજી છપાયેલી નકલોનો થોકડો બગલમાં મારી નીચે કૂદી પડ્યો. તાજા સમાચાર વાંચવા ઉત્સુક થએલા લોકોના ટોળાએ તેના પર ધસારો કર્યો અને જોત જોતામાં તેની બધીયે નકલો ખપી ગઈ એટલે ફરીવાર ગાડીના ડબ્બામાં ચડ્યો, ને બીજી કેટલીક નકલોનો થોકડો લઈ નીચે ઊતર્યો. તે વખતે ફડાક કરતું કંઈક નીચે પડ્યું તેનું તેને ભાન રહ્યું નહીં. આ બાજુ નકલો વેચાય છે ત્યાં ગાડીના આગળના ભાગમાં બૂમરાણ થઈ રહ્યું. બધા જુએ તો છાપવાળા ડબ્બામાંથી અગ્નિના ભડકા નીકળે. ગાર્ડ ડ્રાઈવર અને બીજા દોડતા આવ્યા, જોયું તો ડબ્બામાં ફોસ્ફરસની બાટલી તૂટેલી પડી હતી અને તેમાંથી આ અગ્નિ સળગ્યો હતો. ગાર્ડનો મિજાજ ગયો અને આ જુવાનનાં છાપવાનાં બધાં સાધનો બહાર ફેંકી દેવડાવ્યાં અને જુવાનને ઉતારી મૂક્યો. જુવાન તો આ જોઈ આભો જ બની ગયો. તે તો માત્ર અદબ વાળી હેઠ ભીડી આ બધું જોઈ રહ્યો ને ગાડી ઉપડી ગઈ. ચાલુ ગાડીએ તાજા સમાચાર છાપી તાજાં છાપાં વેચનાર આ નવજુવાન કોણ હશે?

\+ \+ \+

આ નવજુવાન છાપાંનો થોકડો બગલમાં મારી પ્લેટફોર્મ પર દોડાદોડી કરી રહ્યો હતો. દૂરથી તેણે ગાડીને આવતી જોઈ, તે જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પળે તેની નજર ગાડીના પાટા પર રમતા બાળક તરફ ગઈ. બાળકનું ધ્યાન અન્યત્ર હતું ને ગાડી ધસીમસી આવી રહી હતી. આ નવજુવાનનું ધ્યાન ખેંચાયું. તે સિંહ છલંગે હરણઝડપે દોડ્યો ને ગાડી આવે તે પહેલાં બાળકને ઉપાડી લીધું, તરત જ ગાડી સડસડાટ પસાર થઈ ગઈ. આ બાળક સ્ટેશન માસ્તરનું હતું. સ્ટેશન માસ્તરે આ વાત જાણી ત્યારે ખૂબ ખુશખુશ થઈ ગયા અને તેને સ્ટેશનની ઓફિસમાં રાખી લઈ ટેલીગ્રાફી શીખવી. પરંતુ આ નવજુવાનનું મગજ નવી નવી શોધો અને પ્રયોગોમાં લાગેલું તેને કારકુનની નોકરી કેમ ફાવે ? બે ચાર ઠેકાણે નોકરી મળી પણ બધે જ એમ બન્યું. તમને લાગશે કે આવો તરંગી અને ધૂની આ નવજુવાન કોણ હશે ?

* * *

ન્યૂયોર્કના વેપારી બજારમાં ભારે દોડાદોડી થઈ રહી છે વેપારી બજારોના ભાવતાલ સાંભળવાનું યંત્ર એકદમ બગડી ગયું છે ને તેથી ભાવતાલ આવતા નથી, વેપારીઓ આકુલવ્યાકુલ થઈ ગયા છે તે વખતે આ તરંગી અને ધૂની નવજુવાન ત્યાં આવે છે ને યંત્રને તરત જ સુધારી આપે છે એ યંત્ર જે કંપનીનું હતું તેનો પ્રમુખ ખુશ થઈ આ નવજુવાનને નોકરીમાં રાખે છે પણ તેને વળી નોકરીમાં ગોઠે ખરું કે ? નોકરી છોડી 'ગોલ્ડપ્રીન્ટર' નામે બીજું યંત્ર શોધી તેની સાથે ટેલીગ્રાફી જોડે છે. આ યંત્ર પેલા જૂના યંત્ર કરતાં વધારે ઉપયોગી જણાય છે તેથી પેલી કંપનીનો પ્રમુખ આ જુવાનને ચાલીસ હજાર ડોલર આપી તેનું યંત્ર ખરીદી લે છે. ચાલીસ હજાર ડોલર, અધધધ...તે જુવાન તેના કોટનાં બધાં ખીસાંમાં ભરે છે છતાં તે રકમ માતી નથી. ગઈ કાલનો છાપાં વેચનાર ફેરિયો, તરંગી અને ધૂની નવજુવાન આજે શ્રીમંત થઈ મહાલે છે. તમે પૂછશો કે આ કોણ ? તેનું નામ શું ?

* * *

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે જુઓ તો ખરા, બટન દાબો કે તરત વિજળીનો દીવો થાય, ફોનોગ્રાફને ચાવી આપી રેકર્ડ મૂકે કે તરત મીઠું મંજુલ સંગીત સાંભળવા મળે, ટેલિફોન મારફતે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે સંદેશો મોકલો, સિનેમા જોવા જાઓ ત્યારે આંખને આનંદ થાય તેવાં ગીતો સાંભળ્યા કરો. આ બધું પેલા તરંગી અને ધૂની જુવાને શોધી કાઢેલું. તમે તેનું નામ જાણો છો ? તમે તેના જીવન વિષે કંઈ સાંભળ્યું છે ?

જીવનક્ષેત્રમાં અગણિત મુશ્કેલીઓ વેઠી પ્રયોગો અને શોધો પાછળ મંડ્યા રહી લગભગ ૧૩૦૦ જેટલી શોધો જગતને ચરણે ધરનાર આ ધૂની નવજુવાનનું નામ **થોમસ આલ્વા એડીસન** હતું. તેનો જન્મ અમેરિકાના ઓહિયો પ્રાંતના મિલાન શહેરમાં ઈ. સ. ૧૮૪૭ના ફેબ્રુઆરીની ૧૧મી તારીખે થયો હતો. તેની માતા શિક્ષિકા હતાં અને તેમણે જ એડીસનને ભણાવાનું કામ ઉપાડી લીધું. એડીસનને નાનપણથી જ વિજ્ઞાનનો શોખ હતો. કોઈ નવું યંત્ર જુએ, કોઈ નવી ઘટના જુએ તો તેને ધારી ધારીને તપાસે, ખૂબ વિચાર કરે, તેને સમજી લે અને તેવું બનાવી શકાય કે કેમ તે ઘાટ ઘડ્યા કરે.

વિજ્ઞાનનો ઘણો શોખ તેથી તેને લગતાં જેટલાં પુસ્તકો મળે તેટલાં વાંચી નાખે. પછી થોડાં થોડાં સાધનો લાવે અને પ્રયોગો કરવા માંડે પરંતુ પૈસા વગર ક્યાં સુધી ચાલે ? તેથી તેણે ચાલતી ગાડીએ છાપાં વેચવાનું શરૂ કર્યું. ખર્ચ જતાં જે બાકી વધે તેમાંથી નવાં સાધનો લાવે અને પ્રયોગો આગળ ચાલે. તેને લાગ્યું કે બીજાનાં છાપાં વેચવાં તેના કરતાં શા માટે તાજા સમાચાર આપણે ન છાપવા ? સાધનો મેળવ્યાં અને ચાલતી ગાડીએ તાજા સમાચાર છાપી છાપાં વેચવાનું શરુ કર્યું પરંતુ એક દિવસ ગાડી સળગવાની ઘટના બની અને ત્યારથી તેણે તે કામ પડતું મૂક્યું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પરંતુ તેનો ઉત્સાહ અદમ્ય હતો. તે હિંમત હારે તેવો નહોતો. સ્ટેશન માસ્તરનું બાળક બચાવ્યું તેથી તેને સ્ટેશન ઑફિસમાં નોકરી મળી અને ટેલીગ્રાફી શીખ્યો પણ તેના પ્રયોગોનું શું ? દિવસે નોકરી કરે ને રાત્રે પ્રયોગો કરે પણ આમ કયાં સુધી ચાલે ?

તેણે ન્યૂયોર્કનો રસ્તો લીધો. ન્યૂયોર્ક પહોંચ્યો ત્યારે ખિસ્સાં ખાલી હતાં પણ અનેક યોજનાઓ મગજમાં તૈયાર હતી. નસીબ સંજોગે પેલા વેપારીઓનું યંત્ર સુધારી આપ્યું અને ત્યાર પછી તેણે નવું યંત્ર શોધી કાઢયું તેમાંથી તેને ચાલીસ હજાર ડોલર મળ્યા એટલે હવે પ્રયોગો કરવાનું તેનું કામ આગળ ચાલ્યું. તેણે નિષ્ણાતોને બોલાવ્યા અને તેની પ્રયોગશાળામાં અવનવા પ્રયોગો થવા લાગ્યા.

તાર મોકલતી વેળા પ્રથમ એક દોરડા પર એક જ તાર જઈ શકતો, અને તેથી ઘણા દોરડાં નાખવાં પડતાં એડીસને ક્રૂપ્લે ટેલીગ્રાફી શોધી કાઢી. તેથી એક જ દોરડા પર તારને મોકલી શકાય તેમ જ લઈ શકાય. આ શોધખોળને લીધે ઘણાં દોરડાં નાખવાનું ભારે ખર્ચ બચી ગયું. એક સ્થળેથી બીજે સ્થળે સંદેશા મોકલવાનું યંત્ર ગ્રેહામ બેલે શોધી કાઢયું હતુ અને તેને ટેલીફોન નામ આપ્યું હતું, પરંતુ તેમાં ઘણી ખામીઓ હતી. વળી સંદેશા ઘણે દૂર મોકલી શકાતા ન હતા. એડીસને આ ખામીઓ દૂર કરી અને કાર્બન ટ્રાન્સમીટર શોધી કાઢયું જેથી દૂર દૂર સદેશા મોકલી શકાય. આ બધી શોધોના પરિણામે તેની આર્થિક સ્થિતિ બગડી. તેથી દરેક વર્ષે બાર હજાર ડોલર સત્તર વર્ષ સુધી લેવાની શરતે તેણે આ શોધ વેચી નાખી. આ રીતે પૈસા મળે તો નવા અખતરા કરી બીજી શોધો કરી શકાય તે તેના જીવનનું ધ્યેય હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાર પછી તેણે ફોનોગ્રાફ અને રેકર્ડ શોધી કાઢ્યાં. એક વખત બોલાયેલા અવાજનાં આંદોલનોને રેકર્ડમાં સંઘરી રાખી, જેમ જેમ તેનાં પર પીન ફરતી જાય તેમ તેમ એ આંદોલનો ઉત્પન્ન થતાં અવાજ સંભળાય એ શોધે જગતને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી નાખ્યું તેની શોધો આગળ ચાલી. તેણે 'એડીસન વીજળી પેન' શોધી કાઢી. ત્યાર પછી વિજળીના પ્રવાહને અનેક પ્રવાહોમાં વહેંચી નાંખી વિજળી દીવો તૈયાર કર્યો. સાથે સાથે બલ્બ તૈયાર કરવાનું પણ તેણે શોધી કાઢયું. હવે તેની પ્રયોગશાળા આ નવા દીવાઓથી ઝગઝગી રહી. તેની આ શોધખોળો જગતભરમાં પથરાઈ અને તે વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાની બન્યો.

તેના જીવનમાં જંપ નહોતો. નવું નવું વાંચવું, વિચારવું, તેને લગતા પ્રયોગો કરવા અને તેમાંથી નવી નવી શોધખોળો કરવી તે પાછળ જ ચોવીસે કલાક તે મંડયો રહેતો. એક સેકન્ડમાં ૧૫ છબી જો ગતિના ક્રમમાં લેવાય તો તે ચિત્રને હાલતું ચાલતું બતાવી શકાય એ કલ્પનાને આધારે અનેક અખતરા પછી તેણે જુદાં જુદાં યંત્રો અને કેમેરા શોધી કાઢયા જેમાંથી આજના ચિત્રપટની શરૂઆત થઈ. તેની સાથે સીનેફોન જોડી તેણે ચિત્રપટને બોલપટમાં ફેરવી નાખ્યું. આજનાં આ ચિત્રપટો અને બોલપટો એડીસનની અવિરત શોધખોળોને આભારી છે.

એડીસનનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૯૩૧માં ૮૫ વર્ષની ઉંમરે થયું. મૃત્યુના આગલા દિવસ સુધી તે પ્રયોગશાળામાં દોરવણી આપી રહ્યો હતો. કામ, કામ અને કામ એ તેનો જીવન મંત્ર હતો. નિરાશા જેવો શબ્દ તેની જોડણીકોશમાં નહોતો. વાંચવું, વિચારવું અને કામ પાછળ મંડયા રહેવું તે એડીસનના જીવનની ફિલસુફી હતી તે કહેતો કે 'કાર્ય કર્યા કરવું તે મારા જીવનની ફિલસુફી છે. મને હંમેશ સફળતા મળ્યા કરી છે તેનું કારણ બીજું કૈં નહીં કલ્પના, મહત્ત્વાકાંક્ષા અને કાર્યરત રહેવાની ઇચ્છાશક્તિ. પ્રતિભા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એક ટકો પ્રેરણા અને નવાણું ટકા અવિરત કાર્યસાધના.' એડીસનની બધી શોધો જગતના કલ્યાણ અર્થે હતી. પોતાના સુખને ભોગે જગતને સુખી કરનાર આ ધૂની આત્માને આપણે એક જ અંજલિ આપીએ અને તે એ રીતે કે આપણા ધ્યેયને પહોંચી વળવા આપણે અહોનિશ કાર્યરત રહીએ.

—પુરુષોત્તમ શાહ

સ્વાધ્યાય

૧. એડીસનને તેના જીવનમાં કઇ કઇ મુશ્કેલીઓ નડી? તેણે તેમનો સામનો કેવી રીતે કર્યો?

૨. એડીસનની મુખ્ય શોધો ગણવો અને તે જનતાના કલ્યાણ અર્થે હતી એમ શા ઉપરથી કહો છો?

૩. એડીસનને મળેલી સફળતા તેના કયા ગુણોને લીધે ગણાય? દાખલા આપી સ્પષ્ટ કરો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખક પરિચય

ક. મા. મુનશી

(જન્મ ઇ. સ. ૧૮૮૭) ભરૂચના ભાર્ગવ બ્રાહ્મણ. વિખ્યાત ધારાશાસ્ત્રી અને દેશનેતા. અત્યારે ભારત સરકારના અન્નસચિવ છે.

એમની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ અનેકવિધ છે. નવલકથા, વાર્તા અને નાટકો પણ સૌમાં એમની કેટલીક નવલકથાઓ ચિરંજીવ રહેશે. સાહિત્યમાં તે એક નવીન યુગના અધિષ્ઠાતા ગણાય છે. સમાજમાં અને સાહિત્યમાં એમણે નિડરતાથી અનેક નવા ચીલા પાડ્યા છે. જીવનનો ઉલ્લાસ એ એમનો જીવન અને સાહિત્યનો મહામંત્ર છે.

એમની ભાષાશૈલી પ્રતાપી, સચોટ અને વાંચનારને રસના પ્રવાહમાં એક ધારે ઘસડી જાય એવી છે. સમાજના તેમ જ માનવસ્વભાવના દોષાવગુણ તેઓ સરસ રીતે ઘણી વાર માર્મિક કટાક્ષથી બતાવી શકે છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી વાર્તા 'ગૌમતિદાદાનું ગૌરવ' એમના એ લક્ષણના નમૂના જેવી છે.

ગૌરીશંકર ગો. જોષી (ધૂમકેતુ)

(જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૯૨) ગોંડલ પાસેના વીરપુર ગામના વતની. જ્ઞાતિએ ખેડાવાળ બ્રાહ્મણ. સન ૧૯૧૦માં જૂનાગઢ બહાઉદ્દીન કોલેજમાંથી બી. એ. થયા. આજના આપણા સર્વોત્તમ નવલિકાકાર. કલાનું સર્જન એ જ એમના જીવનનો મહાવ્યવસાય લાગે છે. માનવના મન અને હૃદયના કોઇ પણ ભાવનું સૂક્ષ્મ નિરૂપણ એમની ભાવવાહી શૈલીથી તે કરી શકે છે. 'પોસ્ટ ઑફિસ' એ વાર્તામાં એમની કલાનાં લક્ષણો આવી જાય છે. એમની કથન શૈલી સાદી હોવા છતાં પાત્ર, પ્રસંગ અને ભાવને અનુરૂપ બનતાં કેટલી અસરકારક બને છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શ્રી. રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

(જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૯૨) જ્ઞાતિએ વડનગરા ગૃહસ્થ. સને ૧૯૧૫માં એમ. એ. થયા. પછી વડોદરા રાજ્યમાં નોકરીએ જોડાયા. હમણા જ તેમાંથી નિવૃત્ત થયા. શ્રી. મુનશી પછી પ્રવર્તમાન યુગના સમર્થ નવલકથાકાર. નવલકથા ઉપરાંત નાટક અને વાર્તાનું સર્જન પણ એમણે સફળતાથી કર્યું છે. દૂર ઊભાં ઊભાં તટસ્થ રહી તેઓ જીવનને નિરખતા અને ચિંતવતા હોય એમ જણાય છે; અને જ્યાં જ્યાં કલાને પોષક એવું તત્ત્વ જડે તે ગ્રહણ કરી તેઓ સાહિત્ય સર્જે છે. એમની શૈલી સરળ, અતીવ સંસ્કારી, ધીમે પણ રસભેર વહેતી, હળવા ચિંતનયુક્ત, સહજે ગમી જાય એવી હોય છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની કૃતિ વાર્તાકલાના સર્વોચ્ચ નમૂના જેવી છે. સાવિહોણા નાનકડા કુસુમાયુધનું પાત્ર કેટલું સ્વાભાવિક, હૂબહૂ, ચિરકાળ સુધી સ્મરણમાં ઘૂમી રહે એવું બન્યું છે ?

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

(ઇ. સ. ૧૮૯૭થી ૧૯૪૭) જૂનાગઢ કૉલેજમાંથી બી. એ. થયા સન ૧૯૧૬. શરૂઆતમાં નોકરી પછી સાહિત્ય અને લોકસેવા.

મોટે ભાગે કાઠિયાવાડમાં જ જનતાને કંઠસ્થ પણ સ-અક્ષર વર્ગને અજાણ્યું એવું કેટલુંયે સાહિત્યધન શ્રી. મેઘાણીએ અથાક મહેનત લઇ ભેગું કરી પ્રકાશમાં આણ્યું છે. પણ તે સાથે એમની મૌલિક કૃતિઓમાં પણ કલાકારનું ઉચ્ચ અને આકર્ષક સામર્થ્ય છે. એમની કથનશૈલી હંમેશ સબળ, સચોટ અને વેગીલી હોય છે. જીવતનું બળ જોવું પારખવું અને સચોટતાથી ચિતરવું એ એમની કલાનું ધ્યેય લાગે છે. 'માડી, હું કેશવો !' એ એક સુંદર વાર્તા માત્ર નથી; પ્રબળ જીવનશક્તિની એક પ્રેરક પરાક્રમકથા છે.

શ્રીમતી લીલાવતી મુનશી.

જન્મ: ઇ. સ. ૧૮૯૯ માં અમદાવાદમાં વિશા શ્રીમાલી જૈન જ્ઞાતિમાં. જૈન સંપ્રદાયના ધાર્મિક ગ્રંથો ઉપરાંત એમનો રીતસરનો અભ્યાસ બહુ ઓછો છે. છતાં એમનું અંગ્રેજી, ગુજરાતી, અને સંસ્કૃત સાહિત્યનું વાચન ખૂબ વિશાળ છે. આપણાં ગણ્યાં ગાંઠયાં સ્ત્રી લેખકોમાં તેમનું સ્થાન મોખરે છે. સાહિત્ય ઉપરાંત જાહેર જીવનમાં પણ એમને ખૂબ રસ છે. કેટલાંયે વર્ષોથી તેઓ સક્રીય રીતે દેશ સેવા કરી. રહ્યા છે. વાર્તા ઉપરાંત રેખાચિત્ર જેવા થોડા જ ખેડાતા ક્ષેત્રમાં પણ એમણે નોંધવા જેવી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી છે. એમની શૈલી સરળ અને ભાવવાહી છતાં બુદ્ધિના ચમકારા મારતી હોય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. 'બે બહેનોની કથા'નું મૂળ એક જૈન કથામાં છે. દરેક કથામાં એક પછી એક બનતા પ્રસંગોનું વર્ણન વધારે મહત્ત્વનું હોય છે. તે પ્રમાણે આ કથામાં પણ છે. આદિથી અંત સુધી એક ધારે વહી જતું પ્રસંગોનું કથન કેટલું સરસ છે! છતાં ગૌણ રીતે કથા સાથે જ વહી આવતું પાત્રોનું યથોચિત નિરૂપણ કથાને કેટલી અસરકારક બનાવે છે?

શ્રી. ગુલાબદાસ બ્રોકર.

આપણા યુવાન વાર્તાકારોમાં એમણે ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ધંધાર્થે શેર બજારમાં પ્રવૃત્તિ હોવા છતાં સાહિત્ય અને સર્જનનો એમને અજબ શોખ છે. મુંબાઇમાં જ વસતા હોવાથી એમના પાત્રો બહુધા શહેરીઓ હોય છે. પણ નીચલા વર્ગના મધ્યમવર્ગ માટે એમને ખાસ સહાનુભૂતિ છે. આ સંગ્રહમાં આવેલી એમની વાર્તા 'દળી દળીને' તમને જરૂર ગમશે. આગગાડીની મુસાફરીમાં ટિકિટ વગર કે નીચલા વર્ગની ટિકિટ સાથે ઉપલા વર્ગમાં બેસનારનો રકાસ તો તમે ઘણીવાર જોયો હશે. એ જ સામાન્ય લાગતા પ્રસંગને વાર્તાનો મુખ્ય પ્રસંગ બનાવી શ્રી. બ્રોકરે એની પાછળ રહેલી ગરીબ નોકરીઆતની અવસ્થાનું કરુણ ચિત્ર કેટલી સરસ રીતે આલેખ્યું છે!

શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહ.

(જન્મ : ઇ. સ. ૧૮૮૭) દશાશ્રીમાળી જૈન વણિક. સન્ ૧૯૦૩થી તેઓ પત્રકારના ધંધામાં છે. અત્યારે અમદાવાદના 'પ્રજાબંધુ' સાપ્તાહિકના સહતંત્રી છે. ઇતિહાસ અને સાહિત્ય એમને એક સરખા પ્રિય વિષયો છે. થોડીક ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ઉપરાંત એમણે આપણને ઉચ્ચ કલાવાળી વાર્તાઓ પણ આપી છે અને તેમાં આપણાં આજના જીવનના કોઇ કોઇ પ્રશ્નો એમણે સરસ રીતે છણ્યા છે. પશ્ચિમની સંસ્કૃતિના આદર્શો પાછળ ઘસડાતાં આપણે ગામડાંની પાયમાલી કેવી રીતે નોતરી રહ્યા છીએ તે આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની વાર્તા 'નવું રેલવે સ્ટેશન'માં, વાર્તા કહેવાની એમની અનોખી રીતે, છતાં કેટલી સચોટતાથી બતાવ્યું છે!

શ્રી નાથાલાલ દવે.

આપણા સફળ યુવાન નવલિકાકારોમાંના એક. મુંબાઈ વિદ્યાપીઠના એમ. એ. છે. અત્યારે મોરબીમાં હંટર ટ્રેનીંગ કોલેજમાં શિક્ષણકાર્ય કરે છે. એમને પણ આજના મધ્યમવર્ગની કરુણ દશા પ્રત્યે ખાસ સહાનુભૂતિ છે. છતાં માનવભાવ તેઓ ગમે ત્યાં પરખીને નિરૂપી શકે છે. એમની વાર્તાઓમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માનવ ગુણદોષના કેટલાંક સરસ ચિત્રો આપણને મળે છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની વાર્તા 'અગ્નિસ્નાન'માં મધ્યમવર્ગના કારકુનની દશાનું જ આલેખન નથી પણ વિજોગે તલસતા વહાલસોયા કુટુંબીની માનવતાનું ચિત્ર છે.

ધનસુખલાલ મહેતા.

(જન્મ ઇ. સ. ૧૮૯૦) સુરતના વાલ્મીકિ કાયસ્થ. સિંધિયા સ્ટિમ નેવિગેશન કંપનીમાં નોકરી. આપણાં થોડા જ હાસ્યરસિક લેખકોમાંના એક. એમની શૈલી રસને અનુકુળ હળવી, મર્માળી અને સ્પષ્ટ હોય છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની 'રવિવારની રજા' સળંગ કટાક્ષયુક્ત છે. સામાન્ય પ્રસંગોની પાછળ પણ આપણા કેટલા મોટા દૂષણ છુપાયા હોય છે તેનું અચ્છું મર્મચિત્ર છે. એમાં મુખ્ય ઘટના રવિવારની રજા બગડે છે તે નથી પણ મહેમાનો જે રીતે બગાડે છે તે છે. દીવા ઝાંખા કરી ખમીસનું બારિયું જમીન ઉપર લેવા વાકાં વળતાં મદનભાઇ છેવટે જે જવાબ આપે છે, 'હા, મને પણ હવે એમ જ લાગે છે,' તેમાં કેટલી કરુણતા છુપાઇ છે !

શ્રી. ઇશ્વર પેટલીકર.

(જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૧૬) મૂળ વતન પેટલાદ તાલુકામાં પેટલી. જ્ઞાતિએ પાટીદાર. એમણે રીતસરનો અભ્યાસ મેટ્રીક સુધીનો જ કર્યો છે છતાં આપણા સાહિત્યક્ષેત્રમાં એમણે કરેલી પ્રગતિ અત્યંત નોંધપાત્ર છે. વાર્તા ઉપરાંત નવલકથાઓ પણ એમણે સફળતાથી લખી છે. આપણા નવા નવલિકા લેખકોમાં શ્રી. પેટલીકર કદાચ સૌથી વધારે આશાસ્પદ છે. ગ્રામજીવન માટે એમને સવિશેષ પક્ષપાત છે. એમની વાર્તાઓમાં મોટે ભાગે ગામડાંમાં વસતી માનવતાનું આલેખન છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની વાર્તા 'લોહીની સગાઇ' આપણી શ્રેષ્ઠવાર્તાઓમાં ગણાય એવી છે. એ માટે એમને એક પારિતોષિક પણ મળ્યું હતું. એમાં ગ્રામ્ય સ્ત્રીની જડતા, વહેમ કે અજ્ઞાનનું જ આલેખન હોત તો એ વાર્તા આટલી સુંદર બની ના હોત. માના પ્રેમ વિશે તો તમે ઘણી વાર્તાઓ અને કાવ્યો પણ વાંચી ગયા છો. પણ અમુક સંજોગોમાં માનો પ્રેમ કયાં સુધી જઇ શકે છે તેનો ખ્યાલ આ વાર્તા ઉપરથી તમને આવ્યા સિવાય નહીં રહે.

શ્રી પન્નાલાલ પટેલ

જન્મ : ૧૯૧૨. મૂળ વતન માંડલી. એમનો અભ્યાસ અંગ્રેજી માત્ર ચાર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ધોરણ સુધીનો છે. છતાં સાહિત્યનો શોખ, ખૂબ સૂક્ષ્મ અવલોકનશક્તિ અને અથાક પરિશ્રમે એમણે આપણા નવા લેખકોમાં માત્ર વાર્તાકારજ નહીં પણ નવલકથાકાર તરીકે પણ અગ્રસ્થાન મેળવ્યું છે. આપણા ઘણા ઊગતા લેખકો પેઠે એમને પણ ગ્રામજીવન માટે ખાસ પક્ષપાત છે. ગામડાંનાં જીવનમાં રહેલા બળનો તેમ જ પ્રવર્તતી જડતા અને અજ્ઞાનનો એમને જાત અનુભવ છે એટલું જ નહિ પણ એ જીવનનું અતિ સૂક્ષ્મ અવલોકન એમણે કર્યું છે. આ સંગ્રહમાં આપેલી એમની વાર્તા 'મહેણાંની મારેલી' ઉપરથી તમને તેનો ખ્યાલ આવશે.

શ્રી સુન્દરમ્ (શ્રી ત્રિભુવનદાસ લુહાર).

[જન્મ : ઇ. સ. ૧૯૦૮] જ્ઞાતિએ લુહાર. ભરૂચ જીલ્લાના મીયાંમાતર ગામના વતની. તેઓ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિનીત છે. તેઓ પ્રથમ વર્ગમાં આવ્યા હતા. આપણા નવા કવિઓમાં તેઓ અગ્રણી છે. આપણી કવિતામાં નવો જ યુગ શરૂ કરવાનું બહુમાન એમને ફાળે જાય છે. કવિતા ઉપરાંત એમણે વાર્તાઓ, નાટકો અને વિવેચનના લેખો પણ લખ્યા છે. જીવનની ગહનતાએ અને કરુણતાએ એમને ઊંડા ચિંતક બનાવ્યા છે. હાલ તેઓ શ્રી અરવિન્દાશ્રમમાં સાધક તરીકે રહે છે. એમની વાર્તાઓ સામાન્યતઃ લાંબી હોય છે. પણ એમાં આપણી સમાજવ્યવસ્થામાં રહેલો અન્યાય અને તેમાંથી નીપજતી કરુણતાનું બહુ સૂક્ષ્મ અને વાસ્તવિક નિરૂપણ હોય છે. એમની આ સંગ્રહમાં આપેલી વાર્તા 'પેકાર્ડનો પ્રવાસ' પણ માત્ર પ્રવાસનું વર્ણન નથી, પણ આપણી સામાજિક અસમાનતા ઉપરનું એક સૂક્ષ્મ કટાક્ષચિત્ર છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીને—

'એક હતો રાજા.'

છેક બચપણમાં આ શબ્દોથી શરૂ થતી વાતો તમે સાંભળી હશે. ત્યારથી અત્યાર સુધીમાં તો તમે ઘણી વાર્તાઓ વાંચી ગયા. તમને કેટલીક વાર્તાઓ ગમી હશે; કેટલીક નહીં પણ ગમી હોય. હું તમને પૂછું કે તમને એક વાર્તા કેમ ગમી અને બીજી કેમ ના ગમી તો તમે કહેશો કે જે વાર્તા સારી હતી તે ગમી, ખરાબ હતી તે નહીં ગમી. હું તમને પૂછું કે એક સારી વાર્તામાં શું શું હોવું જોઇએ તો તમે કહેશો કે એમાં પ્રસંગો હોવા જોઇએ, પાત્રો હોવા જોઇએ: પણ સારી કે ખરાબ કોઇ પણ વાર્તામાં પાત્રો અને પ્રસંગો તો હોય છે જ, છતાં તમને કોઇ વાર્તા ગમે છે કોઇ ગમતી નથી. આપણે આનાં કારણો શોધી કાઢવાં જોઇએ, એટલે કે એક વાર્તા સારી કેમ બને છે તે આપણે બરાબર જાણી લેવું જોઇએ. પહેલાં તો વાર્તા જ કેમ બને તે આપણે જોઇએ.

દરેક વાર્તામાં પ્રસંગ અને પાત્ર હોય છે એ તો તમે જાણો છો, પણ પ્રસંગ શું અને પાત્ર શું ? તમે કહેશો કે પ્રસંગ એટલે કોઇ બનાવ અને પાત્ર એટલે એ બનાવમાં ભાગ લેતું કોઇ માણસ કે પ્રાણી: પણ એમ તો તમે અત્યારે નિશાળે આવ્યા છો અને પછી ઘેર જશો એ પણ એક પ્રસંગ તો બન્યો અને તમે તેના પાત્ર બન્યા. આટલાથી વાર્તા બની ગઈ ખરી ! તમે ઘેર જઇને કહો કે 'હું નિશાળે જઈ આવ્યો.' તો તમારી વાત કોણ રસથી સાંભળશે ? એટલે એમ તો ખરું કે દરેક પ્રસંગમાંથી વાર્તા નથી બની જતી. પણ તમે નિશાળમાં આવતાં હો અને રસ્તામાં તમે કોઇ અતિશય જાડા માણસને જુવો, ૨૫૦–૩૦૦ રતલ એનું વજન હોય અને ચાલતાં ચાલતાં એના પગ નીચે કેળાંની છાલ આવી જાય, એ માણસ પડી જાય અને તમે હસી પડો. પછી શાળામાં આવી તમને એ પ્રસંગ પાછો યાદ આવે અને તમને મન થાય કે તમારા મિત્રને આ કહેવા જેવો પ્રસંગ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે એ પ્રસંગનું બરાબર વર્ણન કરો, તમારો મિત્ર પણ એ સાંભળીને હસી પડે. આ વાર્તા ખરી કે નહીં ? તમે કહેશો એ પણ એક જાતની વાર્તા તો ખરી જ. એનું કારણ શું ? કારણ એ પ્રસંગ જોઇને તમને હસવું આવ્યું. એ પ્રસંગનું વર્ણન સાંભળી તમારા મિત્રને પણ હસવું આવ્યું અને તમને પણ આનંદ થયો. એટલે ખરેખર તો એમ બન્યું કે એ પ્રસંગથી તમારા મનમાં હાસ્ય અને આનંદનો ભાવ ઉપજ્યો. વાર્તાકારને પણ આમજ થાય છે. જીવનમાં બનતી કોઇ ઘટના એ જુએ છે જાણે છે અને ચિત્તમાં કોઇ ભાવ અનુભવે છે. એની વાર્તામાં એ એજ ઘટનાનું કલાથી આલેખન કરી તમને પણ એજ ભાવ અનુભવતા કરે છે. હવે તમારા મિત્રને તમે એ પ્રસંગનું વર્ણન તમારી નજરે કર્યું અને તમને એ દૃશ્ય જોતાં જે આનંદ થયો તેવો જ આનંદ તમે તમારા મિત્રને કરાવ્યો પણ એ જ પ્રસંગ બન્યો ત્યારે પેલા જાડા માણસને શું થયું હશે ? એની દૃષ્ટિએ એજ પ્રસંગ વર્ણવી શકાય કે નહીં ? એ પડી ગયો અને આજુબાજુના લોક હસી પડયા ત્યારે એને શી લાગણી થઇ હશે ? એનાં કપડાં બગડયાં હશે, એને વાગ્યું હશે, બધાં જોનારાં તેમ છતાં પણ હસ્યા હશે એથી એનાં મનમાં શું શું થયું હશે ? એ જ પ્રસંગ એની રીતે જુઓ તો તમને પોતાને દિલગીરી થશે. એટલે કે એ જ પ્રસંગમાંથી તમે કરુણભાવ પણ અનુભવી શકો છો અને બીજાને તે ભાવનો અનુભવ કરાવી શકો છો. ત્યારે આપણે એમ કહી શકીએ કે દરેક પ્રસંગમાંથી તો વાર્તા બનતી નથી પણ જે પ્રસંગથી આપણાં અંતરમાં કોઇ પ્રકારનો ભાવ જાગે છે તે પ્રસંગમાંથી વાર્તા બની શકે. જે પ્રસંગથી આપણા ચિત્તમાં કોઇ પ્રકારનો ભાવ જાગતો જ નહિ હોય તેમાંથી વાર્તા બની શકે નહીં. તમને ગમેલી કોઇ પણ સારી વાર્તા તમે તપાસો તો તમને જણાશે કે એ વાંચતાં તમારા અંતરમાં કોઇ ભાવ જાગે છે. એટલે સારી વાર્તાનું પહેલું લક્ષણ એ છે કે તેમાં બનતી ઘટનાથી આપણામાં કોઇ ભાવ નીપજવો જોઇએ.

હવે તમે શાળામાં આવતાં જે પ્રસંગ જોયો, જે જોતાં તમે હસી પડયા તેનું વર્ણન તમે તમારાં મિત્ર આગળ કર્યું પણ તમારો મિત્ર એ સાંભળી હસે જ નહિ એમ પણ બની શકે. તમે જે પ્રસંગ જોયો તેનું બરાબર વર્ણન કરતાં તમને નહિ આવડતું હોય તો તમારો મિત્ર એ સાંભળી હસ્યા વગર જ જતો રહેશે. એટલે જે ભાવ તમે અનુભવ્યો તે જ ભાવ તમારા મિત્રને અનુભવતો કરવો હોય તો તમારે એ પ્રસંગનું વર્ણન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી કુશળતાથી કરવું પડશે કે જેથી તમે એ દૃશ્ય જોઇને જે ભાવ અનુભવ્યો હતો બરાબર તેજ ભાવ તમારો મિત્ર પણ અનુભવે. એવી કુશળતાથી વર્ણન કરવામાં આવે તો જ એ પ્રસંગમાંથી જે ભાવ નીપજવો જોઇએ તે નીપજે, નહિ તો એ વાર્તા એટલી અસરકારક બને નહીં. એટલે એક સારી વાર્તામાં આપણાં ચિત્તમાં કોઈ ભાવ જગાડે એવી ઘટના હોવી જોઇએ એટલું જ નહિ પણ એ ઘટના એટલી કુશળતાથી આલેખાવી જોઇએ કે જેથી વાંચનારના ચિત્તમાં એ ભાવ બરાબર જાગે.

આ માટે પહેલી જરૂર તો વાર્તાકારને ભાવને અનુરૂપ શૈલીની પડે છે. આપણે જોઇ ગયા કે શાળામાં આવતાં તમે જે દૃશ્ય જોયું તે દૃશ્યનું વર્ણન પડનાર માણસની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે તો આપણામાં હાસ્યને બદલે કરુણભાવ જાગે. જો કોઇ કુશળ વાત કહેનાર હોય તો આપણને એજ પ્રસંગ એ માણસની દૃષ્ટિએ એવી રીતે આલેખી બતાવે કે આપણને એ માણસની દયા આવે-તમે એવું વર્ણન સાંભળો તો ઘડીભર તમને થઈ આવે કે હું હસવાને બદલે એની મદદે કેમ પહોંચી નહીં ગયો ? આવું વર્ણન કરવા માટે વાત કહેનારની આખી રીત, લઢણ, મોંના હાવભાવ, શબ્દો, ટૂંકમાં કહીએ તો આખી શૈલી જ જુદી હોવી જોઇએ. આથી કુશળ વાર્તાકારે પ્રસંગના ભાવને અનુરૂપ જ પોતાની શૈલી રાખવી પડે છે.

ત્યારે એક કરુણ પ્રસંગને માત્ર ગંભીર ભાવે વર્ણવીએ તો એથી સાંભળનાર કે વાંચનારના ચિત્તમાં કરુણભાવ જાગી જાય ? નહીં જ. આ સંગ્રહમાં આવેલી વાર્તાઓ આપણે એક પછી એક તપાસીએ તો આપણને જણાશે કે એક ભાવ અસરકારક રીતે જગાડવા માટે કુશળ વાર્તાકાર માત્ર ભાવને અનુરૂપ શૈલી સિવાય બીજાં કેટલાંયે સાધનો વાપરે છે.

તમે આ સંગ્રહમાંની વાતા 'ખરી મા' વાંચી જાવ. વાંચતાં અને વાંચી રહ્યા પછી તમને કેવી લાગણીઓ થાય છે ? તમે કહેશો કે વાંચતાં બિચારા કુસુમાયુધની દયા આવે છે અને આખરે એને ખરી મા મળી જાય છે એથી આનંદ થાય છે. ખરી રીતે તો ખરી મા માટે ઝુરતા કુસુમાયુધને મા મળે છે એ જ આ વાર્તાની ઘટના છે. અને એ ઘટનાને પરિણામે જ આપણા ચિતમાં સહાનુભૂતિ જન્મે છે. એ જ રીતે આ સંગ્રહમાંની બીજી વાર્તાઓ તપાસતાં તમને જણાશે કે તે દરેકમાં કોઇ ને કોઇ મુખ્ય ઘટના બનતી હોય છે. 'ખરી મા' સાથે 'અગ્નિસ્નાન' તમે આ દૃષ્ટિએ સરખાવી શકો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે એ પણ જોશો વાર્તામાં આવતાં બધા પ્રસંગો એક જ ઘટનાને અને તેમાંથી નીપજતઃ ભાવને અનુલક્ષીને લેવાયા હોય છે. એક જ ઘટનાની આજુ બાજુ બધા પ્રસંગો કુશળતાથી ગોઠવી દેવાયા હોય છે. મૂળભાવને સંગત હોય તેટલા જ પ્રસગો વર્તાકારે ખૂબીથી વાર્તામાં વણી લીધા છે. એ વાર્તાના પાત્રોના જીવનમાં બીજા ઘણાં પ્રસંગો બન્યા હશે પણ તેની સાથે આ વાર્તાને કંઇ સંબંધ નથી. એથી વાર્તાકારે એવા પ્રસંગો છોડી જ દીધા છે, પ્રસંગો અને ઘટનાની આવી ગૂંથણીને વસ્તુસંકલના કહેવાય છે.

વાર્તામાં બનતાં બનાવોમાં જેજે માણસ કે પ્રાણી ભાગ લે છે તે બધાં તેનાં પાત્રો કહેવાય. પણ આપણે બરાબર તપાસીને જોઇએ તો જણાશે કે વાર્તાના વસ્તુને જે આગળ ધપાવે છે તેવા જ પાત્રો વાર્તાકાર એમાં આવવા દે છે. વાર્તાની ઘટના કે ભાવ સાથે કે વસ્તુને આગળ લઇ જવા સાથે જેને સંબંધ નહીં હોય તેવા પાત્રો સારી વાર્તામાં આવતાં જ નથી. દા. ત. આ સંગ્રહમાંની 'નવું સ્ટેશન' નામની વાર્તા જુઓ. તમને જણાશે કે એમાં આવતાં બધાં જ પાત્રો, દામુશેઠથી માંડી અભરામ, રણછોડ અને છેવટે આવતા રેલવેના અમલદારો, ગામની કણબણ અને મોચી સુધીના બધા પાત્રો વાર્તાની ઘટના અને તેના વિકાસ માટે ઉપયોગી છે. એ બધા વાર્તાની મૂળ ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવતાં હોય છે અને વાર્તાના પ્રવાહને આગળ ધપાવે છે એટલું જ નહીં. પણ પાત્રોની જેમ એમાં બનતા બધા પ્રસંગો પણ મૂળ ઘટના સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય છે.

આપણે ધૂમકેતુની 'પોસ્ટ ઓફિસ' જોઇએ અને એનાં પાત્રો અને પ્રસંગો તપાસીએ.

તમે કહેશો કે આવું તે કેં બને ? આ તો આ અલીડોસો જ એવો લાગણી પ્રધાન હતો એટલે આમ થયું. એટલે તો એમ કે આ વાર્તામાં બનતી ઘટના એના પાત્રમાંથી જ બની. એ ખરું છે. ઘણીવાર જિન્દગીમાં પણ એમ જ બને છે. એક માણસ બહુ પરાક્રમી હોય તે અનેક જાતની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે જ્યારે બીજો બીકણુ માણસ મોકો મળ્યા છતાં પણ જિન્દગીમાં કંઇજ કરી શકતો નથી. એક જ જાતનો પ્રસંગ બે માણસની જિન્દગીમાં બને છે છતાં બન્નેમાં પરિણામ જુદા આવે છે. પરીક્ષા તો તમારે બધાએ આપવાની છે પણ જે વિદ્યાર્થી નિયમિત અભ્યાસ કરતો હશે તે સારી રીતે પાસ થશે અને આળસુ હશે, મોજશોખમાં વખત ગુમાવતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હશે તે નાપાસ થશે. 'માડી, હું કેશવો!' એ વાર્તામાં કેશવો પોતાના જ પરાક્રમથી કેટલો મોટો કેશવજી શાસ્ત્રી બની જાય છે?

પણ જેમ પાત્રમાંથી પ્રસંગો બને છે તેમ ઘણીવાર પ્રસંગોથી જ પાત્ર અને તેનું ભાવિ ઘડાય છે. જિંદગીમાં પણ ઘણીવાર આવું જ બની જાય છે 'મહેણાંની મારેલી' એ વાર્તામાં આકસ્મિક બનતાં પ્રસંગોથી જ છેવટે નાયિકાનું મૃત્યુ થાય છે. ખરું જોતાં તો એ ઘટનામાં એનો કંઇ વાંક જ નથી. એ જ રીતે 'ખરી મા'નો કુસુમાયુધ જુઓ. એની મા મરી ગઇ તે આકસ્મિક પ્રસંગ એના જીવનમાં ના બન્યો હોત તો આ વાર્તા બનત જ નહીં. તેમજ એની સાવકી મા આટલા સારા સ્વભાવની ના મળી હોત તો એ વાર્તાનો અંત પણ આટલો સુખદ આવ્યો ના હોત. એટલે જેમ પાત્રમાંથી પ્રસંગ બને છે તેમજ પ્રસંગમાંથી પાત્ર અને તેનું ભાવિ સર્જાય છે. આ સંગ્રહની બીજી વાર્તાઓનો પણ પાત્ર અને પ્રસંગની દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરજો.

આપણે જોયું કે વાર્તા લખવામાં વાર્તાકારનો મુખ્ય હેતુ આપણા હૃદય કે મનમાં કોઇ જાતનો ભાવ જાગ્રત કરવાનો હોય છે. આ કામ રવ માટે પ્રસંગ અને પાત્ર કેટલી કુશળતાથી ચિતરવાં પડે છે, તેમ જ પ્રસંગની ગૂંથણી પણ કેટલી કલા માંગી લે છે તે પણ આપણે જોઇ ગયા. વાર્તામાં એક પણ એવો પ્રસંગ નહિ આવે જેને મૂળ ભાવ સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે સંબંધ નહીં હોય; તેમ જ એક પણ પાત્ર એવું ના આવે જેને ઘટનાના વિકાસ સાથે કોઇ સંબંધ નહીં હોય. જેમ દરેક પ્રસંગનું આલેખન આવી કુશળતાથી કરવું પડે છે તેમ જ દરેક પાત્રને અસરકારક સ્વાભાવિક બનાવવા માટે પણ લેખકને કેવી ખુબીથી આલેખન કરવું પડે છે? નાનો સરખો કુસુમાયુધ જુઓ. એવા નાના છોકરાને નવાં નવાં કપડાં પહેરવાનો શોખ હોય, નવાં નવાં રમકડાં લાવવાનો શોખ હોય આવી કોઇ પણ વાત લેખકે વાર્તામાં આણી નથી. માત્ર એની માના મૃત્યુથી એની જે સ્થિતિ થઇ છે તે વર્ણવવા માટે જે પ્રસંગોની જરૂર છે તેટલા જ લેખકે ચિતર્યા છે તેમ જ એની મા સંબંધી એની લાગણી કેટલી કુમળી હતી, મા માટે એનું કોમળ હૃદય કેટલી ઝંખના કરતું હતું તે જ લેખકે બતાવ્યું છે. કપડાં, રમકડાંનું સૂચન પણ એમાં આવતું નથી.

જો વાર્તામાં મૂળ ભાવ કે ઘટના સાથે સંબંધ નહીં ધરાવતા એવા પ્રસંગો કે પાત્રો કે તેમની ખાસિયતો આવે તો તે વાર્તાની કલાને હાનિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પહોંચાડે છે, તેથી વાર્તાનો રસ જામે નહિ અને પરિણામે વાર્તાનો મૂળભાવ વાંચનારના ચિત્તમાં બરાબર જાગે નહિ. કેટલીક વાર્તાઓ આપણને ગમતી નથી તેનું પણ ઘણીવાર આ જ કારણ હોય છે.

તમે કહેશો કે આમાંની કોઇ કોઇ વાર્તામાં તો કુદરતનાં વર્ણનો પણ આવે છે. કોઇમાં સ્થળના વર્ણનો પણ આવે છે. એ બધાંને વાર્તાના ભાવ સાથે શો સંબંધ ? પણ તમે જો વાર્તાનો ભાવ બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરશો તો સમજાશે કે વાર્તાની અસરકારક જમાવટ કરવા માટે તેમ જ મૂળભાવને વાંચકના હૃદયમાં સારી રીતે જમાડવા માટે આ વર્ણનોની ખાસ જરૂર છે. આવા વર્ણનોથી વાર્તાના ભાવ માટે યોગ્ય વાતાવરણ જમાવી શકાય છે. જો કે વાર્તાકારના આ હથિયારનો કોઇવાર દુરુપયોગ પણ થાય છે. સારો કલાકાર જરૂર વિના આવા વર્ણનો કરતો નથી. આ સંગ્રહની વાર્તાઓ 'પદમડી વહુ' 'પોસ્ટ ઑફિસ' અને 'અગ્નિસ્નાન' તેમાં આવતાં વર્ણનોને લીધે કેટલી અસરકારક બની છે ?

વાર્તા લખવામાં વાર્તાકારનો હેતુ આપણને બે ઘડી આનંદ આપવાનો કે નવરાસનો વખત પસાર કરવામાં મદદ કરવાનો હોતો નથી. એનો હેતુ આપણને કોઈ રસનો અનુભવ કરાવવાનો હોય છે, આપણાં હૃદય કે મનમાં કોઇ ભાવ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય છે. દરેક માણસને જિન્દગીમાં સુખ-દુઃખના અનુભવો થયા જ કરે છે. કેટલીક વાર જેમ માણસ પોતાની નિર્બળતાને લીધે દુઃખી થાય છે તેમ કેટલીક વાર સમાજના અનિષ્ટોને પરિણામે પણ દુઃખ ભોગવે છે. કોઇવાર વાર્તાકાર આવા અનિષ્ટો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચવા માટે પણ વાર્તા લખે છે: અથવા ખરી રીતે કહીએ તો આવી રીતે દુઃખી થતા કોઇ માણસને જોઇ વાર્તાકારનું હૃદય દ્રવે છે અને આપણી સમક્ષ તેનો અનુભવ ચિતરી આપણને પણ કરુણા અનુભવતા કરે છે અને સાથે સાથે એવાં અનિષ્ટો તરફ આપણને જાગતા કરે છે. કેટલીકવાર લેખક પોતાનો આ હેતુ મૂળ ભાવનું ગંભીરતાથી આલેખન કરીને કહે છે તો કોઈ વાર માત્ર કટાક્ષથી જ આપણા અનિષ્ટો અને દુષણો તરફ આપણને જાગતાં કરે છે. આ બન્ને પ્રકારની વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં છે તે શોધી કાઢશો ?

તમે સારી વાતાઓ સમજીને માણી શકો એ હેતુથી આ સંશોધન કર્યું છે.

રમણભાઈ ઉમરવાડિયા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ સંપાદન—

માધ્યમિક શિક્ષણ શ્રેણીમાં નવમું પગથિયું ખૂબ મહત્ત્વનું છે એમ પ્રત્યેક વિચારશીલ શિક્ષકને લાગે છે. એ વર્ગના વિદ્યાર્થીની સામાન્ય ઉમર સાડા ચૌદ વર્ષની હોય છે. વય અને વિદ્યા બન્નેનાં વિકાસની દૃષ્ટિએ એક અવસ્થા પૂર કરી બીજીની શરૂઆતનો આ સમય હોય છે. અભ્યાસક્રમના છેલ્લા બે વર્ષોમાં જે વિકાસની અપેક્ષા શાળાંત પરીક્ષાને ધોરણે રાખવામાં આવે છે તેની પૂર્વ તૈયારી પણ આજ પગથિયે, અત્યાર સુધીમાં વિદ્યાર્થીએ સાધેલા વિકાસની ભૂમિકા ઉપર, કરવાની હોય છે.

આ મહત્ત્વને પગથિયે એની જરૂરિયાતને સંપૂર્ણ લક્ષમાં રાખી આ સંગ્રહનું સંપાદન અમે કર્યું છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ આ વર્ગના સામાન્ય વિદ્યાર્થીને વ્યાકરણ પર બહુ પ્રીતિ હોતી નથી; પરીક્ષા પાસ કરવા પૂરતું એને જ્ઞાન છે. સાહિત્યમાં નરસિંહ મહેતાથી ગાંધીજી સુધીના કવિલેખકોનો એને આછો આછો પરિચય છે. નવા એને વધારે ગમે છે. એણે શૌર્ય અને સાહસકથાઓ, જીવનચરિત્રો અને પ્રવાસકથાઓ એને આપ્યાં એટલાં વાંચ્યાં છે. હજી એને એ માટે આકર્ષણ છે પણ એ ઉપરાંત એને બીજું ઘણું જોઇએ છે. સળંગ કથાઓ પ્રત્યે એને રુચિ નથી. ટૂંકી વાર્તાઓ એને ગમે છે. આપણી ઉચ્ચ કક્ષાની વાર્તાઓ પણ, એની ઘટના પોતાના વિકાસ અને વાતાવરણમાંથી ગ્રહી શકતો હોય તો, સમજી શકે એટલો શબ્દકોષ પણ એનો વિશાળ થયો છે. અત્યારે એ ઊંચે મુખે જોઇ રહ્યો છે, ઉપલા વર્ગો તરફ, શાળાંત વર્ગ તરફ. એ તરફ જોવાનો એને અધિકાર પ્રાપ્ત થઇ ગયો છે, ત્યાં પહોંચવું હવે હાથવેંતમાં છે એમ એ ચોક્કસ માને છે. વયમાં પણ એ હવે મોટો થઈ ગયો છે એમ એનાં મનમાં ખરું ! એને મળતાં વાતાવરણમાંથી ઘણી વસ્તુઓ સમજવાની—ઝીલવાની શક્તિ એનામાં આવી છે. એ નવું ને નવું વધારે ને વધારે માંગી રહ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભ્યાસક્રમ માટે નક્કી કરાએલા નિયમોમાં રહીને, વિદ્યાર્થીએ આ પક્ષેથી સાધેલા વિકાસને તેમ જ આવતાં ધોરણોમાં એને માટે જે અપેક્ષા રખાય છે અને તેથી વધારે તો એ ગ્રહણ કરી શકે છતાં એને આકરું કે અકારું ન લાગે તે લક્ષમાં રાખીને, એની જરૂરિયાતને સંતોષવી એ આ સંપાદનનું ધ્યેય છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે અન્ય શિક્ષકોને પણ એ દૃષ્ટિએ આ સંપાદન ઉપયોગી જણાશે.

વાર્તાઓનો ક્રમ ગોઠવવામાં ખાસ ચિવટાઇ સમજીને નથી રાખી. છતાં છેલ્લી બે વાતો—'પદમડી વહુ' અને 'વિખ્યાત વિજ્ઞાની' પહેલી લેવાય અને 'શાહીની સગાઇ' અને 'પેકોડંનો પ્રવાસ' છેલ્લી વંચાવી લેઇએ એ અભ્યત્યનું લાગે છે.

જે જે લેખકોએ પોતાની વાર્તા આ સંગ્રહમાં રજૂ કરવાની પરવાનગી આપી છે તેમના તથા આ સંગ્રહનું મુદ્રણ થોડા સમય છતાં સુંદર રીતે કરવા માટે સ્વાધીન મુદ્રણાલયના અમે અત્યંત આભારી છીએ.

—સંપાદકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar